АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

МИНАЈӘ ЧАВАДОВА

Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасы

(«ДӘҺНАМӘ» ПОЕМАСЫ ҮЗРӘ)

«ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1977

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксија-Нәшријјат Шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактору проф. **М. Ш. Рәһимов**

© «Елм» нәшријјаты, 1977.

Д $\frac{70202-000}{М-655-76}$ 29—76

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Һәр бир дилин лүғәт тәркиби халгын ичтимаи тарихи, онун мәншәји, инкишафы, мәишәти, мәдәни сәвијјәси вә с. илә әлагәдар сөзләри өзүндә экс етдирән зәнкин бир хәзинәдир. Бу хәзинәнин өјрәнилмәси, орада олан инчиләрин ашкара чыхарылмасы, нәһајәт һәмин зәнкинлији елм аләминә чатдырмаг мәсәләси әдәби дил бахымындан Азәрбајҹан дилчилији гаршысында дуран мүһүм проблемләрдән биридир. Азәрбајҹан дилчилији гаршысында дуран бу проблемләрин ачылмасы орта әср әдәби абидәләриндән башлајараг мүасир диләгәдәр сөзүн кечирдији узун инкишаф јолунун мүәјјәнләшдирилмәси, илк нөвбәдә әдәби абидәләр үзәриндә лексиколожи тәдгигатларын дүзкүн апарылмасындан, ҹидди елми әсәрләрин јарадылмасындан, мәзмунундан асылы олмајараг кечмиш дөврләрдә јазылмыш әсәрләрин сөзлүјүнүн вә лүғәтинин тәртибиндән вә һәмин әсәрләрин елми шәрһи вә изаһлары илә бирликдә чап едилмәсиндән асылыдыр.

Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафында, онун үмумхалг данышыг дили хүсусијјәтләри әсасында зәнкинләшмәсиндә Хәтаи јарадыҹылығы хүсуси мөвгејә маликдир.

Хәтаи ше'рләринин дил хүсусијјәтини өјрәнмәк Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишаф тарихинин конкрет бир дөврдә, мәрһәләдә әтрафлы тәдгиг етмәјин мүһүм вәзифәләриндән бири кими гаршыда дурур.

Хәтаинин әдәби-бәдии јарадыҹылығына даир һәм харичдә, һәм дә ССРИ-дә чохлу тәдгигат иши јазылмышса да, шаирин әсәрләринин дил хүсусијјәтләри монографик планда кениш тәдгиг едилмәмишдир[1].

Хәтаи Азәрбајҹан дилинин бүтүн инҹәликләринә, онун рәнкарәнк ифадә васитәләринә һәртәрәфли бәләд олан бир сәнәткардыр. О, классик ифадә васитәләриндән истифадә етмәклә јанашы, ади данышыг тәрзинә аид сөз вә ифадәләри, мүхтәлиф сөз бирләшмәләрини, морфоложи вә синтактик васитәләри дә јазылы әдәби дилә кәтирмиш, онларын мөһкәмләнмәси үчүн әсаслы шәраит јаратмышдыр. Хәтаинин әсәр-

[1] Сон вахтлар Г. Һәсәнов тәрәфиндән «Дәһнамә» поемасындакы сөз бирләшмәләринә аид намизәдлик диссертасијасы јазылмышдыр. Бах: Г. Һәсәнов. «Дәһнамә»нин синтаксиси (тә'јини сөз бирләшмәләри), Азәрбајҹан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967.

ләриндә лексик, морфоложи вә синтактик категоријаларын һәм түрк дилләринин гәдим дөврләринә аид хүсусијјәтләринә, һәм дә анҹаг Азәрбајҹан үмумхалг данышыг дилинә мәхсус ҹәһәтләринә тәсадүф олунур ки, бунларын тәдгиги јалныз Азәрбајҹан дилинин тарихи дејил, үмумијјәтлә түрк дилләринин мүгајисәли тарихи лексикасыны, грамматикасыны јазмаг үчүн дә әһәмијјәтлидир. Хәтаинин дилиндә елә мүхтәлиф садә вә мүрәккәб сөзләр вардыр ки, бунлар гәдим түрк дили абидәләриндәки (Орхон-Јенисеј китабәләри, Дивану-лүғати-ит-түрк» вә с.) ејни сөзләрин мә'налары илә сәсләшир. Демәк, Хәтаинин дил хүсусијјәтләрини һәртәрәфли тәдгиг етмәк үчүн онун зәнкин ирси тәдгигата кениш материал верир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, илк нөвбәдә Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын лексикасыны тәдгиг етмәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Тәдгигатын характери нәзәрә алынараг «Дәһнамә» мәснәвисинин ән гәдим нүсхәси—сарај хәттаты вә сонра I Шаһ Тәһмасибин сарајында јашајан Шаһ Маһмуд Нишабури тәрәфиндән (шаирин өлүмүндән ҹәми 11 ил сонра) үзү көчүрүлмүш вә әслинә даһа чох јахын олан әлјазмасы әсас көтүрүлмүшдү. Шәрти олараг Дашкәнд нүсхәси адландырылан бу әсас әлјазма (Диван 942/1535) Һ. Араслынын 1959-ҹу илдә Ленинград (1036/1626-чы ил) нүсхәси әсасында тәртиб етдији «Дәһнамә» чапы илә мүгајисә едилмишдир.

Охуҹулара тәгдим олунан бу әсәр Шаһ Исмајыл Хәтаинин лексикасына («Дәһнамә» поемасы үзрә) һәср едилмишдир.

Әсәрин кириш адланан биринҹи фәслиндә тәдгиг тарихи вә «Дәһнамә» мәснәвисинин әлјазмалары шәрһ олунур.

Әсәрин икинҹи фәсли сөз јарадыҹылығына һәср едилмишдир. Бурада Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләдилмиш шәкилчиләрин семантик хүсусијјәтләри ајдынлашдырылмыш, бу шәкилчиләрин әсасән «Дәһнамә»дә кәсб етдији мә'на вә мә'на чаларлығы кениш изаһ олунмушдур. Бә'зи шәкилчи вә сөзләрин анҹаг Хәтаинин «Дәһнамә»синдә ишләндији мә'насынын тарихи көкүнү изаһ етмәк мәгсәди илә мүвафиг фактлар түрк дилләринин гәдим јазылы абидәләри, Азәрбајҹан классикләринин әсәрләри, һабелә дилимизин диалект вә шивәләриндәки сөзләрлә мүгајисә едилмишдир.

Әсәрин үчүнҹү фәсли лексик тәркиб вә сөзләрин семантик хүсусијјәтләринә һәср олунур. Бурада Хәтаи дөврүндә әдәби дилин, хүсусилә онун лүғәт тәркибинин вәзијјәти, үмуми мәнзәрәси ајдынлашдырылараг башлыҹа амилләрдән данышылмыш, поеманын лүғәт тәркибиндәки сөзләр мүвафиг групплара ајрылмышдыр.

Бунлардан башга һәмин башлыг алтында Хәтаинин «Дәһнамә» поемасындакы синонимләр, омонимләр, антонимләр мүәјјәнләшдирилиб, онларын һәм мүтләг, һәм дә фәрди хүсусијјәтләри илә

лубла әлагәдар мә'на хүсусијјәтләри шәрһ едилмиш, һәр бир мүвафиг бәһсин башланғыҹында һәмин мәсәләләрин шәрһи вә маһијјәти һаггында гыса да олса, мә'лумат верилмишдир. Сонра билаваситә «Дәһнамә»дә синоним, омоним вә антонимләрин хүсусијјәтләри әтрафлы шәрһ едилир. Бу үч фәсилдән сонра Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләнмиш гәдим сөзләр лүғәти верилмиш, һәр сөзүн гаршысында онун мүасир мә'насы көстәрилмишдир.

Нәһајәт бу мәсәләләрдән сонра «Дәһнамә» мәснәвисинин ән гәдим нүсхәсинин сарај хәттаты Шаһ Маһмуд Нишабури тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш вә әслинә даһа чох јахын олан әлјазмасынын факсимилеси әслиндә олдуғу кими верилмиш вә онун үзәриндә әлавәләр апарылмамышдыр. Буна көрә дә бә'зи һәрфләрин вә нөгтәләрин дүшмәси, факсимиледә ләкәләрин олмасы әслиндә олдуғу кимидир.

Әсәрин чапа һазырланмасында мәнә өз көстәришләри илә јахындан көмәклик етмиш акад. М. Ш. Ширәлијевә вә әсәри диггәтлә охујуб гијмәтли мәсләһәт верәрәк вә она рә'ј јазмыш филоложи елмләр доктору, профессор Ҹ. В. Гәһрәманова, филоложи елмләр доктору Р. Ҹ. Мәһәррәмоваја, фајдалы фикирләри илә мәнә көмәклик етмиш акад. Һ. М. Араслыја, проф. З. И. Будаговаја, филоложи елмләр докторлары В. И. Асланова, Ә. М. Мәммәдова, филоложи елмләр намизәдләри М. Б. Мәммәдова, Б. Т. Абдуллајевә, К. Һ. Исмајыловаја вә А. Ҹ. Әлизадәјә өз миннәтдарлығымы билдирирәм.

Мүәллиф

I ФӘСИЛ

ГӘДГИГ ТАРИХИ

XVI әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹанда Сәфәвиләр ханәданы ады илә гүдрәтли дөвләт гуран Шаһ Исмајыл Хәтаи дөвләт хадими олмагла јанашы, еjни заманда доғма ана дилинин бүтүн инҹәликләринә бәләд олан сәнәткар бир шаир кими дә шөһрәт газанмышдыр.

Халгынын шәрәфини, шөһрәтини, милли ифтихарыны горујан, әдәбијјат хәзинәсини өлмәз әсәрләри илә зәнкинләшдирән шаир Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафы, тәкмилләшмәси вә сәлисләшмәси ишиндә бөјүк рол ојнамыш, бу дилин кејфијјәтҹә јүксәлмәсинә чалышмышдыр.

Хәтаи истеʼдадлы бир сәнәткар кими баша дүшүрдү ки, доғма дилини билмәјән, һәмин дилә әһәмијјәт вермәјән, онун инкишафына чалышмајан бир сәнәткар һәгиги сәнәткар ола билмәз. Бу сәбәбдәндир ки, онун дили үмумхалг Азәрбајҹан дили илә гырылмаз сурәтдә бағлы олмушдур. О, баҹарығы вә фәалијјәти сајәсиндә Азәрбајҹан әдәби дилинин шеʼр үслубуну өз дөврүнә көрә көрүнмәмиш бир јүксәклијә галдырмыш вә доғма ана дилиндә өлмәз әсәрләр јаратмышдыр. Нәһајәт бу дилдә Азәрбајҹан әдәбијјатында илк мәснәвиләрдән олан «Дәһнамә» поемасыны јазмышдыр.

Азәрбајҹан, фарс вә әрәб дилләриндә шеʼр јазмаг габилијјәтинә малик олан Хәтаи әсәрләринин әксәријјәтини доғма ана дилиндә јарадараг өз дөврүнүн әдәбијјатына рөвнәг вермишдир[1].

* * *

Ағгојунлулар вә гарагојунлуларын һакимијјәти дөврүндә Азәрбајҹан дилинин әһәмијјәти артыр, рәсми фарс дили илә јанашы, сарајда јашајан Азәрбајҹан шаирләри өз ана дилиндә шеʼрләр јазыр вә әдәби мәҹлисләр кечирирдиләр.

[1] Бах: سام میرزا، تحفهٔ سامی، تهران، ۱۹۳۶، ص. ۹

М. Ф. Көпрүлүзадә. Азәрбајҹан әдәбијјатына аид тәдгигләр. Бакы, 1926, сәһ. 16; Һ. Араслы. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, I ҹилд, Бакы, 1943, сәһ. 157; Sadettin Nüzhet Ergun. Hatayi divani Sah Ismail Safavi Edebi hauati ve nefesleri, Istanbul. 1956, s. 17—18; Әзизаға Мәммәдов. Шаһ Исмајыл Хәтаи (монографија), Бакы, 1961, сәһ. 18—21.

Азәрбајҹан дилинә марағын артмасы, бу дилдә әсәр јазан шаирләрин сајынын чохалмасы, һәтта бу дилин рәсми дөвләт дили сәвијјәсинә галдырылмасы Шаһ Исмајылын һакимијјәти заманы даһа чох мөвге тапды. Бу барәдә Иран тарихчиси Абдулла Рази «Тарихи-мүфәссәли-Иран» адлы әсәриндә јазыр: Исмајыл гәләбә чалыб Тәбризә дахил олду. Иран таҹыны башына гојду (907 һиҹри). Биринҹи онун иши шиәлијин Иранда дөвләт дини еʼлан едилмәсини гәрара алды. Сонра түрк дилини (Азәрбајҹан дилини — *М. Ҹ.*) дөвләт дили еʼлан етди[2]. Бу баҹарыглы дөвләт хадими Азәрбајҹан дилинин һәјати әһәмијјәтини гәтијјәтлә сүбута јетирмиш, ону фарс дили илә јанашы рәсми дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлтмишдир.

О заман сарајда Азәрбајҹан дилиндә данышылыр, дөвләтләр арасындакы рәсми јазышмалар вә фәрманлар Азәрбајҹан вә фарс дилләриндә апарылыр, һәрби, диванхана вә игтисади јашајышла әлагәдар истилаһларын чоху Азәрбајҹан дилиндә ишләдилирди. Бу тарихи һәгигәт һаггында мәшһур рус алими, шәргшүнас В. В. Бартолд белә јазырды:

«...Ханәданын тәшәккүл тапдығы јердә Азәрбајҹан әһалиси һәлә о заман түркҹә (азәрбајҹанҹа —*М. Ҹ.*) данышырды. Түрк дили сонралар Сәфәвиләр дөвләтиндә сарај вә орду дили олараг галырды[3]».

Ағгојунлу, гарагојунлу вә еләҹә дә гызылбаш Сәфәви дөвләтиндә күлли мигдарда рүтбә адлары, идарә истилаһлары, һәрби истилаһлар вә игтисади јашајышла әлагәдар олан истилаһлар јенә дә Азәрбајҹан дилиндә иди. Мәсәлән: чарчы (алај чавушлары), чапар (постда дуран), кешик, кешикчибашы, гошун (әскәр), чәрик (әскәр), сәнкәр, сүрүн (һүҹум), јараг (силаһ), сахлов (газарма), ајагчы (гасид), күлаб, күлабдарбашы, аға, алтун (османлы пулуна көрә беш ахча дәјәриндә олан бир манат), гызыл (пул, кәсилмәмиш зијнәт), аталыг, бабалыг, азугә вә с. көстәрмәк олар[4].

Ағгојунлулар, гарагојунлулар вә Сәфәви һөкмдарларынын фәрманларында да бир сыра Азәрбајҹан сөзләри ишләдилмишдир. Мәсәлән: бир гајда олараг фәрманларын башлығында «һөкм» әвәзинә «сөзүмүз» јазылмышдыр[5].

[2] عبداللەرازی، تاریخ مفصل ایران، تهران ۱۳۳۵ چاپ دوم، ص. ۳۹۱

[3] В. В. Бартольд. Халиф и Султан, «Мир Ислама», I ҹилд, № 3, СПб., 1912, сәһ. 369.

[4] XIV—XVI yüzyillerda Iran devlet dilindeki turkce sözlerden bir kaci. Türk dili, 1963, s. 136.

[5] Бах: Т. М. Мусәви. Орта әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарс дилиндә јазылмыш сәнәдләр, Бакы. 1965, 2 №-ли фәрман, сәһ. 74; «Орта әср Азәрбајҹан тарихинә даир фарсдилли сәнәдләр» әсәри (2 №-ли, 22 №-ли, 23 №-ли фәрманлар), Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви.

I Шаһ Исмајылын Һүсејнбәј Ләлә һаггындакы фәрманларында «чүмлә аталығы» сөзү ишләдилмишдир[6].

Бундан әлавә орта әср фәрманларында бир чох түрк (Азәрбајчан) мәншәли верки вә һәрби истилаһлар, рүтбә адлары ишләнмишдир. Мәсәлән: јајлагбашы (јајлагда верки аланлар), гышлагбашы (гышлагда верки алан), чобанбәји «шылтаг» (гајдадан кәнар веркиләр), дарға, онбашы (он нәфәр әскәрин башында дуран), јүзбашы, улағ, гонулга, гуллар ағасы, ешик ағасы, јасавул, топчубашы, түфәнкчибашы, бәјләрбәји (јүксәк вәзифә), горучи, миршикарбашы (ова кетмәк үчүн лазым олан тәрланлары сахлајан адам), анбардарбашы, басмачы (чап едән), гапычы, тушмалбашы (хөрәк биширмәк ишинә бахан, мәтбәхбашы), чаббадарбашы дөшлүк (верки), диванбәји (вәзифә), фәрраш (вәзифә), фәррашбашы, гапычыбашы (хәлвәт), һәрәмхана, истираһәт гапычысы, гапычыбашы диван (идарә гапысында дуран), гушчу (гушабахан), гушхана (гуш олан јер)[7] вә с.

Демәли, илк Сәфәвиләр дөврүндә рәсми дил икиләшмиш, јә'ни Азәрбајчан вә фарс дилләри олмушдур. Сәфәви дөвләтинин дахилиндә јашајан вә әксәријјәти тәшкил едән азәрбајчанлылара фәрманлар, әмрнамәләр азәрбајчанча, фарслара исә фарс дилиндә көндәрилмишдир. Бу барәдә түрк әдәбијјатчыларындан Сәлим Рәфиг Рәфи оғлу өзүнүн 1941-чи илдә Анкарада чап етдирдији «Азәрбајчан әдәбијјаты» китабында Шаһ Исмајылын Азәрбајчан дилиндә бир әмрнамәсини тәсвир едәрәк белә јазыр:

«...Бу әсрдә түрк дили (Азәрбајчан дили — *М. Ч.*) фарс дили илә јанашы рәсми дил олараг аз чох мөвге газанмышдыр. Бунун үчүн сүбут олараг һәләлик Шаһ Исмајылын Азәрбајчан дилиндә бир әмрнамәсини көстәрә биләрик»[8]. Хәтаинин Азәрбајчан дилиндә олан әмрнамәси һаггында үстүөртүлү бир шәкилдә мә'лумат верән мүәллиф бу әмрнамәнин һарада сахландығы барәдә дә һеч бир мәнбә көстәрмәмишдир.

Мачар алими Фекете Лајош исә, сонралар, јә'ни XVII әсрдә Сәфәвиләр дөврүндә Азәрбајчан дилинин рәсми дил кими нүфузуну сүбут едәрәк, 1936-чы илдә Истанбулда чыхан түркијјәт мәчмуәсиндәки «Иран шаһларынын ики түркчә мәктубу» адлы мәгаләсиндә[9] Сәфәви шаһларынын Азәрбајчан дилиндә јазылмыш ики мәктубуну нүмунә көстәрмишдир. Фекете Лајошун мәгаләсиндән ајдын олур ки, Азәрбајчан дили рәсми дил кими Сәфәви һөкмдарлары Шаһ Сәфинин (1628—1642) вә Султан Һүсејн (1694—1722) Шаһын сарајларында өз нүфузуну сахламышдыр. Азәрбајчан дилиндә јазылмыш бу ики мәктубун бири Шаһ Сәфи тәрәфиндән Австрија императору вә Мачарыстан кралы икинчи Фердинанта, дикәри исә Султан Һүсејн Шаһ тәрәфиндән Саксонија һерсогу вә Полша кралы Фридрих Августа көндәрилмишдир (Шаһ Сәфи тәрәфиндән көндәрилән мәктубун арха тәрәфиндә Сәфи шаһын мөһрү, һәмин мөһрүн ичәрисиндә исә шаһын ады јазылмышдыр). Бурадан көрүнүр ки, Шаһ Исмајыл вә онун ардычыллары харичи дөвләтләрлә јазышмаларыны Азәрбајчан вә фарс дилләриндә апармышлар.

[6] «Орта әср Азәрбајчан тарихинә даир фарсдилли сәнәдләр» әсәри, 23 №-ли фәрман. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви.

[7] Тәзкирәтүлмүлүк «تذكرة الملوك», Теһран, 1332, сәһ. 101—118; И. П. Петрушевски. Азербайджан в XVI—XVII веках, сборник статей по истории Азербайджана, вып. I, Бакы, 1949, сәһ. 248; Һ. Зәринәзадә. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962, сәһ. 131, 193; О. А. Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке (докт. дисс.), Бакы, 1968.

[8] Сәлим Рәфиг Рәфи оғлу. Азәрбајчан әдәбијјаты, Анкара, 1941, сәһ. 10.

«ССРИ Ленинград Шәргшүнаслыг Институтунун әлјазмалары бөлмәсиндә мүһафизә олунан Али Мустафа Чәләбинин тәртиб етдији «Мүншаат»[10] гијмәтли бир мәнбәдир. «Мүншаат»да мүһафизә олунан рәсми мәктублар XVI әсрдә јашамыш Османлы султанлары, вәзири-ә'зәмләри, Османлы пашалары вә башга дөвләт башчылары арасында кедән рәсми јазышмалардан ибарәтдир. Бу рәсми сәнәдләрин ичәрисиндә Шаһ Тәһмасибин Азәрбајчан дилиндә бир мәктубу да вардыр»[11].

«Шаһ Тәһмасибин бу рәсми чаваб мәктубу»* Османлы һөкмдары Гануни Султан Сүлејманын (1494—1566) оғлу II Султан Сәлимә (1524—1575) јазылмышдыр. Мәктубун башлығы беләдир: «Шаһ тәрәфиндән кәлән чавабдыр». Шаһ Тәһмасибин чаваб мәктубу Али Әфәндинин «Мүншаат»ында мүһафизә олунан II Султан Сәлимин мәктубуна чаваб олараг јазылмышдыр[12].

* * *

«Шаһ Исмајыл Хәтаинин «Диван», «Дәһнамә» вә «Нәсиһәтнамә» әсәрләринин үзү көчүрүлүб, әлјазмасы һалында

[9] Бах: Dr. Fekete Layoş. Iran şahlarinin iki türkce mektubu V cilt türkiyat mecmuasi. O prof Dr. M. Fuad Köprülü, Istanbul, 1936, s. 269—274.

[10] Али Әфәндинин тәртиб етдији «Мүншаат»дан нүмунәләр. Бу әлјазмасынын сурәти 1076-чы илдә Ибраһим адлы бир түрк катиби тәрәфиндән көчүрүлмүшдүр. Ә. М. (Бах: Институт Народов АзИИ АН СССР, шифр—В—1203, Ленинград, вәрәг 250а—254б.

[11] Islam ansiklopedisi, cilt 1, çuz 12, 1940, 134; Әзизаға Мәммәдов. Шаһ Тәһмасибин Азәрбајчан дилиндә бир мәктубу, Азәрб. ССР Дөвләт Университети елми әсәрләри (дил вә әдәбијјат серијасы), № 6, 1964, сәһ. 73—80; Јенә онун. Шаһ Исмајыл Хәтаи әсәрләри, I чилд, Бакы, 1975, сәһ. 8.

* Бу мәктуб һаггында Азәрбајчан охучуларына илк мә'луматы Ә. Мәммәдов вермишдир.

[12] Али Әфәнди. «Мүншаат», В—1203, вәрәг 250а—254б; Шаһ Исмајыл Хәтаи әсәрләри, I чилд, Бакы, 1975, сәһ. 9.

дүнјанын бир чох мәркәзи китабхана вә музејләриндә сахланылыр. Һәләлик мүәјјән едилдијинә көрә, Хәтаи әсәрләринин мүхтәлиф әсрләрдә үзү көчүрүлмүш әлјазмалары Ленинград, Лондон, Гаһирә, Ватикан, Берлин, Дашкәнд Шәрг әлјазмалары сахланылан музеј вә китабханаларда мүһафизә олунур»[13].

Шаһ Исмајыл Хәтаинин әдәби ирси һаггында илк мә'луматы оғлу Сам Мирзә (1517—1567) вермишдир[14]. Лакин Сам Мирзә фарс дили вә мәдәнијјәтинә пәрәстиш етдији үчүн атасынын Азәрбајчан дилиндә јаратдығы зәнкин әдәби ирсә е'тинасыз јанашмышдыр.

Сам Мирзә атасынын өлүмүндән сонра јазмыш олдуғу «Төһфеји-Сами» тәзкирәсиндә Шаһ Исмајылын тәрчүмеји-һалы вә ше'рләриндән бәһс едиркән, мүтәәссиб бир фарс кими һәрәкәт етмиш вә јад бир мүәллиф кими фикир јүрүтмүшдүр. О, өз тәзкирәсиндә әксәријјәт е'тибарилә әсәрләрини азәрбајчанча јазмыш олан Хәтаинин ше'рләриндән нүмунә дә олса белә көстәрмәјәрәк, јалныз фарсча јаздығы ше'риндән бир бејт гејд етмәклә кифајәтләнмиш, бунунла да бәһсини тамам етмишдир. Һалбуки Сам Мирзә дә о дөврүн әдәби мүһитини көзәл билдији үчүн даһа әтрафлы мә'лумат верә биләрди[15].

XIX әсрин биринчи јарысындан башлајараг Авропа вә рус шәргшүнас алимләри Шаһ Исмајыл Хәтаидән бир шаир кими бәһс етмишләр. Бу алимләрдән Ж. Һаммер, Шарл Рио, Е. А. Крымски, Е. Блоше, В. Минорски, Е. А. Гордлевски, Еттери Росси, А. Зајончковски вә башгалары Хәтаи әдәби ирсинин танылылмасы саһәсиндә фајдалы ишләр көрмүшләр[16].

Сәфәвиләр дөврүндә мәдәни вә әдәби һәјатын ишыгландырылмасында, Хәтаи јарадычылығынын өјрәнилмәсиндә рус алимләриндән А. Крымски вә В. Ф. Минорскинин хидмәтләрини хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Шаһ Исмајылын һакимијјәти заманы Азәрбајчан дилинин үстүн мөвге тутмасы, бу дилдә сәнәт әсәрләринин јарадылмасы фактларына А. Крымски дүзкүн гијмәт верәрәк јазыр-

[13] Әзизаға Мәммәдов. Шаһ Исмајыл Хәтаи әсәрләри мәтнләринин тәдгиги вә елми-тәнгиди мәтни (докторлуг диссертасијасы), Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду вә Низами адына Әдәбијјат Институту, Бакы, 1970, сәһ. 49.

[14] Sadettin Nüzhet. Türk edebiyatı tarihi. Hatayi (Азәрбајчан әдәбијјаты), Istanbul, 1932, сәһ. 206—208; Minorsky. The Poetry of Shah Ismail I, London, 1942, вәр. 1008 a.

[15] Sadettin Nüzhet. Türk edebiyatı tarihi. Hatayi (Азәрбајчан әдәбијјаты), Istanbul, 1932, сәһ. 208.

[16] Бу барәдә әтрафлы мә'луматы Әзизаға Мәммәдовун «Шаһ Исмајыл Хәтаи әсәрләри мәтнләринин тәдгиги вә елми-тәнгиди мәтни» адлы докторлуг диссертасијасындан алмаг олар. Бах: Әзизаға Мәммәдов. Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду вә Низами адына Әдәбијјат Институту, Бакы, 1970, сәһ. 59.

ды: «Јени јаранан ханәданда һаким дил түркчә (азәрбајчанча — *М. Ч.*) иди. Сүлаләнин баниси Шаһ Исмајыл «Хәтаи» тәхәллүсү илә Азәрбајчан дилиндә бүтөв бир лирик ше'рләр диваны јаратмышдыр ки, бу дил ајдындыр, онун өз доғма ана дили олмушдур»[17].

Гәрби Авропада Хәтаи ирсинин өјрәнилмәси саһәсиндә шәргшүнас проф. В. Ф. Минорскинин хидмәтини ајрыча гејд етмәк лазымдыр... О, илк дәфә Шаһ Исмајылын поезијасы һаггында 1926-чы илдә франсыз вә алман дилләриндә нәшр олунан «Ислам енсиклопедијасы»нда бәһс етмишдир. Сонралар В. Минорски бу саһәдә тәдгигатыны кенишләндирәрәк «The Poetry of Shah Ismail I» (I Шаһ Исмајылын поезијасы) адлы әсәрини нәшр етдирәрәк көстәрир ки, «Белә үмид едирәм мәним бу тәдгигатым хошбәхт бир заманда јашајачаг, кәнч алимләр үчүн илк аддым ола биләчәк»[18]. 48 сәһифәдән ибарәт олан бу әсәрин тәдгигат һиссәси инкилисчә олуб, алты бөлмәдән ибарәтдир. Әсәрин кириш һиссәсиндә, Хәтаи диванынын Авропанын мүхтәлиф китабханаларында сахланылан гәдим нүсхәләринин библиографијасы, ше'рләринин дили вә вәзни, мәзмуну, сурәтләринин тәһлили вә гәдим сөзләрин лүғәти верилмишдир. Әсәрин сонуна исә Хәтаинин Азәрбајчан дилиндә сечилмиш 19 ше'ринин тәнгиди мәтни вә бу ше'рләрин инкилисчәјә сәтри тәрчүмәси әлавә едилмишдир.

Әсәрин кириш һиссәсиндән ајдын олур ки, В. Минорски Шаһ Исмајыл Хәтаи поезијасы илә һәлә 1920-чи илдә Парис милли китабханасында мәшғул олмаға башламышдыр. О, Хәтаи диванынын I Парис нүсхәси үзәриндә (№ 1307) тәдгигат иши апармышдыр.

Диванда Шаһ Исмајылын тәрчүмеји-һалына даир ишарәләр вә әлјазмасынын дил хүсусијјәти өјрәнилмишдир. В. Минорски 1921-чи илдә Асија Халглары (шәргшүнаслар) Ҹәмијјәтинин ичласында «Шаһ Исмајыл поезијасы» мөвзусунда мә'рузә етмишдир[19]. Сонра мүәллиф Хәтаи ше'рләриндә гызылбашлығын тәблиғи вә сијаси маһијјәти барәдә данышмыш, өз мүридләри үчүн бу ше'рләрин түркчә (азәрбајчанча — *М. Ч.*) јазылдығыны гејд етмишдир.

Әсәрин икинчи бөлмәсиндә В. Минорски көрә билдији Хәтаи әлјазмаларынын гыса изаһлы библиографијасыны тәсвир етмишдир.

О, әсәрин үчүнчү бөлмәсиндә Хәтаи поезијасынын дили үзәриндә дајаныр. Мүәллиф бу бәһсдә Хәтаи диванынын ди-

[17] А. Е. Крымский. История Персии ее литературы и дервишской теософии, т. III. Труды по востоковед, изданные Лазаревским ин.-том восточных языков, XVI, М., 1914—1917, сәһ. 139—140, 148.

[18] V. Minorsky. The Poetry of Shah Ismail I, London, 1942, вәрәг 1007 a.

[19] Јенә орада, сәһ. 1006a.

линдән Азәрбајҹан јазы дилинин спесифик хүсусијјәтләри кими бәһс етмишдир. Сонра Азәрбајҹан дилинин јајылма саһәсини, Шимал-гәрби Иран вә Шимал-шәрги Загафгазијада кениш бир саһәни әһатә етдијини көстәрмиш, ејни заманда, Хәтаи дилиндә ҹығатај үнсүрләринин дә олдуғуну гејд етмишдир[20].

Диванын фонетик хүсусијјәтләриндән бәһс едилән бөлмәсиндә мәтндә олан сөзләрин дахилиндә саит вә самитләрин дүзкүн охунмасы васитәләриндән бәһс олунур. Морфолокија бәһсиндә исә нитг һиссәләринин—исим, әвәзлик (ишарә әвәзликләри), фе'л, фе'лин заманлары, шәкилләри (әмр, шәрт, арзу, лазым), фе'лин шәхссиз мәсдәр формалары, фе'ли сифәтләр, фе'лдән әмәлә кәлән зәрфләр вә фе'лин нөвләриндән (мәҹһул, гаршылыг вә б.) данышылыр. Синтаксис бәһсиндә диванын дил материалларындан истифадә јолу илә изафәт бирләшмәләри, ҹүмлә гурулушу, ҹүмләдә сөз сыраларынын дәјишилмәси вә с. хүсусијјәтләрдән бәһс олунур.

В. Минорски дил бәһсиндән сонра Хәтаи ше'рләринин вәзниндән бәһс едир. Бундан сонра Хәтаи ше'рләриндә гәдим, архаик вә аз ишләдилән Азәрбајҹан сөзләринин изаһлы лүғәти — «глоссари»си, азәрбајҹанча транскрипсијасы вә бунларын инкилисҹә тәрҹүмәси верилир. Лакин мүәллиф Азәрбајҹан дилинин инҹәликләринә јахшы бәләд олмадығы үчүн мүасир дил илә сәсләшән азәрбајҹанча сөзләри гәдим сөзләр ады алтында вермишдир.

Әсәрин дөрдүнҹү бөлмәси диванын мәзмуну адландырылыр. Минорскијә көрә дивандакы ше'рләр өз сәҹијјәси е'тибарилә үч гисмә ајрылыр. Бунлар шаирин һәјаты вә тәрҹүмеји-һалына ишарә едилән ше'рләрдән ибарәтдир. Мүәллиф бундан сонра ше'рләрдә ишләдилән истилаһлары, тәшбеһләри шәрһ едәркән бунларын мәзмунуна көрә мә'наландырмаға чалышмышдыр. Мәсәлән: Бәһри-һәгигәт (дүзкүнлүк, һәгигәт дәнизи), һәгг (аллаһ), мәзһәри-һәгг (аллаһын елчиси), нурилаһи (аллаһын ишығы), гази, суфи, әхи (шиә тәрәфдарларына мүраҹиәт едилән ад), әһли-играр (танынмыш адамлар), әһли-һәгг (аллаһ адамлары), гызылбаш (гырмызы баш), гызыл тач (гырмызы тач), тачи-садәт, гызыл (гызылбашларын бајраглары гырмызы олдуғу үчүн гызыл дејилибмиш), аллаһ-аллаһ (чағырыш), гәбр, биканә, хәвари вә јахуд језид (Әлинин дүшмәнләрини бу адларла адландырмаг), мәҹлиси-шабаш (тој мәҹлисиндә верилән пул), мәҹлис әһли (тој адамы), чахыр, чин (дүз) вә с.

Әсәрин бешинҹи бөлмәсиндә Хәтаинин 18 ше'ринин нүмунә үчүн елми-тәнгиди мәтни верилмишдир. Алтынҹы бөлмә

[20] V. Minorsky. The Poetry of Shah Ismail I, London, 1942, вәрәг 1010 а.

исә әсәрдә олан сөзләрин инкилисҹә тәрҹүмәсинә һәср едилмишдир.

Хәтаи јарадыҹылығы һаггында апарылан тәдгигатлар ичәрисиндә Полша шәргшүнас алими А. Зајончковскинин «Шаһ Исмајыл Хәтаинин ше'рләри» адлы мәгаләси диггәти ҹәлб едир. Мәгалә «Турхан Кәнҹејинин 1959-ҹу илдә Неаполда чап етдирдији دیوان شاه اسماعیل خطائی китабынын елми-тәнгиди мәтнинин нәшри мүнасибәти илә јазылмышдыр[21].

Мүәллифин бу китабы Авропада В. Ф. Минорскинин Шаһ Исмајыл поезијасы һаггында апардығы тәдгигатындан сонра Хәтаи әсәрләринин нәшри саһәсиндә көрүлән фајдалы бир иш кими дәјәрлидир.

Мүәллиф мәгаләнин сонунда Хәтаинин дили үзәриндә дурур вә бу дилин Азәрбајҹан дили олдуғуна даир һәм морфоложи, һәм дә синтактик мисаллар көстәрир.

Хәтаи әдәби ирсинин тәдгиги мәсәләләри илә Түркијә алимләри дә мәшғул олмушлар. Бу алимләрдән М. Ф. Көпрүлү, Бәсим Аталај, Исмајыл Һикмәт, Садәддин Нүзһәт, Әбдүлбаги Көлпинарлыны көстәрмәк олар.

Онлар шаирин һәјаты, сијаси вә әдәби фәалијјәтиндән данышмыш, нәдәнсә дилинә тохунмамышлар.

М. Ф. Көпрүлү 1926-ҹы илдә Бакыда чап етдирдији «Азәрбајҹан әдәбијјатына аид тәдгигләр» адлы китабчасынын «Хәтаи Шаһ Исмајыл Сәфәви» бәһсиндә вә Садәддин Нүзһәт 1932-ҹи илдә Истанбулда чап етдирдији «Türk edebiyatı tarihi» китабынын «Азәрбајҹан әдәбијјаты» һиссәсиндә белә јазырлар: «Вәҹдли вә сәнәткар бир руһа малик олан бу кәнҹ рәиси-руһани кәндисинә тәәббүд едән Иранын ән әсил мүридләри үчүн бир такым фарси ше'рләр јаздығы кими, әсил мәнбәи — гүввәтини вә истинадкаһыны тәшкил едән түркләр (азәрбајҹанлылар — *М. Ҹ.*) үчүн дә кичик бир диван тәшкил едәҹәк гәдәр суфијанә вә ашиганә бир чох мәнзумәләр вүҹудә кәтирди»[22].

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг Хәтаи ирсинин тәдгиги саһәсиндә бир чох ишләр көрүлмүшдүр. Бу саһәдә Салман Мүмтазын хидмәти хүсуси гејд едилмәлидир. Һазырда Республика Әлјазмалары Фондунда мүһафизә олунан, XVII әсрдә үзү көчүрүлмүш «Дәһнамә»нин натамам нүсхәсини 1923-ҹү илдә «Маариф вә мәдәнијјәт» журналында о, һиссә-һиссә чап етдирмишдир[23].

С. Мүмтаз әсәрин кириш һиссәсиндә «Дәһнамә»нин Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә тутдуғу мөвгеји һаггында ја-

[21] A. Zajaczkowski. Tonrkhan Gandjei, Canzoniere di Šah Ismail Hatai Roznik Qrientalistyczny. т. XXVIII. Варшава, 1963, сәһ. 150—157.

[22] М. Ф. Көпрүлүзадә. Азәрбајҹан әдәбијјатына аид тәдгигләр, Бакы, 1926, сәһ. 16; Sadettin Nüzhet. Türk edebiyatı tarihi. Hatayi. İstanbul, 1932, s. 207.

[23] «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, Бакы, 1923, № 4, 5, 8—9, 10—11.

зыр: «Дәһнамә» бу вахта кими һеч бир кәсин, хүсусән һәрис вә көзүач авропалыларын әлинә кечмәмиш гүдрәтән булунан бир хәзинеји-киранбәһадыр»[24].

1933—1934-чү илләрдә Бәкир Чобанзадә «Хәтаинин дили вә әдәби јарадычылығы һаггында» адлы (латын әлифбасы илә јазылмыш 128 макина сәһифәсиндән ибарәт — *М. Ч.*) монографијасыны јазмышдыр. Әсәр там вә чилдләнмиш һалдадыр. Әсәрдә мүәллиф тарихи-мүгајисәли грамматикаја истинад едәрәк, Хәтаи диванынын Британија (Бритиш) вә Әрдәбил нүсхәсинин мүгајисәли имла хүсусијјәтләрини тәсвир едир. Мүәллиф әсәрин дилиндән бәһс олунан фәсилдә һәр ики нүсхәнин сәчијјәси һаггында белә нәтичәјә кәлир: «Бүтүн дејиләнләрә гәдәр бу ики нүсхә арасында булунан лисан вә имла ихтилафларынын тарихи вә лисаны маһијјәти һаггында вердијимиз изаһат көстәрир ки, Бритиш нүсхәси Әрдәбил нүсхәсинә көрә даһа гәдим вә орижинала даһа јахындыр»[25]. Әсәрин башга бир јериндә көстәрир ки, «Britis вә Әрдәбил нүсхәләри арасындакы мүгајисәдән Britis нүсхәсинин Әрдәбил нүсхәсинә көрә даһа гәдим вә орижинала даһа јахын олдуғу мејдана чыхыр. XVI милади әсриндән Азәрбајчан дили вә имласынын тәдгигиндә Britis нүсхәси даһа мөһкәм истинадкаһ тәшкил едә биләр»[26].

20-чи илләрә гәдәр «Дәһнамә»дән Авропа шәргшүнас алимләри бәһс етмәмишләр. Јалныз илк дәфә Ј. Н. Марр 1923-чү илдә В. Ф. Минорскинин хаһиши илә «Дәһнамә»нин Ленинград нүсхәсинин гыса изаһлы тәсвирини вермишдир.

Минорски 1942-чи илдә «I Шаһ Исмајылын поезијасы» адлы тәдгигатында Ј. Н. Марра истинад едәрәк, «Дәһнамә»нин кириш һиссәси, әсәрин икинчи бир адынын «Ашыг вә мә'шуг» олмасы вә јазылыш тарихи (1036—1626) барәдә мә'лумат вермишдир[27].

«Дәһнамә»нин елм аләминә танындылмасында түрк әдәбијјатшүнасларындан Исмајыл Һикмәтин дә ролуну гејд етмәк лазымдыр. О, Бакыда чап етдирдији «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» китабында Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәјат вә јарадычылығындан, шаирин «Дәһнамә» вә «Нәсиһәтнамә» мәснәвисиндән бәһс етмишдир. О, сонра «Дәһнамә»нин му-

[24] «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, Бакы, 1923, № 4, 5.

[25] Бәкир Чобанзадә Хәтаинин дили вә әдәби јарадычылығы һаггында (макина јазысы), Азәрб. ССР Дөвләт архиви, инв. № 171, сәһ. 78.

[25] Јенә орада.

[27] Бах: V. Minorsky. The Poetry of Shāh Ismail I, Лондон, 1942, сәһ. 1009б. Ејни мә'лумат 1924-чү илдә Ј. Н. Марр тәрәфиндән мәктуб васитәсилә С. Мүмтаза да көндәрилмишдир. Бах: рәф. С. Мүмтазын архиви (арх. 38) Г-27 (516); Ә. Чәфәрзадә. Профессор Ј. Н. Маррын Сәлман Мүмтаза мәктублары. Азәрб. ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунун (әлјазмалары хәзинәсиндә) әсәрләри, III чилд, Бакы, 1972, сәһ. 143—144.

кәммәл Ленинград нүсхәсинин изаһлы тәсвирини, даһа сонра исә ајры-ајры гәдим Азәрбајчан сөзләринин лүғәтини вермишдир.

Бу күтләви нәшрдән[28] сонра Һ. Араслы Ленинград вә Бакы әлјазма нүсхәләри әсасында «Дәһнамә»ни әрәб әлифбасы илә чап етдирмишдир[29].

Һ. Араслы 1959-чу илдә Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты тәрәфиндән «Дәһнамә»ни үчүнчү дәфә јени әлифба илә нәшр етдирмишдир. Китабда әсәрдән башга Һ. Араслы мүгәддимә әвәзинә «Шаһ Исмајыл Хәтаи вә онун јарадычылығы» адлы мәгалә чап етдирмишдир. Мүәллиф мүгәддимәдә әсәрин гыса әдәби тәһлилини вердикдән сонра јазыр: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә илк мәснәвиләрдән олан «Дәһнамә» дил тарихимиз үчүн дә әһәмијјәтли бир әсәрдир. Мәснәвидә бир чох гәдим Азәрбајчан сөзләри вардыр. Мәсәлән: *хәстә* әвәзинә *сајру, чох* әвәзинә *јүкүш, шеј* әвәзинә *нәснә, таныш* әвәзинә *билиш, дејир* әвәзинә *ајдыр* јазыр. Шаирин ишләтдији белә сөзләрин бир һиссәси инди унудулмуш, әрәб вә фарс кәлмәләри илә әвәз олунмушдур, мәсәлән: әсрух—сәрхош, даму—чәһәннәм, учмаг—беһишт, ус—ағыл, јазы—чөл, сәһра; сон учу нәһајәт илә әвәз олунмушдур»[30].

Даһа сонра мүәллиф «Дәһнамә»нин мәтниндә едилән дәјишикликләр һаггында фикрини тамамлајараг белә јазыр: «Бу хүсусијјәтләр әсәрин нәшриндә дил тарихимизин өјрәнилмәси нөгтеји-нәзәриндән әлифбамызын вердији имкан дахилиндә сахланылмышдыр. Лакин шаирин бир сыра јазы хүсусијјәтләрини мүһафизә едә билмишик»[31].

Мүасир охучуја јардым мәгсәдилә китабын сонунда һәр бир бәһсиндә кедән чәтин вә гәдим сөзләр һаггында 19 сәһифәлик изаһлар вә лүғәт верилмишдир.

1967-чи илдә Г. Һәсәновун «Дәһнамә»нин синтаксиси» (јә'ни тә'јини сөз бирләшмәләри) адлы әсәри Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Нәшријјаты тәрәфиндән чапдан чыхмышдыр. Әсәрдә «Дәһнамә»нин синтаксиси ады алтында «Дәһнамә»дә тә'јини сөз бирләшмәләри шәрһ едилмишдир.

Нәһајәт, Ә. Мәммәдовун 1973-чү илдә «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән «Шаһ Исмајыл Хәтаи» (әсәрләри 2 чилддә) адлы китабы нәшр едилмишдир.

Китабда «Дәһнамә» вә «Нәсиһәтнамә» әсәрләринин әрәб әлифбасы илә тәнгиди мәтни верилмиш, мәтндән башга ки-

[28] Исмајыл Һикмәт. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1928, сәһ. 17—21, С 27/516.

[29] شاه اسماعیل خطائی دهنامه Азәрбајчан Мәдәни Рабитә Чәмијјәти, Бакы, 1948.

[30] Хәтаи. Дәһнамә, Ушагкәнчнәшр, Бакы, 1959, сәһ. 10—11.

[31] Јенә орада.

риш əвəзинə Хəтаинин «Дəhнамə» вə «Нəсиhəтнамə» əсəрлəринин тəнгиди мəтнинин тəртиб принсиплəри кениш шəрh едилмишдир.

ШАҺ ИСМАЈЫЛ ХƏТАИНИН «ДƏҺНАМƏ» МƏСНƏВИСИНИН ƏЛЈАЗМАЛАРЫ[32]

I. Өзбəкистан ССР ЕА Шəргшүнаслыг Институту (I Дашкəнд) нүсхəси

«Дəhнамə»нин тарих е'тибарилə əн гəдим нүсхəси «Диванын» I Дашкəнд əлјазмасынын hашијəлəриндə (вəрəг 1а—73б) јазылмыш əлјазмасыдыр. Өзбəкистан ССР Елмлəр Академијасынын Шəргшүнаслыг Институтунун Əлјазмалары Фондунда (1339/1412) нөмрə илə сахланылан ديوان خطائى əлјазмасынын титул сəhифəсинин башлығы орнаментли олуб, вəрəглəринин hашијəлəриндə «دهنامه» мəснəвисинин мəтни мави чəрчивə дахилиндə, инчə нəстə'лиг хəтти илə јазылмышдыр. Һəр вəрəгəнин hашијəлəринин мəркəз күнчлəриндəки үчбучагларда əтрафы зəрлə ишлəнмиш күл вə чичəклəр чəкилмишдир. «Дəhнамə» бəhслəринин сəрлөвhəлəри зəрəфшанлы јазылмышдыр. Əлјазмасынын катиби شاه محمود النشابورى тарихи 942/1535-чи ил, həчми 73 вəрəг, өлчүсү 145×23,5 *см*-дир»[33].

Шаh Исмајыл Хəтаинин вəфатындан 11 ил сонра үзү көчүрүлмүш «Дəhнамə»нин бу мүкəммəл нүсхəси «76 бəhсдəн ибарəт олуб, əввəлки 7 бəhсə мүнаҹат тоhид, нə'т, овсофи əнмəјə həср едилмишдир»[34].

Башланыр:	با اسم آله و فرد یزدان
(вəрəг 1а)	رحمن و رحیم وحی سپحان
Битир:	کیم مونیی او خیر یزار و دنکلر
73б:	حق لطف ایله یارلغاسون آنی

[32] «Дəhнамə»нин бə'зи əлјазма нүсхəлəри hаггында Исмајыл Һикмəт вə С. Мүмтаздан сонра Азəрбајчан охучуларына илк мə'луматы верəн Əзизаға Мəммəдов олмушдур. Бах: Əзизаға Мəммəдов. Хəтаи əсəрлəринин əлјазмалары. Республика Əлјазмалары Фондунун əсəрлəри, Бакы, 1961, № 1, сəh. 30—41.

[33] «Сборник восточных рукописей АН Узбекской ССР Институт Востоковедения, т. II, под редакцией проф. А. А. Семенова, Ташкент, 1954, сəh. 242; Каталогда диванын тəсвири заманы сəhв олараг катибин ады شاه محمد көстəрилмиш; диванын hашијəлəринин јазылан нүсхəси hаггында исə heч бир сөз дејилмəмишдир. Бах: Əзизаға Мəммəдов. Көстəрилəн əсəри (док. дисс.), Бакы, 1970, сəh. 149.

[34] Əлјазмаларынын бə'зи мүгајисə шəрhлəри вериләркəн, јери кəлдикчə Əзизаға Мəммəдовун əсəриндəн истифадə едилмишдир. Бах: Əзизаға Мəммəдов. Хəтаи əсəрлəринин əлјазмалары, Республика Əлјазмалары Фондунун əсəрлəри, Бакы, 1961, № 1, сəh. 30—41.

«Дəhнамə»нин үзүнү көчүрəн катиб устад Хəттат Шаh Маhмуд Нишабури[35] дөврүнүн имла вə јазы гајдаларыны да əсəрдə олдугу кими сахламышдыр.

II. Ленинград Асија Халглары Институту (Ленинград) Əлјазмасы

ССРИ Елмлəр Академијасы Ленинград Асија Халглары Институтунун Əлјазмалары секторунда В-289 (297) шифр илə мүhафизə олунан «Дəhнамə»нин көhнə мешин чилдли мүкəммəл бир əлјазмасы сахланылыр.

Күл вə чичəклəрлə нəфис бир сурəтдə ишлəнилмиш үнвандан сонра «Дəhнамə» инчə нəстə'лиг хəтти илə ики сүтун арасында јазылмышдыр. Гызылы вə мави рəнклə əтрафы чəрчивəлəнмиш 82 вəрəги əhатə едəн бу əлјазмасындан 1а—68а вəрəгə гəдəр «Дəhнамə»[36]нин бəhсиндəн ибарəт там нүсхə көчүрүлмүш 68а—82б вəрəглəриндə исə Азəрбајчан шаирлəриндəн Түфе'линин 10, Нəсиминин 9, Хəтаинин 2, Ҝишвəринин 6 вə башга намə'лум бир шаирин ше'рлəри јазылмышдыр.

Əлјазмасынын сонунчу 82б вəрəгиндə «Дəhнамə»нин катиб тəрəфиндəн тарихи гејд едилмишдир:

1036/1626-чы ил, həчми 63 вəрəг, өлчүсү 16×23 *см*.

Башланыр:	با اسمآله فرد یزدان
(вəрəг 1а)	رحمان و رحیم و حی سبحان
Битир:	کیمکه خطای یم دیم من
(вəрəг 68а)	احسنت تبارك ای فلانی

«Ленинград нүсхəси өз мүкəммəллији вə дүрүстлүјү е'тибарилə Дашкəнд нүсхəсиндəн сонра əн е'тибарлы əлјазмасыдыр»[37].

[35] Шаh Маhмуд Нишабури hаггында илк мə'луматы тəзкирəчи Сам Мирзə вермишдир (Хəтаинин оғлу). О, əввəллəр атасы Шаh Исмајылын вə сонра гардашы Шаh Тəhмасибин сарај хəттаты олан Мөвлана Шаh Маhмуд Нишабурини нəстə'лиг хəттинин көзəл, хошнəфис бир устады кими танытмыш вə ше'рдə дə hүнəр көстəрдијини гејд етмишдир.

[36] Бу «Дəhнамə» нүсхəси hаггында Исмајыл Һикмəт ашағыдакы изаhаты верир: «Дəhнамə»нин көзəлчə бир тə'лиг илə ики сүтун үзрə јазылмыш əски мешин чилдли көзəл вə тəмам бир нүсхəси Ленинград Шəрг музејиндə мөвчуддур. (16) сəнтим əниндə (23) сəнтим бојунда (164) сəhифəлик бөјүк бир китаб тəшкил едəн јазма нүсхəдə Түфе'ли, Нəсими, Ҝишвəри кими шаирлəрин бə'зи мəнзумəлəри дə вардыр. Алтын лə'л вə мави гəлəмлə əтрафы чəрчивəлəнмиш (135) əдəди Хəтаинин «Дəhнамə»сини тəшкил етмəкдəдир. «Ашиг вə мə'шуг» адландырдығы истиары вə тимсалы ики гəhрəман илə тəсадүфи гајə илə мəснəвини тəнзим вə тəртиб едəн Хəтаи əсəриндə 76 бəhс ајрылмышдыр» (Исмајыл Һикмəт. Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1928, сəh. 18).

[37] Ə. Мəммəдов. Көстəрилəн əсəри (док. дисс.), Бакы, 1970, сəh. 159.

1286—2

III. Мәзари-Шәриф Бахтәр музеји (Мәзари-Шәриф) әлјазмасы

Әфганыстанын Мәзари-Шәриф шәһәриндә Бахтәр музејиндә Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәлә индијә гәдәр елм аләминә мә'лум олмајан دیوان شاه اسماعیل خطائی әлјазма нүсхәси мүһафизә олунур. Мәшһур Хәттат Мир Имад Гәзвини (1552—1613) тәрәфиндән мүкәммәл бир әлјазмасындан көчүрүлән диванын бу нүсхәсинин тәгрибән (⅔ һиссәси) 10 вәрәги бизә кәлиб чатмышдыр. Әлјазмасынын ахырында ⅓ һиссәси сонралар гопуб дүшмүшдүр. «Диван» Хәтаинин «Дәһнамә» мәснәвиси илә башлајыр.

Башланыр:	با اسمآله فرد یزدان
(вәрәг 1а)	رحمن رحیم وحی سبحان
Битир:	کیم مونی اوخیر یا زور و دنگلر
(вәрәг 50а)	حق لطف ایله یارلقاسون آنی

Лакин «Дәһнамә»нин Мәзари-Шәриф нүсхәси Дашкәнд вә Ленинград нүсхәләри кими там дејилдир.

IV. Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунун (Бакы) әлјазмасы

«Дәһнамә»нин нагис бир нүсхәси Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фондунда мүһафизә олунур. Әввәлләрдә бәһс едилдији кими, «Дәһнамә»нин бу нүсхәси һаггында илк мә'луматы әдәбијјатшүнас Салман Мүмтаз вермишдир. Салман Мүмтаз «Дәһнамә»нин бу нагис нүсхәсинин илк дәфә Азәрбајҹан Халг Маариф Комиссарлығы јанындакы Дөвләт Нәшријјат идарәси (Азәрнәшр) китабханасында сахланылмасы барәдә хәбәр вермишдир[38]. Даһа сонра Түркијә әдәбијјатшүнасы Исмајыл Һикмәт 1928-чи илдә Бакыда чап етдирдији «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» китабынын Хәтаи бәһсиндә «Дәһнамә»нин бу әлјазмасынын изаһлы тәсвирини вермишдир[39].

Һазырда Республика Әлјазмалары Фондунда мүһафизә олунан «Дәһнамә»нин бу әлјазма нүсхәси барәдә 1961-чи илдә Республика Әлјазмалары Фондунун әсәрләриндә бәһс едилмишдир[40].

---

[38] «Маариф вә мәдәнијјәт» журналы, Бакы, 1923, № 8—9.
[39] Исмајыл Һикмәт. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1928, сәһ. 20.
[40] Әзизаға Мәммәдов. Хәтаи әсәрләринин әлјазмалары, Республика Әлјазмалары Фондунун әсәрләри, Бакы, 1961, № 1, сәһ. 30—41.

Бу нагис нүсхә Шејх Сәфијәддинин фарсчадан Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едилмиш Мәнагиби-Шејх Сәфи» مناقب شیخ صفی әлјазмасынын сонунда олуб, ҹәми 26 бәһсдән ибарәтдир. Әлјазма I Дашкәнд вә Ленинград нүсхәләринин јарысындан да аз бир һиссәсини тәшкил едир[41].

Дәркаһгулу Кирмани адлы шәхс тәрәфиндән (1019/1610-ҹу ил) тә'лиг хәтти илә јазылмышдыр.

Башланыр:	با اسمآله فرد یزدان
(вәрәг 1а)	رحمن و رحیم و سبحان
Битир:	کیمکه خطائی یم دیم من
(вәрәг 31а)	احسنت تبارك ای فلانی

Көһнә садә бир мешин чилдә чәкилмиш бу әсәрин һәчми 31 вәрәг, өлчүсү 11×18 *см* олуб, 7987 №-ли инвентар илә мүһафизә олунур.

Исмајыл Һикмәт «Дәһнамә»нин Бакы нүсхәсинин сәчијјәви хүсусијјәтләри һаггында бәһс едәркән белә јазмышдыр:

«...Садәчә 60 сәһифәдән ибарәт вә јалныз 26 бејтә һавидир ки, Ленинград нүсхәсинин јарысындан да аздыр. Көрүнүр ки, әсәр азалдылараг вә хүласә едиләрәк јазылмышдыр. Елми бир гијмәтә һаиз олмајан бу нүсхә, хәтт вә сәнәт е'тибарилә дә бир гијмәтә һаиз дејилдир. Бүтүн нүсхәнин бир чох кағызлары рүтубәт вә кифдән позулмуш олдуғу кими бир чох јарпагларыны күвә јемишдир»[42].

«И. Һикмәтин «Дәһнамә»нин Бакы нүсхәси һәчминин кичиклији барәдә вердији һөкм илә разылашмаг олмаз. Бурада әсәр әввәлчәдән азалдылараг вә хүласә едиләрәк јазылмышдыр — фикри дә јалнышдыр»[43] — дејәрәк Әзизаға Мәммәдов даһа сонра И. Һикмәтин «елми бир гијмәтә һаиз олмајан бу нүсхә» фикри илә разылашмајараг, «Дәһнамә»нин елми-тәнгиди мәтнини бәрпа едәркән көстәрир ки, ...Бакы нүсхәси нагис нүсхә олмасына бахмајараг бир чох ше'рләрин дил тарихи, бәдиилији вә поетик ҹәһәтдән дүрүстләшдирилмәси ишиндә фајдалы олмушдур»[44].

V. Өзбәкистан ССР Елмләр Академијасы Шәргшүнаслыг Институту (II Дашкәнд) нүсхәси

«Дәһнамә»нин там бир нүсхәси Өзбәкистан ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институтунда инв. № 1413 илә мүһафизә олунур. Орта Асијада садә нәстә'лиг хәтти илә көчүрүлән бу

---

[41] Әзизаға Мәммәдов. Көстәрилән әсәри (док. дисс.), Бакы, 1970, сәһ. 163.
[42] Исмајыл Һикмәт. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1928, сәһ. 20.
[43] Бах: Әзизаға Мәммәдов. Көстәрилән әсәри, Бакы, 1970, сәһ. 163.
[44] Јенә орада, сәһ. 164.

әлјазмасынын 54а—55б вәрәгиндәки әрәб вә фарс ибарәләри илә гарышыг өзбәк дилиндә јазылмыш катиб гејдиндән мә'лум олур ки, «Дәһнамә»нин II Дашкәнд нүсхәси Сејид Мәһәммәд Раһим ханын тапшырығы илә نیاز ملاخاجه نیاز ابن تشنابای صوفی Нијаз Моллахачә Нијаз ибн Ташнабај суфи тәрәфиндән јазылмышдыр[45].

«Көрүндүјү кими, катиб «Дәһнамә»нин һансы ајын нечәнчи күнүндә көчүрүлдүјүнү көстәрмишсә дә, бизим үчүн чох мараглы олан илин тарихини гејд етмәмишдир. Одур ки, биринчи нөвбәдә, јухарыда адлары чәкилән сифаришчиләрин шәхсијјәтини мүәјјән етмәјә мәчбур олдуг»[46].

«Дәһнамә»нин II Дашкәнд нүсхәси XVIII әсрин биринчи јарысында јашамыш Бухара әмири Сејид Мәһәммәд Раһимин сифариши илә јазылмышдыр. «Дәһнамә»нин II Дашкәнд нүсхәси һәчм е'тибарилә бундан әввәл бәһс едилән мүкәммәл Дашкәнд вә Ленинград әлјазмаларына бәрабәрдир. Бурада 77 бәһс вар. Бәһсләрин бүтүн башлыглары фарсча јазылы олуб, һәр вәрәгдә чәрчивәләнмиш сүтунлар арасында 25 бејт јазылмышдыр. Бу әлјазмасынын өлчүсү 12×20 *см*, һәчми 54 вәрәгдир. Әлјазмасы әксәр һалларда дүзкүн вә әслинә јахын бир нүсхәдән көчүрүлмүшдүр[47].

Башланыр: (вәрәг 1а)

با اسم آله و فرد یزدان،
رحمن و رحیم وحت سبحان

Битир: (вәрәг 54б)

کیم مونی اوخیر یزور دنگر
حق لطف ایله یارلغاسون آنی

«Дәһнамә»нин II Дашкәнд нүсхәсиндә бир чох мисралар дахилиндә фе'лләр катиб тәрәфиндән өзбәкләшдирилмишдир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, «Дәһнамә»нин II Дашкәнд нүсхәси өз мүкәммәллији вә әслинә јахын бир нүсхәдән көчүрүлмәси е'тибарилә диггәти чәлб едир»[48].

---

[45] Бах: Әзизаға Мәммәдов. Көстәрилән әсәри (док. дисс.), Бакы, 1970, сәһ. 157.

[46] Бу һагда илк мә'луматы Азәрбајчан охучуларына Әзизаға Мәммәдов верәрәк көстәрир ки, илк тарихи мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Сејид Мәһәммәд Раһим XVIII әсрин биринчи јарысында әввәлләр Бухара ханлығына табе олан Сәмәргәнд һакими вә 1753-чү илдә Бухара әмири олмушдур. Мәһәммәд Раһим өз дөврүнүн танынмыш дөвләт хадими олуб, шаир вә алимләрә дә рәғбәт көстәрмишдир.

Бах: Мир Мухаммед Амини и Бухари Убайдулла-наме, АН Узбекской ССР, Ташкент, 1957, сәһ. 34—39; Абдуррахмани-Тали. История Абдулфеизхана, АН Узбекской ССР, Ташкент, 1959, сәһ. 16—24, 38, 103; Б. Г. Гафуров. История Таджикского Народа в картком изложении, I чилд, Москва, 1956, сәһ. 402.

[47] Әзизаға Мәммәдов. Көстәрилән әсәри (док. дисс.), Бакы, 1970, сәһ. 156.

[48] Јенә орада, сәһ. 157.

II ФӘСИЛ

СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Хәтаи «Дәһнамә» поемасында классик, һәмчинин халг дили сөзләриндән истифадә етмәклә кифајәтләнмәмиш, дилимиздәки мөвчуд сөзләрдән, сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән истифадә едәрәк, јени сөзләр јаратмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә јени сөз дүзәлтмәк үчүн истифадә едилән ән мүһүм васитәләрдән бири сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир. Сөз јарадычылығынын әсас һиссәсини тәшкил едән бу шәкилчиләр узун бир инкишаф јолу кечмишдир.

Мүасир дилимиздә олдуғу кими, Хәтаидә дә сөз вә ифадәләр үч јолла: морфоложи, синтактик, семантик јолла дүзәлмишдир. Бурада биз, әсасән, морфоложи јолла јаранан дүзәлтмә сөзләрдән, һабелә һәм морфоложи, һәм дә синтактик јолла дүзәлмиш мүрәккәб сөзләрдән бәһс едәчәјик.

МОРФОЛОЖИ ЈОЛЛА ДҮЗӘЛӘН СӨЗЛӘР
(шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр)

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында да сөз јаратмагда истифадә едилмиш әсас васитәләрдән бири сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир. Поемада, әсасән, ашағыдакы сөздүзәлдичи шәкилчиләрә тәсадүф олунур.

-чы, -чи, -чу, -чү (چی)-шәкилчиси илә дүзәләнләр. Ән гәдим түрк дили абидәләриндә вә бүтүн мүасир түрк дилләриндә тәсадүф едилән бу *(-чи)* шәкилчинин мәншәји һаггында гәти фикир сөјләмәк чәтиндир.

Бу шәкилчинин мәншә е'тибарилә *адам* мә'насыны верән *че/чи, -чи/зи, -си/иш,* вә с. илә әлагәдар олдуғуну сөјләјирләр[1].

---

[1] Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, В. И. Ленин адына АПИ-нин Нәшријјаты, Бакы, 1959, сәһ. 72; С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 68; Г. Ворошил. Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа (тезисы). Бакы, 1966, сәһ. 4; Јенә онун: «Тюркизмы в «Истории албан» Моисея Утинского. «Структура и история тюркских языков. «Наука», М., 1971, сәһ. 242—243.

-чи шәкилчисинин ифадә етдији мә'наја кәлдикдә исә бу, иш көрәни вә ја мүәјјән сәнәт, пешә саһибини, субјекти билдирир.

Демәк *-чи* шәкилчисинин бу әсас хүсусијјәти бүтүн дөврләрдә өз әһәмијјәтини сахламышдыр. А. Н. Кононов көстәрир ки, «бу *(-чи)* шәкилчисинин јардымы илә фәалијјәт көстәрәнин ады *нотел (notel)* әмәлә кәлир»[2].

Н. К. Дмитријев бу мәсәләни еjни шәкилдә изаһ едәрәк јазыр ки, *-чи* исмин көкүндән иш көрәнин вә ихтисас саһибинин адыны әмәлә кәтирир. Мәс.: *балык-сы, еш-се*[3].

Үмумијјәтлә, түрк дилләриндә[4] *-чи* шәкилчиси исимләрә гошулараг кениш мә'нада пешә, сәнәт, мәшғулијјәт билдирән сөзләр дүзәлдир.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында бир фонетик вариантда (*-чи* چی) ишләнән бу шәкилчи, әсасән, пешә, мәшғулијјәт билдирән исим дүзәлдир. Мәс.: *Кирән чү д и л ә н ч и һәр гапындан; Көрмәз көзү ә'ма тәк сәбудан*[5]. Дк.* (32) 54; *Ким е л ч и гылмам о дилрубаја; Шајәд ки, булам онунла вајә.* Дк. 52 (94); *Мән сәнчиләјин ј а л а н ч ы сорман; Ел гарәт едән т а л а н ч ы сорман.* Дк. 33/55; *Нәввабү г а п ы ч ы в у сипеһдар; Гәсд етди сәбаја чүмлә јекбар.* Дк. 31/53.

Хәтаидә *-чи* шәкилчиси мүчәррәд анлајышлары билдирән сөзләрә дә әлавә едиләрәк ишләнмишдир. Мәс.: *Еј хызра м ә д ә д ч и һәр арадә; Јетир бу фәгири сән мурадә.* Дк. 24 (41); *Һеј бөјлә чавани һәрзәкүнсән; Г е ј б ә т ч и, ј а л а н ч ы, түнбәтүнсән.* Дк. 46 (81); *Мәдәдчи вә гејбәтчи* сөзләринә

---

[2] А. Н. К о н о н о в. Грамматика турецкого языка, М., 1941, сәһ. 62.

[3] Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948.

[4] Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 84; Н. К. Д м и т р и е в. Грамматика башкирского языка, М.—Л., 1948, сәһ. 70; Грамматика туркменского языка, I ч., Изд. «Ылым», Ашхабад, 1970, сәһ. 121; А. Н. К о н о н о в. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, сәһ. 106; Г. И с х а к о в. А. А. П а л ь м б а х. Грамматика тувинского языка (фонетика и морфология), М., 1961, сәһ. 154; Н. Ф. К а т а н о в. Опыть исследования урянхайского языка с тюркского корня, Казань, 1903, сәһ. 168; А. М. Ш е р б а к. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из восточного Туркестана, Изд. АН СССР, М.—Л., 1961, сәһ. 108.

[5] Тәдгигат Хәтаинин тарих е'тибарилә ән гәдим диваны, шаирин вәфатындан он бир ил сонра 1535-чи илдә Шаһ Маһмуд әл-Нишабури тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш «Дивани-Хәтаи» әлјазмасы (б а х: دیوان خطائی Дивани Хәтаи. Өзбәкистан ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институтунун Әлјазмалары Фонду, инв. № 1339 (1412 фото-сурәт) вә 1959-чу илдә Һ. Араслы тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Дәһнамә» әсасында мүгајисәли шәкилдә апарылмышдыр. Рәгәмләр сәһифәләри көстәрир.

* Поема әлјазма диванынын һашијәсиндә олдуғундан тәдгигат заманы әлјазма а, б дејә јарымһашијәјә бөлүнмәдән, шәрти олараг (һашијә) бүтөв көтүрүлмүшдүр.

мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә тәсадүф едилмир. Мүасир дилимиздә *мәдәдчи* сөзү әвәзинә *көмәк едән, көмәкчи, јардым едән, јардымчы; гејбәтчи* әвәзинә исә *гејбәт едән, гејбәтчилик* илә мәшғул олан ишләнир.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә, һабелә онун диалект вә шивәләриндә *-чы, -чи, -чу, -чү* шәкилчисинин сәнәт, пешә, мәшғулијјәт вә с. мәзмунлу исимләр јаратмагда кениш јајылдығы нәзәрә алынарса, Хәтаинин «Дәһнамә»синдә бунун аз ишләнмәсини дилимизин о дөвр үчүн үмуми чәһәти һесаб етмәк олмаз. Белә нисби мәһдудлуг «Дәһнамә»нин үмуми һәчми илә изаһ едилмәлидир.

-чылыг, -чилик, -чулуг, -чүлүк (چداغ)

Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб тәркибли бу шәкилчи мүәјјән пешә, мәшғулијјәт мәзмуну үзрә мүчәррәд анлајыш билдирән сөз дүзәлдир. Мәсәлән: *Кәр заһиринизда нәстә јохдур; Лејик а с и ч и л и к ичиндә чохдур.* Дк. 46/81.

Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, «Дилимиздә *-чилик* шәкилчисинин тарихи чох да гәдим кечмишә аид дејилдир. О, јени бир шәкилчи кими XIX әсрин сонларындан формалашыб исим дүзәлдән шәкилчиләр сырасына дахил олмушдур... *-чилик* шәкилчиси илә дүзәлдилмиш исмә анчаг XVIII әсрдә Вагифин дилиндә раст кәлирик»[6]. Лакин Хәтаинин «Дәһнамә»синдән кәтирилән мисал *(асичилик)* бизә әсас верир ки, *-чилик* шәкилчисинин дилимиздә ишләнмәси тарихини XVIII әсрдән әввәлки дөврләрә аид едәк.

Доғрудур, «Дәһнамә»дә бу шәкилчијә јалныз бир дәфә тәсадүф олунур, лакин *-чилик* шәкилчисинин нәинки мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә, һәтта диалект вә шивәләрдә дә кениш јајылмасы факты да көстәрир ки, бу сөздүзәлдичи шәкилчи дилимиздә даһа гәдимдән фәалијјәтдә олмушдур.

-лы, -ли, -лу, -лү (لی، لو)

Исимдән сифәт дүзәлдән бу шәкилчи абидәләримиздә әрәб әлифбасы илә јалныз ики шәкилдә *(-лы, -лү)* јазылмышдыр.

-ли шәкилчиси дилимиздә гәдим дөврдән мәһсулдар олмушдур. «Дәһнамә»дә дә бу шәкилчи әсасән исимләрә гошулараг сифәт әмәлә кәтирмишдир. Мәс.: *Ахды јенә г а н л ы јаш көзүмдән; Кетдим бихуд олубан өзүмдән.* Дк. 48 (85); *Бир дәхи вар онда еј в ә ф а л ы; Хејр олур ишиндә еј в ә ф а л ы.* Дк. 50 (92); *Савуг тохунуб, савуг гачырсан; Ө р т ү л ү ејибләри ачырсан.* Дк. 32 (55); *Сән риһ дејилсән, еј верән руһ; Б а ғ л ы гапы сәндән олду мәфтуһ.* Дк. 24 (41); *Сәбр етмәјә һич чарә јохдур; Бағрымда нә дүрлү јарә јохдур.* Дк. 21 (36).

-лыг, -лик, -луг, -лүк (لیق، لغ، لیغ، لیك).

---

[6] Һ. М и р з ә з а д ә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Азәртәдрисәшр, Бакы, 1962, сәһ. 110.

Дилимизин инкишафынын бүтүн дөврләриндә сөздүзәлтмәдә фәал иштирак едән шәкилчиләрдән бири олмушдур. Ардычыл бир инкишаф хәтти кечирән бу шәкилчи сөз көкләринин (исим, сифәт, сај вә с.) сонуна гәлмәклә әшја, пешә, ичтимаи мөвге билдирмәк үчүн сонралар даһа чох актив олмушдур.

Түрколожи әдәбијјатда бу шәкилчинин бир нечә мә'насы—јер, заман, әшја, пешә, вәзифә, һал, вәзијјәт, топлулуг, мүчәррәд анлајыш, аид олмаглыг вә с. көстәрилир[7].

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында бу шәкилчи васитәсилә, әсасән, ашағыдакы мә'на груплары үзрә сөзләр јаранмышдыр:

а) Исим вә сифәтләрә бирләшдириләрәк ән чох мүчәррәд мәфһуму билдирән исимләр дүзәлдилмишдир. Мәс.: *Көзүн тәки чисми сајрулугда; Гашын кими тағы ајрылыгда.* Дк. 40 (70); *Ол дәхи ешитди уш бу һалы; Ашиглијими, гәмү мәлали;* Дк. 42 (78); *Ол имди рәванә сағлыг илән; Кәл мәнә јенә узағлыг илән.* Дк. 45. (78); *Јарын диләјиб бәган өмрүн; Өз вәфалығыны фәна гылан дил.* Дк. 14 (21); *Ким ајрылыг атәши сәгәрдир; Әл гүраб чивари мө'тәбәрдир.* Дк. 15 (24).

б) Гејри-мүәјјән кәмијјәтмәзмунлу адлара әлавә едиләрәк бу кәмијјәти әкс етдирән субстантив исимләр дүзәлдилир. Мәс.: *Бахман гәдди-сәрвә назлыгдан; Дәрја сујун ичмән азлыгдан.* Дк. 33 (56); *Әксиклијини будур јәгин бил; Бәс гылма дәхи ишиндә тә'чил.* Дк. 62 (116).

в) Кејфијјәт билдирән сифәтләрә әлавә едиләрәк һәмин кејфијјәт үзрә субстантив исим әмәлә кәтирир. Мәс.: *Ким намәда, хош кәлам вардыр; Сөз јахшылығы тәмам вардыр.* Дк. 31 (52); *Чүн она бу нөв ришвә верди; Назиклик ишинә ришвә верди.* Дк. 54 (99).

г) Мүәјјән сәнәт, пешә вә вәзифә саһибини билдирән исимләрә әлавә едиләрәк һәмин мәзмун үзрә мүчәррәд исим әмәлә кәтирилир. Мәс.: *Гуллуға иришди, дурду бир дәм; Көнлүнү арады көрдү хүррәм.* Дк. 29 (49); *Һафизлик үчүн дү зүлфи-зәнки; Ол Рум рухүндә ола дәввар.* Дк. 60 (112); *Шаһ шаһлыг едәр чү нөкәр олса; Ешикдә гулами кәмтәр олса.* Дк. 39 (68).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмәјән *«назлыг»*

---

[7] А. Н. Кононов. Грамматика турецкого языка, М., 1941, сәһ. 67, 69; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 31; С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, АДУ Нәшријјаты, 1960, сәһ. 72; А. М. Шербак. Грамматика староузбекского языка, Изд. АН СССР, М.—Л., 1962, сәһ. 120—121.

сөзү Хәтаидә *«наз етмә»* мә'насында чыхыш едир. Мәс.: *Бахман гәдди сәрвә назлыгдан; Дәрја сујун ичмән азлыгдан.* Дк. 33 (56).

-лак, -ләк (لاغ). Бу шәкилчи дә түрк дилләри үчүн ортаглы олуб, әсасән, мәкан мә'налы исимләр дүзәлдир. Орхон-Јенисеј абидәләриндә бу шәкилчинин јалныз бир сөздә ишләндијини күман едилир[8].

С. Чәфәров бунун *(-лак, -ләк) -лыг, -лик, -луг, -лүк* шәкилчисинин даһа гәдим варианты олдуғуну көстәрир[9]. «Дәһнамә»дә јалныз бир јердә тәсадүф едилән бу шәкилчи мәкан мә'насы билдирир. *Гузулады гојун, төкүлдү дөлләр; Јајлаг һәвәсини гылды елләр.* Дк. 10 (16).

Мүстәгил бир шәкилчи кими бәһс едилән[10] *-лак, -ләк* шәкилчиси Азәрбајчан дилинин башга јазылы абидәләриндә дә о гәдәр јајылмамышдыр. Бу шәкилчи мүасир Азәрбајчан дилиндә, һәмчинин башга түрк дилиндә дә мәһсулдар дејилдир.

-даш (داش) шәкилчиси Орхон-Јенисеј абидәләриндән мүасир түрк дилләринә доғру инкишафында мә'на вә мәзмунча елә бир әсаслы дәјишиклијә уғрамамыш, шәхс, биркәлик, һәмрә'јлик билдирән исимләр дүзәлтмишдир.

Бу шәкилчи башга түрк дилләриндә мүхтәлиф фонетик вариантларда ишләнсә дә Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә гәдим түрк јазыларындакы формасыны сахламыш, јә'ни *-даш* (داش) шәклиндә сабитләшмишдир[11].

Лакин бә'зи гәдим јазылы абидәләрдә *-даш* (داش) (سوداش), бә'зән дә *-таш* (تاش) шәклиндә (قرنتش) тәсадүф олунур[12]. Мәсәлән: јохдур мәнә бир рәфиг *гәмташ* (Мәсиһи)[13].

Түрк дилләринин һамысы үчүн мүштәрәк олуб, истәр онларын јазылы абидәләриндә, истәрсә дә мүасир мәрһәләдә гејри-мәһсулдар шәкилчиләрдән бири олан *даш* Хәтаинин һеча вәзнли ше'рләриндә јалныз бир сөздә ишләнмишдир. Мәс.: *Дөрд шеј вардыр бир гарындаша лазым, бир елм, бир кәлам, бир нәфәс, бир сөз* (Хәтаи, сәһ. 40).

-сыз, -сиз, -суз, -сүз (سیز، سز) шәкилчиси әсасән, исим-

---

[8] Ј. Г. Мәммәдов. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исим (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1966, сәһ. 61.

[9] С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 67.

[10] Азәрбајчан дили грамматикаларынын һамысында бу шәкилчи мүстәгил бир шәкилчи һесаб едилир.

[11] М. Ш. Ширәлијев. О несостоятельных этимологиях некоторых слов и аффиксов тюркских языков. Советская тюркология, № 1. (январь-февраль), Бакы, 1975, сәһ. 88—89.

[12] И. М. Мелиоранский. Араб филолог о турецком языке, СПб., 1900, сәһ. XXIX.

[13] Мисал Һ. Мирзәзадәнин «Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы» китабындан көтүрүлмүшдүр.

ләрә бирләшәрәк негатив планда мүәјјән бир әламәт вә ја хүсусијјәт ифадә едән сифәт дүзәлдир. Дилимиздә гәдимдән мәһсулдар олмушдур. Мүасир әдәби вә чанлы данышыг дилиндә белә бир хүсусијјәтә тәсадүф едилир ки, мүәјјән әламәт вә нишанәјә малик олан шәхс субјект өз ифадәсини садәчә олараг *-сиз* шәкилчиси гәбул етмиш сөздә билдирир. Јә'ни сифәт комплекс һалда һәм әламәт, кејфијјәт, һәм дә сифәтләнәнин өзүнү көстәрир. Мәс.: *Ајдыр. Нијә кәлдин, еј гәдәмсиз; Би сәбәтү, сәбәт, гал адәмсиз.* Дк. 32 (54); *Еј үзүгарә Фүзул әдәбсиз; һеч билмәдиниз нәдир әдәбсиз.* Дк. 46 (81); *Дер һара кәлибсән еј һәјасыз; Әлдән бу иши нола гојасыз.* Дк. 45 (80).

Мисаллардан көрүндүјү кими, *-сиз* шәкилчиси васитәсилә дүзәлмиш сифәтләр субстантивләшмиш вә контекстдә исим кими чыхыш едир.

Алынма сөз вә шәкилчиләр васитәсилә дүзәлән сөзләр

-дар (دار) шәкилчиси.

Мәншә е'тибарилә фарсча *даштән* (داشتن) фе'линдән төрәмиш бу шәкилчи мә'на е'тибарилә гисмән *-чы, -чи, -чу, -чү*, гисмән дә *-лы, -ли, -лу, -лү* шәкилчисинә јахын олан, мәнсубијјәт, вәзифә билдирән вә хүсусијјәт әкс етдирән исимләр дүзәлдир.

«Дәһнамә» поемасында бу шәкилчи мүәјјән бир хүсусијјәтә малик олмаг мә'насыны билдирән сөзләр дүзәлтмишдир. Мәс.: *Түррән кими бағлы бигәрар ол; Әксин кими хамә меһридар ол.* Дк. 39 (69); *Хуб сүзду рикабын ол вәфадар; Ол күлшәнә јетди кондадыр јар.* Дк. 53 (98); *Дилдар јенә итабә дүшдү; Зүлфү тәки пичү табә дүшдү.* Дк. 54 (129); *Һичриндә Хәтаи хәстә һалә; Вәслини гыла чәләб никаһдар.* Дк. 60 (112).

-стан (ستان) шәкилчиси.

Јер, өлкә ады дүзәлдән бу шәкилчи дә алынма сөзләрин тәркибиндә дилимизин гәдим дөврләриндән бәри ишләнмәкдәдир.

«Дәһнамә» поемасында һәмин шәкилчи күлүстан сөзүнүн тәркибиндә ишләнмишдир. Мәс.: *Гылмагда тамашә күлүстанә; Ол дәм көзү дүшдү бағибанә.* Дк. 53 (98).

-зар (زار) шәкилчиси.

Јер-мәкан мәзмуну билдирмәк үчүн ишләнән бу шәкилчи *-стан* шәкилчисинин синонимидир. Аз бир мигдар тәхминән *-стан* шәкилчисинин синонимидир. Аз бир мигдар мышдыр. «Дәһнамә»дә дә ашағыдакы сөзләрин тәркибиндә ишләнмишдир. Мәс.: *Гыш кетди, јенә баһар кәлди; Күл битди*

вә лаләзар кәлди. Дк. 8 (13); *Тән чани јетирди һәр нәчүк вар; Көрдү чү пәри сәһни күлзар.* Дк. 66 (125).

-шән (شن) шәкилчиси.

Јер мә'насыны ифадә едән бу шәкилчи дә Азәрбајчан дилинә фарс дилиндән кечмиш сөзләрин тәркибиндә кәлмишдир. Мәзмунча *-стан, -зар* шәкилчисинин синонимидир.

В. С. Расторгујева јазыр ки, *-шән, -зар* шәкилчиләри боллуг мәзмуну илә әлагәдар олуб, фарс дилиндә дә аз мәһсулдар шәкилчиләрдәндир[14].

Башга абидәләрдә олдуғу кими, «Дәһнамә»дә дә *-шән* шәкилчиси јалныз күл сөзүнә гошуларағ күллүк, күл битән јер мә'насында ишләдилмишдир. Мәс.: *Һәр фикир илә гәм илә јетди; Күлшән јөрәсини аб тутду.* Дк. 54 (100); *Бир күлшән ичиндә буји күлдән; Шәбнәм пүр едәр сәбујикүлдән.* Дк. 22 (39); *Һәр күлшәни ол мүзәјјән ејләр; Күлзар ичиндә мәскән ејләр.* Дк. 22 (38); *Күлшәндә бүләнд отағү ејван; Сәнчәрлә салатин она диван.* Дк. 28 (47).

Мүасир дилимиз үчүн бу шәкилчи илә дүзәлән сөз архаикләшмишдир.

-каһ (گاه) шәкилчиси.

-каһ -стан, -зар, -шән шәкилчиләринин синонимидир. «Дәһнамә»дә бу шәкилчиләрин бирләшдији сөзүн лексик мә'насына мүвафиг олараг вахт вә ја мәкан мәзмуну ифадә едир. Мәс.: *Горхарды бу көнлүм әз сәһәркаһ; Позмаја кәлиб һүзур накаһ.* Дк. 70 (130); *Матәмдә идим ки, ајрылым, аһ; Көрсәтди үзүн күн әз нәзәркаһ.* Дк. 70 (131).

Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, *-каһ* шәкилчиси сөзјарадычы шәкилчи кими... дилимиздә тарихән зәифләмәјә доғру инкишаф етмишдир. XIX әсрә нисбәтән XX әсрин әвәлләринәдәк даһа да пассивләшмишдир[15]. Мүасир әдәби дилимиздә бу шәкилчи *гәраркаһ, игамәткаһ* вә с. сөзләрдә өзүнү сахламышдыр.

-баз (باز) шәкилчиси.

Алынма сөзләрин тәркибиндә дилимизә кечмиш бу шәкилчи *бир шејин һәвәскары, вурғуну олмаг, һәр һансы бир иши өзүнә пешә етмәк* вә с. мә'налары ифадә едир.

-баз шәкилчиси васитәсилә дүзәлән исимләр, әсасән, мәнфи мә'наларда ишләнир.

«Дәһнамә»дә бу шәкилчијә јалныз бир сөзүн тәркибиндә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Чох гылма мәнимлә һоггабази; Мин мәшт урарам сәнә мән ази.* Дк. 19 (33).

---

[14] В. С. Расторгуева. Краткий очерк грамматики персидского языка (Б. В. Миллер. Персидско-русский словарь), М., 1953, сәһ. 653.

[15] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 114.

Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, мүхтәлиф үслуб вә нөвләрдә јазылмыш әсәрләрин дилиндә *-баз* васитәсилә дүзәлән сөзә тәсадүф етмирик, буна јалныз XIX әсрдә јашамыш Г. Б. Закирин ше'рләриндә раст кәлдик[16].

«Дәһнамә»дә бир сөз тәркибиндә дә олса, буна тәсадүф едилмәси әсасында демәк олар ки, *-баз* шәкилчили сөзләр јазылы дилимиздә даһа гәдимдән мөвчуддур.

Бу күн шифаһи дилимиздә раст кәлдијимиз *гушбаз, ојунбаз, гумарбаз, кәндирбаз, ишбаз, сөзбаз* вә с. бу типли фактлар көстәрир ки, *-баз* шәкилчиси сонракы дөврдә даһа чох ишләнмишдир.

-нак (ناك) шәкилчиси.

Фарс мәншәли бу шәкилчи мә'нача дилимиздәки *-ли* сифәт шәкилчисинә ујғун кәлир. «Дәһнамә»дә дә һәмин шәкилчи бу мә'нада ишләнмишдир. Мәсәлән: *Еј булһәвәси-шикәстә г ә м н а к; Јүз сән тәк олурса ејләмән бак.* Дк. 47 (83); *Бу сөз јенә чани гылды бүрјан; Г ә м н а к көнүл, чешми кирјан.* Дк. 51 (93).

Бу шәкилчили сөзләр дилимиздә XX әсрин әввәлләринәдәк ишләнмишсә дә, мүасир әдәби дилимиз үчүн архаикләшмишдир.

-намә (نامه) шәкилчиси.

Мүәјјән сөзләрин тәркибиндә фарсчадан Азәрбајчан дилинә кечмиш бу шәкилчи *јазы, мәктуб* сөзләринин синоними кими ишләнир.

Хәтаидә дә һәмин мә'налы сөздә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Мән дәхи јөнүб рәвани хамә; Јаздым бә һәвәс ф ә р ә г н а м ә.* Дк. 49 (88).

Һ. Мирзәзадә көстәрир ки, *-намә* шәкилчиси васитәсилә јаранан сөзә XX әсрдән әввәлки дөврләрә аид материалларын дилиндә тәсадүф етмирик. Бу гәбил сөзләрә XVII әсрин әдәби материалларындан сајылан Мәсиһинин «Вәрга вә Күлша» адлы әсәринин дилиндә бир јердә тәсадүф етдик[17]...

«Дәһнамә»дә тәсадүф етдијимиз *«фәрагнамә»* сөзү әсасында демәк олар ки, дилимиздә *«намә»* шәкилчили сөзләрин ишләнмәси даһа гәдим дөврләрә аиддир. Лакин гејд етмәк олар ки, бу шәкилчи илә дүзәлән сөзләрә дилимизин әввәлки дөврләринә нисбәтән, сонракы дөврләрдә даһа чох тәсадүф олунур.

би-, на- (نا، بى) шәкилчиләри.

би- вә *на-*, әсасән, *-сиз* шәкилчисинин мә'насыны ифадә едир. Лакин *би-* шәкилчиси *на-* шәкилчисинә нисбәтән даһа кениш јајылмышдыр. Бу чәһәт «Дәһнамә»дә мүшаһидә едилир*. Мәсәлән: *Б и ч а р ә в ү зарү мүстәмәдәм; Һичранын әлиндә дәрдмәндәм.* Дк. 23 (40); *Дерләр ки, олур бу чарә сәндән; Мәгсудә јетәр б и ч а р ә сәндән.* Дк. 23 (41); *Ганларударам үзүндән ајры; Б и м а р тәнәм көзүндән ајры.* Дк. 13 (19); *Ахды јенә ганлы јаш көзүмдән; Кетдим б и х у д олубан өзүмдән.* Дк. 48 (85); *Дедим ки, илаһи бәхти-бәд кар; Көрдүм ки, һәмишә ола б и д а р.* Дк. 49 (87).

---

[16] Һ. М и р з ә з а д ә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 115.

[17] Јенә орада, сәһ. 114.

Буна бахмајараг, *би-* шәкилчиси XX әсрдән е'тибарән архаикләшмәјә башламышдыр.

Азәрбајчан әдәби дили үмумхалг данышыг дили әсасында инкишаф етдикчә вахты илә *би-* шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләр чох һалларда *-сыз, -сиз, -суз, -сүз* шәкилчиси илә дүзәлмиш сөзләрлә әвәз едилмишдир. Мәсәлән: *биһөрмәт, бимәрифәт, бисавад, бимә'на, биһуш* әвәзинә *һөрмәтсиз, мәрифәтсиз, савадсыз, мә'насыз, һушсуз.*

би- шәкилчиси кими *на-* шәкилчиси дә азәрбајчанча *-сиз* шәкилчисинин мәзмунуну билдирир. Мәсәлән: *Мәндән дәх апарма н а у м и д и; Н а у м и д апара н а у м и д и.* Дк. 58 (106); *Варсын декил ол рәсулә кәлсин; Ол сөзләри нагәбулә, кәлсин.* Дк. 30 (51); *Н а у м и д олубан (ол) әз дилү чан; Мәчнун тәки ол бүрәһнә үрјан.* Дк. 30 (50).

на- шәкилчиси тарихи инкишаф просесиндә *-сиз* шәкилчиси илә әвәз олунмаға доғру кетмишдир. Мүасир дилимиздә исә тәркиб һиссәләринә парчаланмајан сөзләрдә галмышдыр. Мәсәлән: *набәләд, надан, надинч, намәрд.*

Фе'лләрдән ад дүзәлдән шәкилчиләр. Фе'ли сөздүзәлтмә

а) Д и л и м и з ә м ә х с у с ш ә к и л ч и л ә р и н а р т ы р ы л м а с ы и л ә д ү з ә л ә н с ө з л ә р.

-ыш, -иш, -уш, -үш (يش)

Јалныз исим дүзәлтмәјә хидмәт едән бу шәкилчи түрк дилләриндә олдуғу кими, «Дәһнамә»дә фе'лләрә артырылараг һадисә, просес ады билдирән исимләр дүзәлтмишдир. Мәсәлән: *Дәрс инди фәғанә, дадә дөндү; Б и л и ш гаму мәнә јадә дөндү.* Дк. 43 (76).

Билмәк фе'линдән дүзәлмиш *билиш* сөзү бурада *таныш* мә'насында ишләнмишдир.

Мүасир дилимиздә бу сөз һәмин мә'нада *таныш-билиш* тәркибиндә өзүнү сахламышдыр.

-ки, -кү, -гы, -гу (كى) шәкилчиси.

Фе'лдән исим дүзәлдән бу шәкилчијә «Дәһнамә»дә ашағыдакы сөзләрдә тәсадүф олунур. Башга јазылы абидәләрдә

---

* Хәтаи дилиндә *би*-шәкилчиси илә 46 сөз ишләндији һалда *на*-шәкилчиси илә 25 сөз ишләнмишдир.

олдугу кими, бурада да һәмин шәкилчи иш вә һәрәкәтин нәтичәсини вә просес ады билдирән фе'ли ад дүзәлдир. Мәс.: *К ү з к ү тәк үзүн диләр мүгабил; Ирмәз чү рәгиб рәнчә габил.* Дк. 40 (70); *Еј с е в к и, никар беләми олур; Үшшагына јар беләми олур.* Дк. 50 (90); *Аһ с е в к и никар сән гал имди; Еј ишвәли јар сән гал имди.* Дк. 71 (134).

Зејнәб Қорхмаз вә С. Олгај јазырлар ки, әски Анадолу мәтнләриндә дә сөз јарадычылығында ишләнән бир шәкилчи олмадығына көрә, *көзкү* кәлмәси даһа әввәлки дөврләрдә дүзәлмиш бир сөзүн галығы кими тәләгги едилә биләр, *-кү/-ку, -гу/-ғу* васитәсилә исимдән дүзәлән сөзләри ујғурча әсәрләрин дилиндә көрүрүк. Сүкунәт *-и н ч к у (инч-раһат), әсән-саһәт, ә с ә н к у* вә с.[18]

Ә. Дәмирчизадә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилиндә ишләнән шәкилчиләрдән бәһс едәрәк *-ки, -кү* һаггында јазыр: «Бу шәкилчи анчаг бир нечә фе'лдән исим дүзәлтмәк үчүн ишләнмишдир. Мәс.: *Хан бабамын кујәкиси* کویکسی (Р. 14) гадын анамын сев-*ки-си*...»[19] سوکیسی (Р. 14).

Адлардан дүзәлән фе'лләр

-ла, -лә (لا، له) шәкилчиси.

Дилимизин кечмиш дөврләриндә мәһсулдар олан бу шәкилчијә «Дәһнамә»дә јалныз бир јердә тәсадүф етдик ки, бурада *-ла* аддан (исимдән) фе'л дүзәлтмишдир. Мәс.: *Г у з у л а д ы гојун төкүлдү дөлләр; Јајлаг һәвасини гылды елләр.* Дк. 10 (16).

СИНТАКТИК ЈОЛЛА ДҮЗӘЛӘН СӨЗЛӘР

МҮРӘККӘБ СӨЗЛӘР

Азәрбајчан дилиндә јаранмыш мәфһумларын сөзләр шәклиндә сабитләшмәсиндә истифадә олунан үсуллардан бири дә лексик-синтактик үсулдур. Бураја мүрәккәб сөзләр вә мүрәккәб лүғәви анлајышлары ифадә едән сөз бирләшмәләри дахилдир. Синтактик үсулун мөвчудлугу онунла изаһ олунур ки, ваһид бир анлајышы ифадә етмәк үчүн ики вә даһа артыг сөз вә ја бирләшмәләр јанашы ишләдилир.

Үмумијјәтлә, дүнја дилләриндә, һәмчинин түрк дилләриндә дилин дахили тәркибинин зәнкинләшмәси үчүн истифадә

[18] Zeynep Korkmaz, S. Olgay. Füzulinin dili hakkında notlar, Ankara. 1956, сәһ. 14—15.

[19] Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 70.

едилән формалардан бири сөзләрин мүрәккәбләшмәсидир. Сөзләрин мүрәккәбләшмәси јолу илә сөзјаратма гәдим тарихә маликдир. Бу барәдә гәдим вә мүасир түрк дилләринин материаллары әсасында бир сыра әсәрләр јазылмыш вә фикирләр сөјләнилмишдир[20].

Бә'зи түркологлар (Казым бәј, Л. Будагов) түрк дилләриндә мүрәккәб сөздүзәлтмә үсулунун башга дилләрин (мәсәлән, фарс дилинин) тә'сири илә јарандығыны гејд едирләр[21]. Һәм дә ки, фарс дилинин тә'сириндән тамамилә узаг олан Орхон-Јенисеј абидәләриндә мүрәккәб исимләрә, һәмчинин башга мүрәккәб сөзләрә тәсадүф олунур.

Түрк дилләриндә мүрәккәб сөзләрин ән кениш јајылмыш нөвләриндән бири олан гоша сөзләр Орхон-Јенисеј абидәләриндә дә кениш ишләнмишдир. Мәсәлән: *е р к у д е к у л е р и м, г ы з к е л и н л е р и м бөкмедим* (Јен. аб. 3), *икид күрәкәнләримдән, гыз кәлинләримдән һәзз алмадым.*

Белә күман етмәк олар ки, мүасир түрк дилләриндәки гоша сөзләри абидәләрдәки гаршылыгларындан фәргләндирән әсас хүсусијјәт (јә'ни биринчи тәрәфин сөздүзәлдичи шәкилчисиз ишләнәрәк икинчи тәрәфә јанашмасы) гәдимдән өзүнү көстәрмәјә башламыш, кетдикчә кенишләнәрәк гоша сөзләрин әксәријјәтини әһатә етмишдир. «Азәрбајчан дилинин гәдим абидәләриндән олан Китаби-Дәдә Горгуд дастанларында гоша сөзләрин һәм Орхон-Јенисеј абидәләриндәки

[20] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 49; В. М. Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 74, 75; И. А. Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959; W. Radloff. Die Alttürkische Inschriften der Mongolei st-Pb., 1895; И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин. Современная и древняя Енисейка, 1962, сәһ. 89—93, 94, 95; Н. К. Дмитриев. О парных словах в башкирском языке сб. Строй тюркских языков, М., 1962, сәһ. 133; Л. Будагов. Практическое руководство турецко-татарско-адербиджанского наречия, М., 1857, сәһ. 241; А. Казым-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, сәһ. 85—86; Г. Гиганов. Грамматика татарского языка, Казань, 1801; Н. И. Ильминский. Материалы к изучению киргизского языка, Казань, 1860, сәһ. 121 (см. Уз. Записки Казанского Университета, т. IV, 1860); М. Тереньев. Грамматика турецкая, персидская, киргизская и узбекская, ски. I, Стб. 1875, сәһ. 28, 158; А. Гайдаров. Парные слова в современном уйгурском языке, Алма-Ата, 1958, сәһ. 40—80—124; Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 153, 155; Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бакы, 1962, сәһ. 117; Н. Абдуррахманов. Парные слова в современном узбекском языке, автореф. Ашхабад, 1962, сәһ. 11; Е. И. Убрятова. Парные слова в якутском языке, сб. «Язык и мышление», т. XI, М.—Л., 1948; М. Адилов. Сложные слова в современном азерб. языке (автореф. канд. дисс.), Бакы, 1958, сәһ. 17; И. Һачыјев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр (намизәдлик диссертасијасы), Бакы, 1957.

[21] А. Казым-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846, сәһ. 85—86; Л. Будагов. Практическое руководство турецко-татарско-адербиджанского наречия, М., 1857, сәһ. 241.

хүсусијјәти өзүндә экс етдирәнләринә (*јазыдан-јабандан*), һәм мүасир дилләрдәки хүсусијјәти дашыјанлара (*ајаг сүраһиләр, чәнкү-саваш* вә с.), һәм дә тамамилә битишәрәк мүрәккәб сөзләр (бә'зән дә тәкрардан биринин мә'насыны итирмәси нәтичәсиндә садә сөзләр) кими өзүнү көстәрмәләринә (*јығ-чам, узун-дираз, бәрри-бијабан*) вә с. раст кәлмәк олур»[22].

Әдәби дилин ајры-ајры дөврләринә аид көздән кечирилән материалларда белә хүсусијјәтә раст кәлирик ки, мүрәккәб сөзү әмәлә кәтирән тәрәфләр узун тарихи бир инкишаф әрзиндә фонетик вә морфоложи чәһәтдән дәјишмәјә мә'руз галараг, сонралар садә исимләр сырасына кечмишдир.

Синтактик үсулларла јаранан лексик ваһидләри грамматик чәһәтдән ваһид бир сөз кими формалашыб-формалашмамасындан асылы олараг ики група бөлмәк олар: а) мүрәккәб сөз шәклиндә формалашан лексик ваһидләр; б) сөз бирләшмәләри шәклиндә формалашан лексик ваһидләр.

Мүрәккәб сөз шәклиндә формалашан лексик ваһидләр

АДЛАР

Мүрәккәб сөзләр дилимиздә мөвчуд олан ики вә даһа артыг сөзүн бир-бирилә әлагәјә кирәрәк, семантик, грамматик вә фонетик чәһәтдән там формалашмасы васитәсилә дүзәлир. Мүрәккәб, сөзләр семантик зәнкинлијинә, әмәләкәлмә јолларына, компонентләринин гурулушуна, бирләшмә характеринә вә мәншәјинә көрә рәнкарәнкдир. Бу рәнкарәнклик Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында да өзүнү көстәрир. Бунлары да ашағыдакы кими груплашдырмаг олар.

1. Һәр ики компоненти Азәрбајчан сөзләриндән ибарәт олан мүрәккәб сөзләр.

Компонентләри исимдән ибарәт оланлар.

а) Ики садә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәләнләр, мәс.: *Гузугулағы, күли-гәрәнфил; Тәкәсаггалы вә көј сүнбүл.* Дк. (22) 38; *Сән варкил әја чијәрпарасы; Мәскән сәнәдир көзүм гарасы.* Дк. 55 (102).

б) Бир садә исимлә бир дүзәлтмә исмин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөз. Мәс.: *Дилшадлығы көнүл көзүндән; Гәм кујинә ашина гылан дил.* Дк. 13 (20).

в) Тәркиб һиссәләриндән бири исим, дикәри исә *-ли* шәкилчили дүзәлтмә сифәт олур. Тарихи материалларын дилиндән ајдын олур ки, белә сифәтләр кәмијјәтчә чох олмушдур, мәс.: *Сәрв бојлу, дәмир гапулу, дәмир ағачлы; лалә үзлү, шәкәр сөзлү, күл үзлү. Бојну бурулу, ајағы бағлы; Шәһла көзү нәмли, чаны дағлы* (Фүзули, XVI әср, II ч., сәһ. 98); *Күләш үзлү, ширин сөзлү, хош гылыг, ләбләриндән ахар балы көзәлин* (Вагиф, XVIII әср, сәһ. 74); *Јүз лалә јанаглы, ләбләри мәрчан, көнүл дөнмәз сәндән кимсәјә,* Пәри (Вагиф, XVIII әср, сәһ. 38); *Буллур ләтафәтлим, сәнубәр бојлум, һүријү гылманым нечүн кәлмәдин* (Вагиф, сәһ. 39); *Апарды ағлымы бир аһу көзлү; Бир бәнәфшә бојлу, бир лалә үзлү. Бир ширин ҝофтарлы, бир шәкәр сөзлү* (Видади, XVIII әср, сәһ. 148); *Бу баһар фәслиндә мүрүввәтдими; Севкили јарындан көз ираг олсун* (Вагиф, XVIII әср, сәһ. 200); *Нә јахшы күнләр иди ким сәнинлә мунис идим; Зәманә инди едүб синә дағлы лалә бәни*[23] (Натәван, XVIII әср). *Саташды көзүмә руји-мәһвәш; Күл үзлү пәри, никари мәһвәш.* Дк. 43 (76); *Јебини варын шумар гылды; Күл үзлү сәбаны хар гылды.* Дк. 31 (53).

Белә сифәтләр чох асанлыгла субстантивләшдији үчүн мүстәгил мүрәккәб исимләр кими ишләнмишдир.

Е. В. Севортјан *-ли* шәкилчисиндән бәһс едәркән сөз бирләшмәләриндә ишләдилән бу типли дүзәлтмә сифәтләрдән данышыр вә классикләримиздән бә'зи нүмунәләр кәтирәрәк (*дәһаны ковсәрлим, додағы баллым, ағыр ујгулу* вә с.) јазыр: «Кәтирдијимиз мисаллар да көстәририк ки, белә бирләшмәләрдәки сөзләрә дүзәлтмә сөз, сөз јарадычылығы демәк чәтиндир. Бунлар үслуби сәчијјәли, һәм дә бәдии үслубда ишләнәрәк бир нөв мүәјјән формаја дүшмүш ифадәләрдир»[24]. Бу хүсусијјәт өз һәјатилијини мүасир дилдә дә сахламышдыр.

2. Биринчи компоненти Азәрбајчан, икинчи компоненти башга дилә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр, мәс.: *Јар ајдыр она; Еј чијәрхун; Чох етмә бу јолда сән чијәрхун* Дк. 57 (105).

3. Һәр ики компоненти башга дилә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр.

4. Һәр ики компоненти фарс дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр.

а) Компонентләри исимдән ибарәт оланлар, мәс.: *Вәслиндән ираг аһү вајлы; Дилхәстәвү зар, сән гал имди.* Дк. 71 (134); *Бу јердә намир олур чү хәркуш; Көјдән учамаз ганад чалыб гуш.* Дк. 19 (33).

---

[22] Ә. М. Дәмирчизадә. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили, Бакы, 1959, сәһ. 21—27.

[23] Мисал Һ. Мирзәзадәнин Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасындан көтүрүлмүшдүр, 1964, сәһ. 148.

[24] Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке, М., 1966, сәһ. 72.

1286—3

б) Биринчи компоненти сифәт, икинчи компоненти фе'л олан мүрәккәб сөзләр, мәс.: *Көр ләбләрин олду шәккәрәфшан; Бир тути кәрәк јанында хошхан.* Дк. 39 (67).

в) Биринчи компоненти сифәт, икинчи компоненти исим олан мүрәккәб сөз, мәс.: *Көрүндү көзүмә бир пәрирү, Хош ләһчәвү хошчәмалү хошбу.* Дк. 12 (18); *Уграшды көзүмә бир пәрирү; Дағлара дүшүб олур мән аһу.* Дк. 23 (40); *Бир бусә мәнә вериб пәризад; Деди: Бу сәнә јетәр, јери шад.* Дк. 70 (33).

г) Биринчи компоненти исим, икинчи компоненти фе'л оланлар, мәс.: *Чүн аһилә көјә чыхды намә; Әзм етди кедәр о дилрүбамә.* Дк. 49 (88); *Кәр ләбләрин олду шәккәрәфшан; Бир тути кәрәк јанында хошхан.* Дк. 39 (67).

5. Биринчи компоненти фарс, икинчи компоненти әрәб дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр, мәс.: *Көрүндү көзүмә бир пәрирү; Хошләһчәвү, хошчәмалү хошбу.* Дк. 12 (18); *Һәр дәмдә Хәтаи хәстәһалә; Сәд наз илә мин итаб едән ешг.* Дк. 18 (31).

6. Биринчи компоненти әрәб, икинчи компоненти фарс дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр, мәс.: *Бағларда нәсим әнбәрәфшан; Сүнбүл тәки мән көнүл пәришан.* Дк. 13 (19).

Сөз бирләшмәләри шәклиндә формалашан лексик ваһидләр

(лүғәти[25] сөз бирләшмәләри)

Мүрәккәб анлајышлары ифадә етмәк үчүн јалныз мүрәккәб сөзләрдән дејил, һәм дә лүғәти сөз бирләшмәләриндән истифадә олунур. Мүрәккәб сөзләр кими лүғәти бирләшмәләр дә мүәјјән бир анлајышы билдирир вә семантик чәһәтдән ваһид бир сөзә бәрабәр олур. Лакин бурада анлајыш тәсвири јолла, сөз бирләшмәләри васитәсилә ифадә едилир. Грамматик формалашма чәһәтдән исә лүғәти бирләшмәләр башга семантик бирләшмәләрдән фәргләнмир.

Дилчилик әдәбијјатында сөз бирләшмәләри һаггында јазылмыш бир сыра әсәр вә мәгаләләрдә бу вә ја башга ад алтында лүғәти сөз бирләшмәләриндән данышылмышдыр[26].

[25] Термин мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри адлы әсәрдән көтүрүлмүшдүр. Азәрб. ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1961, сәһ. 12.

[26] Бах: М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләри (биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә даир, биринчи мәгалә), Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (дилчилик серијасы), X чилд, 1953, сәһ. 5—28; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләринә даир (икинчи мәгалә), Әдәбијјат вә Дил

Сөз бирләшмәләри шәклиндә формалашан лексик ваһидләр ашағыдакы кими груплашдырылмышдыр.

Компонентләринин мәншәјинә көрә

1. Һәр ики компоненти Азәрбајчан дили сөзләриндән ибарәт оланлар.

а) Ики садә исмин бирләшмәсиндән дүзәләнләр. Мәсәлән: *Ншим кечә-күндүз аһ болду; Ешгимә чаһан күваһ болду.* Дк. 20 (35); *Ләһзә һәвәсиндән ујмаз идим; Күндүзлә кечәни дујмаз идим.* Дк. 35 (59); *Дер: вар, белә сәнинлә гајғу; Ган јашыјла рәнкү руји сару.* Дк. 72 (135); *Бу сәбрү гәрар кетди мәндән; Намус илә ар кетди әлдән.* Дк. 42 (74).

б) Ики садә антоним сифәтләрин бирләшмәсиндән дүзәләнләр. Мәсәлән: *Ондан дурур ады паки-даман; Јаман демәз она јахшы-јаман.* Дк. 49 (88).

в) Ики антоним сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр. Мәсәлән: *Сәрв онун үчүн ајағә дурмуш; Хублар гаму соли-сағә дурмуш.* Дк. 16 (25); *Дурмуш чәмән үзрә сәрв ајаға; Гылмагда тамаша сола-сағa.* Дк. 11 (16).

2. Һәр ики компоненти башга дилә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр.

а) Һәр ики компоненти фарс дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр.

1) Һәр ики компоненти садә исимдән ибарәт оланлар. Мәсәлән: *Әмма ки, мәнимлә намә јазкил; Дәрдү дилини пәјамә јазкил.* Дк. 24 (41); *Ол дәм ки, сәни-пәријә бахдым; Чанү дили о чагә бурахдым.* Дк. 29 (50); *Бу мүрдә мәним булуб һәјаты; Тапды дилү чан зи гәм ничаты.* Дк. 64 (120); *Јетирди никарә төһфәни чүн; Кәрдү пәри рүх о төһфәни чүн.* Дк. 57 (105).

2) Биринчи компоненти сај, икинчи компоненти исимдән ибарәт олан мүрәккәб сөз. Мәсәлән: *Номид болуб көнүл пәришан; Кирјанү һәзар синә бүрјан.* Дк. 18 (32).

б) Һәр ики компоненти әрәб дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөз. Мәсәлән: *Бу сәбрү гәрар кетди мәндән; Намус илә ар кетди әлдән.* Дк. 42 (74).

Институтунун Әсәрләри (дилчилик серијасы), 1959, XIII чилд; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дилиндә тәктәркибли вә мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри, АДУ Нәшријјаты, Бакы, 1957; Һ. А. Бајрамов. Азәрбајчан дилиндә сабит сөз бирләшмәләри (биринчи мәгалә), Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (ичтимаи елмләр серијасы), 1959, № 5, сәһ. 35—45; Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1961.

в) Биринчи компоненти әрәб, икинчи компоненти фарс дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөз, мәс.: *Амма беләсинчә киши гошун; һәр хансы хош исә, әглү һушун.* Дк. 44 (76).

г) Биринчи компоненти фарс, икинчи компоненти әрәб дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр; мәс.: *Хош кәтир икән фәрағәт әһлин; Дәрду гәмә мүбтәла гылан дил.* Дк. 13 (20); *Гуртулмады чан бу дәрду гәмдән; Та нечә олум шикәстә бимар.* Дк. 48 (86).

Еjни сөзләрин тәкрары илә әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр

1) Компонентләри Азәрбајчан дили сөзләриндән ибарәт оланлар. Мәсәлән: *Һәр дәстә битүк вәрди гаjмаг; Сүнбүл чичәк илә оjмаг-оjмаг.* Дк. 22 (38); *Дүр төксүн өнүнә данә-данә; Јар ондан едәр гулаға танә,* Дк. 52 (94); *Бир зәррә оду салыб чаһанә; Одларсан улусу јанә-јанә.* Дк. 33 (55); *Мискин дил едәрди дәм-дәм аһи; Көзләрди көзүм кирjә раһи.* Дк. 26 (46).

2) Компонентләри фарс дилинә мәхсус олан мүрәккәб сөзләр. Мәсәлән: *Бәс оху бу ше'ри јар гатында; Ағла бәси зар-зар гатында.* Дк. 52 (95); *Лүтф еjлә мәни фәгирә бари; Өлдүрмә гәм ичрә зар-зари.* Дк. 14 (23); *Чох етди мәнимчүн аһ-ваjи; Көзүндән ахытды дүрлү чаjи.* Дк. 52 (94).

3) Компонентләри әрәб дили сөзләриндән ибарәт олан мүрәккәб сөзләр. Мәсәлән: *Кәр мунда сәни дујарса ол маһ; Ишләр гыла сәнә аллаһ-аллаһ.* Дк. 19 (34).

ХӘТАИНИН «ДӘҺНАМӘ» ПОЕМАСЫНДА ИШЛӘНМИШ МҮРӘККӘБ ФЕ'ЛЛӘРИН ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ВӘ МОРФОЛОЖИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Түрк дилләриндә, о чүмләдән Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб фе'л һаггында елми-тәдгигат әсәрләри јазылмыш вә мүхтәлиф фикирләр сөјләнилмишдир[27].

[27] Э. В. Севортян. К соотношению грамматики и лексики в тюркских языках. Вопросы теории и истории языка, М., 1952, сәһ. 363; Э. В. Севортян. Аффикси глаголообразование в Азербайджанском литературном языке (докт. дисс.), М., 1957, сәһ. 83; С. Қ. Кенесбаев. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке, Изв. АН Казах ССР, № 135 (серия филол. и искусствоведения), вып. 1—2, Алма-Ата, 1954, сәһ. 9; А. А. Юлдашев. Система словообразования и спряжения глагола башкирском языке, М., 1958, сәһ. 54; А. Н. Кононов. Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л., 1956, сәһ. 264;

Азәрбајчан дили өзүнүн мүрәккәб гурулушлу фе'лләри илә чох зәнкиндир. Мүрәккәб фе'лләрин кәмиjјәтчә артмасы, әсасән, бу дилин өз сөзләри һесабына олмушдур. Бунунла јанашы мүрәккәб фе'лләрин јаранмасында алынма сөзләр дә бир үнсүр кими иштирак етмишдир.

Бир дилдән башга бир дилә кечән сөз заман өтдүкчә о дилин грамматик гурулушуна табе олур, һәтта бир мүддәтдән сонра мәзмун вә шәкилчә дә өз әслиндән фәргләнир.

Азәрбајчан дилинин тарихи инкишафы көстәрир ки, әрәб вә фарс дилләриндән мүәjјән мигдар сөз Азәрбајчан дилинә дахил олмушдур. Лакин һәмин дилләрдән алынмыш сөзләр ичәрисиндә мүстәгил фе'лләрә тәсадүф едилмир. Әрәб вә фарс сөзләри Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб фе'лләрин јаранмасында көмәкчи компонент кими иштирак етмишдир. Бу һал Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында да өзүнү көстәрир. Поемада мүрәккәб фе'лләр дүзәлтмә фе'лләрә нисбәтән чох ишләнмишдир. Мүрәккәб фе'лләр истәр әмәләкәлмә хүсусиjјәтләринә көрә, истәрсә дә өз зәнкинлиjи чәһәтдән поемада үстүн јер тутур. Һәм көмәкчи, һәм дә әсас фе'лләрин бә'зи нитг һиссәләринә, демәк олар ки, ән чох исимләрә әлавә едилмәси илә әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр мүхтәлиф гурулуша вә ифадә етдикләри мә'налара көрә поеманын бәдии дилинин зәнкинлиjиндә әсас рол ојнајыр.

«...Мүрәккәб фе'лләр дилимиздә о гәдәр зәнкиндир ки, бунлардан бәдии әсәрләрин дилиндә дә артыг дәрәчәдә истифадә едилир. Бир исимлә бир фе'лдән әмәлә кәлмиш мүрәккәб фе'л һәм исмин, һәм дә фе'лин әввәлки мәзмунуну дәјишдирир, еjни бир мәзмун ифадә едир ки, бу да фе'лләрин мә'насындан ирәли кәлир»[28].

Поемада һәм тәкһечалы, һәм чохһечалы фе'лләрин исимлә бирликдә ишләнмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр,

Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокиjасы, 1962, сәһ. 220—221; С. Чәфәров. Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр вә онларын јазылышы. Азәрбајчан мәктәби, 1947, № 3, сәһ. 55; И. Һачыјев. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр. С. М. Қиров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин Елми Әсәрләри, 1955, № 5, сәһ. 112; З. И. Әлиjева. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб фе'лләр. Низами адына Әдәбиjјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (дилчилик серијасы), VIII чилд, Бакы, 1957; Бах: Азәрбајчан дилинин грамматикасы, 1 һ., Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1951, сәһ. 171—173; М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 187, 189; М. Ш. Ширәлиjев. Бакы диалекти, Бакы, 1957, сәһ. 80; А. Қ. Алекперов. Сложные глаголы в современном Азербайджанском языке (канд. дисс.), М., 1959, сәһ. 166—167; М. И. Адилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр. С. М. Қиров адына АДУ-нун Елми Әсәрләри, 1956, № 8, сәһ. 76—77; М. И. Адилов. Мүасир Азәрбајчан дилиндә мүрәккәб сөзләр. С. М. Қиров адына АДУ-нун Елми Әсәрләри, 1956, № 11, сәһ. 104; Р. Рүстәмов. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л, Бакы, 1965, сәһ. 136, 137, 183.

[28] М. Һүсејнзадә. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1954, сәһ. 187.

һәм дә тәкһечалы алынма сөзләрин фе'лләрлә бирликдә ишләнмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр өзүнү көстәрир.

Хәтаи *јүз, әл, сил, ад, лаф, фаш, пүр, пак, әрз, куш, баз, вар, гәрг, тәр* тәкһечалы сөзләрлә (алынма вә азәрбајчанча) *тут, ет, ол, ејлә, гыл* кими тәкһечалы фе'лләрин үзви сурәтдә бағланмасы илә идиоматик характерли мүрәккәб фе'лләр дүзәлтмә гајдасындан бөјүк мәһарәтлә истифадә етмишдир. Ејни заманда, белә фе'лләрдә һәр ики сөз өзүнүн әввәлки мәзмунундан узаглашмыш, бирликдә јени мә'на кәсб етмишдир.

Нитг һиссәләри ичәрисиндә фе'лләр чохмә'налылығы өзүндә экс етдирән вә башга дилләрин тә'сири алтына дүшмәјән бир категорија олдуғундан, мүрәккәб фе'лләрин лексик тәркиби мүхтәлиф түрк дилләриндә бир-бириндән фәргли вәзијјәт алмышдыр[29].

Мүхтәлиф јолларла әмәлә кәлән фе'лләрдән Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында мәһарәтлә истифадә етмәси шаирин данышыг дилинә дәриндән бәләд олдуғуну көстәрир.

Әмәләкәлмә јолларына көрә поемада ишләнән мүрәккәб фе'лләр ашағыдакы шәкилдә тәсниф едилмишдир.

Хәтаи дилиндә олан мүрәккәб фе'лләр тәркиб е'тибарилә мүрәккәб олдуғу кими (Азәрбајчан, әрәб, фарс сөзләриндән), гурулушча да мүхтәлифдир. Бу һагда јери кәлдикчә, ашағыда бәһс едиләчәкдир.

Компонентләринин мәншәјинә көрә

1) Мүстәгил фе'лләрлә дүзәлән мүрәккәб фе'лләр.

а) Һәр ики компоненти Азәрбајчан дили сөзләриндән ибарәт оланлар.

Компонентләри фе'л олан мүрәккәб фе'л

Мүрәккәб фе'лләрин тәркиб һиссәләри ајры-ајры мүстә-
гил фе'лләрдән дүзәлир. Белә фе'лләрин биринчи компоненти
фе'лин баглама шәклиндә, икинчи компоненти исә фе'лин әмр
вә ја үмумијјәтлә хәбәр шәклинин мүхтәлиф заманларында
ишләнир. Белә фе'лләр дурмаг, көрмәк, галмаг вә б. мүстә-
гил фе'лләрин иштиракы илә дүзәлир. Мәсәлән: *Ондан дәхи,*
сәндән өтрү кәлдим; Көрдүм үзүнү чү б а х а г а л д ы м.
Дк. 58 (106); *Гәм јох дилинин тутулдуғундан; Ким р а з ы*
д у р у р гуртулдуғундан. Дк. 35 (59); *Чох нәстә с ә б ә б*
д у р у р бу намә; Ким булду зәрур гылман ани. Дк. 73 (138);
Белә мүрәккәб фе'лләр узаг кечмишә маликдир. Бу нөв мү-
рәккәб фе'лләр «Китаби-Дәдә Горгуд»да даһа кениш шәкил-

[29] С. Ч ә ф ә р о в. Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы, Бакы, АДУ Нәшријјаты, 1960, сәһ. 175.

дә ишләнмишдир. Мәс.: *Һагг јандыран чырағын јана дурсун, «Бөјлә декәч, ханым ол намәрдләрин јикирмиси дәхи ч ы н а к ә л д и вә бир гу онлар дәхи кәтирдиләр, ајытдылар»*[30]. XIV әср вә сонракы дөврләр Азәрбајчан әдәби дилиндә исә нисбәтән аз ишләнмишдир, мәс.: *«Бир ләһзә ону тәһәјјүр алды; һејрәт көзү илә б а х а г а л д ы»* (Фүзули, әсәрләри, II чилд, сәһ. 79).

Лакин заман кечдикчә бу форма өз мөвгејини зәифләтмиш, муасир Азәрбајчан әдәби дилиндә вә еләчә дә диалект вә шивәләримиздә һәмин мүрәккәб фе'лләрин биринчи компонентләри даһа чох *-а/-ә, /-ја/-јә* шәкилчили фе'лин (фе'ли бағламанын) гошалашмасы шәклиндә ифадә едилмишдир. Мәс.: *С и н с и ј ә-с и н с и ј ә г а л м а г* — бир јердә бүзүшәрәк отуруб ағламаг. *Мән евдә г а л м ы ш а м с и н с и ј ә-с и н с и ј ә*[31]. Муасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *ј е р и ј ә-ј е р и ј ә данышмаг* вә с.

б) *-дурур* көмәкчи фе'ли мүстәгил бир фе'лә јанашараг мүрәккәб фе'л дүзәлдир. Бу хүсусијјәт тәхминән XVIII әсрә кими Азәрбајчан әдәби дилиндә өз эксини тапмышдыр; мәс.: *Зүлфин јүзүн кәнарини т у т м у ш д у р у р вәли кафәр чәриси гарәти иман диләр јенә* (Хәтаи); *Гәм јох дилинин тутулдуғундан; Ким р а з ы д у р у р гуртулдуғундан.* Дк. 35 (59); *Чох нәстә с ә б ә б д у р у р бу намә; Ким булду зәрур гылмаг ани.* Дк. 73 (138).

Белә бир хүсусијјәти диалектләримиздә мүшаһидә етмирик. Һәм мүстәгил, һәм көмәкчи рол ојнајан *дурур* фе'ли мәзмун вә вәзифә е'тибарилә муасир әдәби дилимиздә ишләнән *-дур* шәкилчисинин ејнидир.

Н. К. Дмитријев хәбәрлик категоријасынын тарихи инкишафындан бәһс едәрәк јазыр ки,... Муасир дилдә үчүнчү шәхсин хәбәрлик шәкилчиси әсил мәншәјини көмәкчи фе'л *турдан* алмышдыр. Шәкилчи вәзијјәтинә исә даһа сонралар дүшмүшдүр. Бир чох түрк дилләриндә бу форманын әсли муәјјән сәс дәјишмәсинә мә'руз галмышдыр... мәс.: *-тур, -дур, -тыр, -дыр* вә с. кими[32].

Инди јалныз данышыг дилиндә һадисәнин давамијјәтини билдирмәк үчүн ишләдилир, мәс.: *д е ј и н ә-д е ј и н ә д у р у р, д а н ы ш а-д а н ы ш а д у р у р, б а х а-б а х а д у р у р* вә с.

2) Биринчи компоненти исим, икинчи компоненти исә мүстәгил фе'лдән ибарәт олан мүрәккәб фе'лләр.

[30] Китаби-Дәдә Горгуд, сәһ. 27, 20.

[31] Р. Р у с т ә м о в. Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә фе'л, Бакы, 1965, сәһ. 135.

[32] Н. К. Д м и т р и е в. К истории аффиксов сказуемости исследования по сравнительной грамматики тюркских языков, II чилд, Морфология, Изд-во АН СССР, 1956, сәһ. 135.

Бу кими фе'лләр тәркиб дахилиндә әсас мәзмунуну сахламаг шәрти илә өз мүстәгиллијини итирир, исимлә бирликдә јени бир мәзмун кәсб едир, мәчазлашыр, нәһајәт бир мә'надан башга бир мә'наја догру инкишаф едир. Бу група дахил олан фе'лләр мәншә е'тибарилә гәдим олдугу кими, һәм дә бу күнә гәдәр һәјатилијини сахламышдыр. Бу типли мүрәккәб фе'лләрин әмәлә кәтирилмәсиндә мүһүм рол ојнајан мүстәгил фе'лләр дилимиздә икили характер дашыјыр. Бунлар бир јердә мүстәгил, башга бир тәсадүфдә исә васитәјә чеврилир.

Көмәкчи рол ојнајан фе'лләр башлыча олараг ашагыдакылардан ибарәтдир:

Салмаг. Од салмаг — тәлатүмә кәтирмәк. *Бир зәррә оду салыб чаһана; Одларсан улусу јана-јана.* Дк. 33 (55).

Ајага салмаг — алчалтмаг. *Каһ бөјлә сәни ирагә салыр, үздән сүрүбән ајагә салыр.* Дк. 58 (106).

Чәкмәк. Чиловуну чәкмәк — јығышдырмаг. *Чүн кәрдү ону сәбаји-мискин; Чәкди чиловуну, олду гәмкин.* Дк. 28 (47).

Башыны чәкмәк — бир ишдән чәкинмәк, кирмәмәк. *Севдаи сачын шикәнчи јетди; Башымы чәкиб јетирди бәр па.* Дк. 44 (77); *Фикир етди башын чәкиб бәчамә;* Дер бир дәхи көндәр она намә. Дк. 49 (87).

Бәласын чәкмәк — әзабын чәкмәк, гатлашмаг. *Олдур ки, она јахылды Јә'губ; һәм чәкди бәласын онун Әјјуб.* Дк. 18 (29).

Даг чәкмәк — јандырмаг. *Лалә кечәләр јахуб чырағы; Ашыг чијәринә чәкди дағы.* Дк. 10 (15).

Дүшмәк. Ајаға дүшмәк—алчалмаг. *Дүш ајаға көлкә тәк, Хәтаи; Ол сәрви-чинар кетди әлдән.* Дк. 42 (74).

Ајага дүшмәк — иши ләнкимәк, ајага дүшмәк. *Кәшфин тәк иши ајаға дүшмәк; Сачын кими солагага дүшмәк.* Дк. 39 (69).

Баға дүшмәк — бага кирмәк мә'насына. *Истәмәјә ону бага дүшдүм; Ешгилә недим ки, дага дүшдүм.* Дк. 22 (38).

Бәндинә дүшмәк — фе'линә дүшмәк, кәләјә илишмәк мә'насына. *Мәһбуби-хүчәстә зүлфи-чинин; Бәндинә дүшүб хәта гылан дил.* Дк. 13 (20).

Гәбул дүшмәк — истәдији јерә кирмәк мә'насында. *Һәсрәтдә гәбул-дүшдү һалы; Дилдән көтүр ол гәму мәлалы.* Дк. 22 (38).

Дағa дүшмәк—ағлыны итирмәк, мә'нән мәһв олмаг. *Истәмәјә ону бага дүшдүм; Ешгилә недим ки, дағә дүшдүм.* Дк. 22 (38). *Рә'на бәзәниб чү бағә дүшдү; Дил ешгилә дәрдү дағә дүшдү.* Дк. 30 (50).

Дилә дүшмәк — бир иш вә ја һадисәнин јајылмасы, һамы тәрәфиндән билинмәси мә'насында: *Кәр атәши ешг дилә дүшсә; Бир гәтрәчә бәһри Нилә дүшсә.* Дк. 17 (28).

Зарә дүшмәк — дәрмансыз, чарәсиз, чыхылмаз вәзијјәтә дүшмәк, раст кәлмәк. *Дил муну ешитди, нарә дүшдү; Фәрјаду фәғану зарә дүшдү.* Дк. 34 (61).

Јола дүшмәк — кетмәк. *Мән һәм дура дүшә јола дүшдүм; Кәһ ачыға, каһи көлә дүшдүм.* Дк. 20 (35).

Көзү дүшмәк — көрмәк. *Гылмагда тамаша күлустанә; Ол дәм көзү дүшдү бағбанә.* Дк. 53 (98).

Ләрзә дүшмәк — титрәмәк, әсмәк. *Горху билә намә дүшдү ләрзә; Олмаја деди сөзүмдә һәрзә.* Дк. 45 (80).

Рәгсә дүшмәк — ојнамаг, ојнамаға башламаг. *Көјләр гәдәминдә рәгсә дүшдү; Сәјјарә шуаи нәгсә дүшдү.* Дк. 70 (131).

Нуш дүшмәк — өзүндән кетмәк, мәст дүшмәк. *Бисәбрү гәрару һуш дүшдүм; Ичдим меји-васлү нуш дүшдүм.* Дк. 66 (125).

Фәғанә дүшмәк — наләјә дүшмәк, фәрјада дүшмәк. *Бүлбүл тәки дил фәғанә дүшкил; Күл дәстә үзар кетди әлдән.* Дк. 42 (74); *Гушлар гамусу фәғанә дүшдү; Ешг оду јенә бу чанә дүшдү.* Дк. 8 (13).

Һичә дүшмәк — һеч олмаг, мәһв олмаг. *Чох олду мә'лул һичә дүшдү; Ким лафи бу јолда һичә дүшдү.* Дк. 47 (84). Мүасир Азәрбајчан дилиндә *һеч олмаг* шәклиндә ишләнир.

Һуш дүшмәк — ағлыны мүвәггәти итирмәк. *Бу сәбрү гәрару һуш дүшдүм; Ичдим меји-васлү нуш дүшдүм.* Дк. 66 (125).

Чана дүшмәк — ешгә дүчар олмаг. *Бир зәррәчә ешг чанә дүшсә; Ја рәнкләр ичиндә ганә дүшсә.* Дк. 17 (28). *Гушлар гамусу фәғанә дүшдү; Ешг оду јенә бу чанә дүшдү.* Дк. 8 (13).

Нәгсә дүшмәк — нөгсанлы олмаг. *Көјләр гәдәминдә рәгсә дүшдү; Сәјјарә шуаи нәгсә дүшдү.* Дк. 70 (131).

Сајры дүшмәк — хәстә дүшмәк. *Сәндән нечә ким чан ајры дүшдү; Тән ја чүрүдү, ја сајры дүшдү.* Дк. 72 (137).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмиш, хәстә дүшмәк шәклиндә ишләнир.

Тутмаг. *Көнлү тутмаг* — хошуна кәлмәк. *Вәһшәт әтәјини тутду көнлүм; Өз һаләтини унутду көнлүм.* Дк. 16 (26).

Көнлү арам тутмаг — сакитләшмәк мә'насына. *Чүн көрә көзүн рухи-диларам; Ол вәчһлә тута көнлүм арам.* Дк. 15 (24).

Низам тутмаг — дүзүлмәк. *Нәркисләр өнүндә чам тутмуш; Бүлбүлләр охур низам тутмуш.* Дк. 16 (25).

Јүз тутмаг — кетмәк, мүәјјән тәрәфә истигамәтләнмәк. *Јүз тутдум илаһ һәзрәтинә; Ол чүмләјә шаһ һәсрәтинә.* Дк. 14 (22).

Әл тутмаг — әл ејләмәк. *Һәна хош ола бу мән никарә; Та һәрдәм әлим тутам никарә.* Дк. 57 (105).

Дил тутмаг — данышмаг. *Үзүнә бахарса күн тутар үз; Һәр күн сачы бирлә дил тутар јүз.* Дк. 28 (47).

Адын тутмаг — јад етмәк. *Гылдым мән она јүкүш дуалар; Адын тутуб охудум сәналар.* Дк. 24 (41); *Ешг одуна бир рәвајәт етдим; Адын тутуб шикајәт етдим.* Дк. 18 (29).

Аһәнк тутмаг — биркә охумаг, сәсләшмәк. *Сајрар ағач үстә јүз сығырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин.* Дк. 10 (15).

Гәрар тутмаг — бир јердә дурмаг, сакит вәзијјәтдә дурмаг. *Умар бу Хәтаи јадыкарын; Та тута гәрар сән гал имди.* Дк. 71 (134).

Гулағыны тутмаг — гулаг асмаг. *Тутмуш гулағыны чичәкләр она; Зикр өкрәдәдир мәләкләр она.* Дк. 23 (40).

Дили тутулмаг — данышa билмәмәк. *Дилим тутулур кәһ әз тәһәјјүр; Гәм көнлүм ара гојмаз тәфәккүр.* Дк. 26 (45).

Кетмәк. *Әлдән кетмәк* — әлдән чыхмаг. *Вавејла ки, јар кетди әлдән; Ол севки никар кетди әлдән.* Дк. 42 (74).

Урмаг (вурмаг). *Әл урмаг* — тутмаг. *Әл урду, јапышды јахасына; Салды ону бәнди-түррәсинә.* Дк. 42 (72).

Лаф урмаг — сөһбәт етмәк. *Һәрзә јерә лафлар урарсан; Торпаг илә күлү совурарсан.* Дк. 33 (55).

Әлбәттә, поема үзәриндә тәдгигат апардыгча белә икили характерли фе'ллардән кифајәт гәдәр мисал көстәрмәк мүмкүндүр. Чүнки бунларын әксәри һәм Хәтаидән әввәлки вә һәм дә сонракы дөврләрдә ардычыл инкишаф хәтти кечирәрәк, мүасир дилимиздә белә өз нормативлијини итирмәмишдир.

Ол, ет, ејлә, гыл көмәкчи фе'лләри васитәсилә әмәлә кәлән мүрәккәб фе'лләр поемада кениш ишләнмишдир. Һәмин көмәкчи фе'лләр поемада аз һалларда азәрбајчанча, әксәр һалларда исә алынма сөзләрлә бирликдә мүрәккәб фе'лләр әмәлә кәтирмишдир.

Олмаг көмәкчи фе'ли:

а) Биринчи компоненти Азәрбајчан дили сөзләриндән ибарәт олан фе'л. Мәсәлән:

Вар олмаг — јашамаг. *Даим бу чаһанда вар оласан; Ешг әһлинә гәмкүсар оласан.* Дк. 37 (63).

Ган олмаг — гызармаг. *Болдум чү вүгуф бу хәбәрдән; Ган олду ики көзүм чијәрдән.* Дк. 52 (95).

Чин олмаг — көзләнилдији кими олмаг. *Кәлкил ки, әкәрчи бәрхәтасән; Чин олду јанымдан һәр хәталәр.* Дк. 63 (118).

б) Биринчи компоненти әрәб дилинә мәхсус олан фе'л.

Хәтм олмаг — ахыра чатдырылмаг. *Хәтм олду бу намә рузишәнбә; Ешгим һәмишә суз шәнбә.* Дк. 72 (137).

Тәсәлли олмаг — сакитләшмәк. *Дедим ки, — Аја гамудан улу; Олду бу сөзә көнүл тәсәлли.* Дк. 25 (43).

Рәһмәтлик олмаг — өлмәк. *Та дејә ону көрән мүһибләр; Рәһмәтлик ола онун рәваны.* Дк. 73 (139).

Рүсвај олмаг — биабыр олмаг. *Ким десә мәнә ки: «ашиг олдум»; Рүсвај дили-хәлајиг олдум.* Дк. 12 (17).

Нәгс олмаг — нөгсан олмаг, ејб олмаг. *Охудум ону ки, галмаја шәк; Нәгс олду күмани-ајиди-һәк.* Дк. 26 (45).

Манс олмаг — гојмамаг. *Өз пешәмә, өз ишимә гане; Һеч кимсә јох иди ола мане.* Дк. 12 (17).

Зајил олмаг — хараб олмаг. *Бир шәкил көрүндү бир шәмајил; Әглим илә һушум олду зајил.* Дк. 66 (125).

Зүһур олмаг — мејдана чыхмаг, заһир олмаг. *Билинмәјә өнүн ард јанын; Әнкиндә зүһур ола дәһанын.* Дк. 19 (34).

Гәрг олмаг — боғулмаг, суја батмаг. *Пәрвәрдә олурму чисми-бируһ; Олмаса кәмиси, гәрг олур Нуһ.* Дк. 68 (128).

Вүгуф олмаг (болмаг) — хәбәрдар олмаг. *Болдум чү вүгуф бу хәбәрдән; Ган олду ики көзүм чијәрдән.* Дк. 52 (94).

Ашиг олмаг — вурулмаг, севмәк. *Ким десә мәнә ки: ашиг олдум; Рүсваји дили-хилајиг олдум* Дк. 12 (17).

Бир дәхи ашиг олмуш имиш; Ешгин һүнәрини билмиш имиш. Дк. 21 (36).

в) Биринчи компоненти фарс дилинә мәхсус сөзләрдән ибарәт олан мүрәккәб фе'л.

Азад олмаг — сәрбәст олмаг мә'насында. *Ешг илә көрүм ки, бәндә дүшкил; Олсун бу Хәтаи сәндән азад.* Дк. 36 (62).

Баз олмаг — јенидән баш вермәк. *Баз олду фәраг рузи-вүсләт; Кам алмады дил бәвәгти-фүрсәт.* Дк. 70 (130).

Үмидвар олмаг — инанмаг. *Чүн төһфәни ејләмиш гәбул ол; Меһр етмәјинә үмидвар ол.* Дк. 56 (102).

М ә с т о л м а г — һушсуз олмаг. *Гум-гум дер иди ағачда гумри; М ә с т о л д у бәнәфшә ичди хәмри.* Дк. 9 (14).

Ғ ә м к и н о л м а г — кәдәрләнмәк, мә'јус олмаг. *Икинчи бу ким, о л а н д а ғ ә м к и н; Бу көнлүнүн ола меһрибани.* Дк. 73 (139); *Чүн көрдү ону сәбаји-мискин; Чәкди чиловуну, олду ғәмкин.* Дк. 28 (47).

Ш а д о л м а г — севинмәк. *Еј шух һәмишә о л а с а н ш а д; һәр сәрв мисалы ғәмдән азад.* Дк. 59 (110).

Ф а ш о л м а г — ачыг, ашкар олмаг. *Сәбр етмәк едим дедим бәһәр һал; Ф а ш о л м а ј а халга сирри-әф'ал.* Дк. 43 (75).

Т ә р о л м а г — тәзә олмаг. *Даим јашым ол ајағә дамсын; Сәрв ајағы хуб олур т ә р о л с а.* Дк. 39 (68).

Т ә р о л м а г — исланмаг, јаш олмаг. *Ари су тохуна т ә р о л а р с а н; Јелдән дәхи дәрбәдәр оларсан.* Дк. 46 (81).

Н у р о л м а г — долмаг. *Еј мәркәбү мөвкәби-Сүлејман; Нәфхинлә һәва н у р о л д у јексан.* Дк. 24 (40).

Н а у м и д о л м а г — үмидсиз олмаг. *Н а у м и д о л у б а н (ол) әз дилү чан; Мәчнун тәки ол бүрәһнә, үрјан.* Дк. 30 (50).

Е ј л ә м ә к к ө м ә к ч и ф е ' л и.

Јары мүстәгил олан бу көмәкчи фе'л, әсасән, исим вә исим кими дәрк олунан сөзләрә гошулараг ону фе'лә чевирир. Азәрбајчан вә алынма сөзләрлә ишләнән бу фе'л фәал олмушдур.

«Дәһнамә»дә белә мүрәккәб фе'лләрин биринчи компонентини чох заман әрәб мәншәли сөзләр тәшкил едир.

1. Һ ә р и к и к о м п о н е н т и А з ә р б а ј ч а н с ө з ү о л а н ф е ' л.

Л а л е ј л ә м ә к — сәсини кәсмәк. *Бүлбүлү фәғаным е ј л ә д и л а л; Бојнума сәласил олду әчлал.* Дк. 13 (19).

Ј е р е ј л ә м ә к — јерләшмәк. *Бу вәчһ илә нәзм ејләсин дер; Дүр тәк гулағымда е ј л ә с и н ј е р.* Дк. 65 (123).

2. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ә р ә б с ө з ү о л а н ф е ' л.

Г ә б у л е ј л ә м ә к — гәбул етмәк. *Чүн төһфәни е ј л ә м и ш г ә б у л ол; Меһр етмәјинә үмидвар ол.* Дк. 56 (102).

Г ә т л е ј л ә м ә к — өлдүрмәк. *Г ә т л е ј л ә м ә ј и н ә фикр гылдым; Гуртулмаға сағ шүкр гылдым.* Дк. 36 (60).

Г ә һ р е ј л ә м ә к — күсмәк. *Меһр етсә нә ғәм олду һимајәт; Г ә һ р е ј л ә с ә бәс дејил кифајәт.* Дк. 41 (70).

Ә р з е ј л ә м ә к — демәк, билдирмәк. *Сән вармаз исән варарам өзүм; Ә р з е ј л ә р ә м она чүмлә сөзүм.* Дк. 41 (71). *Һала јери вар өзүн гатына; Ә р з е ј л ә пијами-хидмәтинә.* Дк. 30 (52); *Лүтф илә, јери, бу бәндәдән вар; Ә р з е ј л ә она дилимдән әсрар.* Дк. 54 (99).

Л ү т ф е ј л ә м ә к — меһрибанлыг етмәк, рәһм етмәк. *Л ү т ф е ј л ә мәни-фәгирә бари; Өлдүрмә ғәм ичрә зар-зари.* Дк. 14 (23).

Н ә г л е ј л ә м ә к — јери дәјишмәк (мәч). *Башдан јенә кетди аһ едиб әгл; һәм һуш јериндән е ј л ә д и н ә г л.* Дк. 66 (126).

Р ә һ м е ј л ә м ә к — рәһм етмәк. *Олду ғәм илә белим хәмидә; Р ә һ м е ј л ә мәнә, еј нури дидә.* Дк. 29 (49).

Р ә г с е ј л ә м ә к — ојнамаг. *Р ә г с е ј л ә р иди тәнимдә чаным; Бу ше'ри охур иди зәбаным.* Дк. 64 (120).

Ш ү к р е ј л ә м ә к — разылыг етмәк. *Ш ү к р е ј л ә Хәтаи, чүн сәнинлән; Ол шаһиди-меһрибан гавышды.* Дк. 65 (124).

С ә б р е ј л ә м ә к — сәбр етмәк, тәләсмәк. *Чүн ким дура-дура хејр олур шәр; С ә б р е ј л ә м ә к илә нәф олур зәр.* Дк. 62 (116).

3. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ф а р с с ө з ү о л а н ф е ' л.

Фәрһада дејәндә ешги-Ширин; Е ј л ә р д и ф ә ғ а н зәһри-әклин. Дк. 12 (18).

Е т м ә к к ө м ә к ч и ф е ' л и.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында етмәк көмәкчи фе'ли ән чох әрәб, нисбәтән аз фарс вә даһа аз мигдарда Азәрбајчан мәншәли сөзләрә јанашараг мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир.

1. Һ ә р и к и к о м п о н е н т и А з ә р б а ј ч а н с ө з ү н д ә н и б а р ә т о л а н м ү р ә к к ә б ф е ' л.

Г о л е т м ә к — әл етмәк, билдирмәк. *Г о л е т д и ки: Сан атан чағ; Бүлбүл будаға гонуб өтән чағ.* Дк. 25 (43).

Ј е р е т м ә к — мөһкәмләнмәк, јерләшмәк. *Ол зүлфи-сијаһ ғәминдә һәрдәм; Башымда гаты ј е р е т д и севда.* Дк. 44 (77).

Ј а д е т м ә к — хатырламаг, јада салмаг. *Та ј а д е л ә бу шикәстә һалы; Азад едәләр ғәмү мәлали.* Дк. 56 (102).

2. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ә р ә б с ө з ү н д ә н и б а р ә т о л а н м ү р ә к к ә б ф е ' л.

Г а б и л е т м ә к — јарарлы етмәк. *Јар илә өзүм мүгабил етдим; Јазмаға өзүмү г а б и л е т д и м.* Дк. 25 (44).

Г ә р а м ә т (ғәрамәт) е т м ә к — чәримә етмәк. *Јүз дүрлү мәнә г ә р а м ә т е т д и н; Аләмдә мәни мәламәт етдин.* Дк. 21 (36).

Г ә с д е т м ә к — өлдүрмәк истәмәк, әзаб вермәк. *Нәввабү гапычывү сипеһдар; Г ә с д е т д и сәбајә чүмлә јекбар.* Дк. 31 (53). *Галмады тәнимдә дәхи тагәт; Г ә с д е т д и, мәнә һүчум фиргәт.* Дк. 18 (29).

Ә з м е т м ә к — кетмәк, јола дүшмәк. *Чүшуму чү мәркәб етди намә; Ә з м е т д и кедә о дилрүбамә.* Дк. 45 (79); *Ә з м е т д и һәвәс ки, јазә намә; Баш гојду күнәш мәгами-Шамә.* Дк. 25 (43).

Ираг етмәк — узаглашдырмаг. Іараб, ираг етмә чисмү чаны; Һеч бәндәјә вермәкил сән аны. Дк. 73 (138).

Кәшф етмәк — ачмаг. Мәндән она чох гылыб дуалар; Кәшф етди сәна илә дуалар. Дк. 60 (111).

Мејл етмәк — мараг көстәрмәк. Дер: — Бир дәхи көндәр она мәктуб; Мејл едә мәкәр көрәндә мәһбуб. Дк. 44 (76); Ајдыр ки: — Вер имди мүждәканы; Мејл етди сәнә никар чаны. Дк. 68 (107).

Меһр етмәк — мәһәббәт бәсләмәк. Меһр етсә нә гәм олу һимајәт; Гәһр ејләсә бәс дејил кифајәт. Дк. 41 (77).

Мәдһ етмәк — өјмәк, тә'риф етмәк. Намә чү варыб јөнәлди јарә; Мәдһ етди никары күл үзарә. Дк. 45 (80).

Мәнзәр етмәк — јер етмәк, дајаначаг етмәк. Бир дарә бирини мәнзәр етди; Бир гула бирини чакәр етди. Дк. 18 (29).

Нәсиһәт етмәк — өјүд вермәк. Бәс дәхи недим, нәсиһәт ејлә; Әлтафү кәрәм мүрүввәт ејлә. Дк. 55 (102).

Нәзм етмәк — ше'рлә сөјләмәк. Нәзм етдим о дәмдә нечә әбјат; Фикр етдим она һәзар кәррат. Дк. 65 (123).

Рәгс етмәк — ојнамаг. Һәр Мүштәри олду она зәһрә; Рәгс етди бу бәзмә чәрхи-меһрә. Дк. 70 (131).

Рәһм етмәк — јазыгы кәлмәк. Зинһар гылыр ки, танрычүн вар; Ја рәһм едә мән фәгирә ол јар. Дк. 50 (91).

Рәвајәт етмәк — нағыл етмәк. Ешг одуна бир рәвајәт етдим; Адын тутубан шикајәт етдим. Дк. 19 (29).

Сејр етмәк — кәзмәк, долашмаг. Бир күн чәмән ичрә сејр едирдим; Пәрванә мисалы тејр едирдим. Дк. 12 (18).

Сәваб етмәк — һамысынын хошуна кәлә билән иш, һәрәкәт етмәк. Чешмимә дедим ки, тәрки хаб ет; Гој фикир Хәтаи, бир сәваб ет. Дк. 25 (44).

Сәбр етмәк — тәмкинли олмаг мә'насында. Сәбр етмәк дедим бәһәр һал; Фаш олмаја халга сирри әф'ал. Дк. 43 (75); Кәр ешгин оду дүшәрсә бәһрә; Сәбр етмәјә бәһр уш бу гәһрә. Дк. 17 (28).

Тәрк етмәк — әлдән бурахмаг, үз чевирмәк. Минди јенә аһимин рикабын; Тәрк етди јолунда хүрдү хабын. Дк. 60 (91).

Тә'н етмәк — данламаг; баша гахынч етмәк. Алма ағачы дибиндә сајә; Тә'н ејләр иди булуд да ајә. Дк. 9 (13).

Тәкәллүф етмәк — рәсмијјәтчилик етмәк. Аһ ејләјибән тәәссүф етди; Үзрин диләјиб, тәкәллүф етди. Дк. 21 (36).

Фикр етмәк — фикирләшмәк, дәрд етмәк. Фикр етди башын чәкиб бәчамә; Дер бир дәхи көндәр она намә. Дк. 49

(87); Кәһ рузи-фәраги фикр едәрдим; Каһ вәсл күнүнә шүкр едәрдим. Дк. 66 (126).

Һәлл етмәк — ајдынлашдырмаг. Бәс нејләјим, еј һәрими-күлшән; һәлл ејләмәдин бу мүшкүлүм сән Дк. 22 (36).

Һәлак етмәк — өлдүрмәк. Ким, өлдүрүбән һәлак едәрләр; Хәнчәрлә тә'нини чак едәрләр. Дк. 31 (53).

Һөкм етмәк — әмр етмәк. Һөкм етди онун илә гәјасир; Галмышлара ол чох олду насир. Дк. 49 (87).

Һөрмәт етмәк — һөрмәт етмәк. Үнваныма һөрмәт етди јары; Һал адына гылды е'тибары. Дк. 48 (85).

Шикајәт етмәк — дејинмәк, өз-өзүнә даланшмаг. Ешги анубан шикајәт етдим; Гәм шәрһини бинәһајәт етдим. Дк. 17 (27); Һәр гатда шикајәт едәси мән; Чөврүндән, әја никуни — бәдкар. Дк. 48 (86); Бәхтим әлиндән шикајәт етдим; Үчүндан онун бу чанә јетдим. Дк. 48 (85).

Шүкр етмәк — разылыг билдирмәк, миннәтдарлыг етмәк. Кәһ рузи-фәраги фикр едәрдим; Каһ вәсл күнүнә шүкр едәрдим. Дк. 66 (126).

3. Биринчи компоненти фарс сөзүндән ибарәт олан мүрәккәб фе'л.

Бәзм етмәк — кеф етмәк. Өзүмнү јетирдим онда начар; Ол бага ки, бәзм едәрди дилдар. Дк. 16 (25).

Бәнд етмәк — бир ишә, һадисәјә бағланмаг мә'насында. Гылды кәлибән ирагдан аваз; Бәнд етди Сәбаны түрки-тәнназ. Дк. 42 (72).

Азад етмәк — узаг етмәк (бир ишдән). Та јад едә бу шикәстәһали; Азад едәләр гәмү мәлали. Дк. 56 (102).

Атәш етмәк — аловланмаг, одланмаг. Дилдән јенә атәш етди чуши; Һәм дәрди-дәрун едиб хүруши. Дк. 43 (75).

Бәхш етмәк — (бир шеј) бағышламаг. Бу фани өмүр чаһанда галмаз; Бәхш ет бизә өмри-чавидани. Дк. 73 (138).

Зар етмәк — ағлатмаг, инләтмәк. Зар етди сәни бу руј чүн күл; Кәр көрмәсә сәбр едәрми бүлбүл. Дк. 68 (128).

Кар етмәк — тә'сир етмәк. Дәрман едә јари-дәрдимәндә; Кар етди онун бу дәрди мәндә. Дк. 28 (48).

Лаф етмәк — сөһбәт етмәк. Лаф едәр исән зиданешү кар; Бала илә зилу бәм хәбәрдар. Дк. 61 (115).

Пак етмәк — тәмизләмәк, сојмаг (гәләм һаггында). Јазар сифәтин һәзар бармаг; Пак едә гәләми, тәкә дырнаг. Дк. 68 (129).

Пак етмәк — тәмиз, ләкәсиз, ејибсиз, нөгсансыз етмәк. Пак етди күнәш үзүн пүр әз күн; Гоһду атыны бу чәрхи-

кәрдун. Дк. 70 (131). *Јерләр үзүнү сән е ј л ә д и н п а к; Күлләр јахасын сән ејләдин чак.* Дк. 24 (41).

П у ш е т м ә к — өртмәк, бағламаг. *П у ш е т м ә үзүнү, ач көзүнү; Бәс әрз гыл онда һәр сөзүнү.* Дк. 50 (89).

П у р е т м ә к — долдурмаг, чох етмәк. *Јашымдан алыб ешги-күлкүн; Үзүм тәбәгин п у р е т д и м әзхун.* Дк. 65 (123); *Шаһ тути охур шәкәр кәламын; Гәнд илә п у р е т д и бәндү дамын.* Дк. 11 (16).

Ф ә р ј а д е т м ә к — чағырмаг; фәрјад етмәк. *Бир урсам он ол гәдәр сурајым; Ф ә р ј а д е д ә с ә н ки, мән дурајым.* Дк. 19 (33).

Ф ә г а н е т м ә к — аһ, фәрјад етмәк. *Фәрһада дејәндә ешги-Ширин; Е л ә р д и ф ә г а н зәһри әклин.* Дк. 12 (18).

Х а к е т м ә к — (үзү) гара етмәк; пис вәзијјәтә салмаг. *Чох јердә үзүнү х а к е д ә р л ә р; Чох суда јаханы чак едәрләр.* Дк. 47 (82).

Х ә ш м е т м ә к — ачыгланмаг, гәзәбләнмәк. *Х ә ш м е т д и, итаб илән јериди; һәддин таныкил, мәнә дер иди.* Дк. 19 (32); *Х ә ш м е т д и, һәмән дәм әз сәрв-наз; Чох әрбәдә наз гылды ағаз.* Дк. 36 (60). *Бәс ол гәзәб илә түрки-тәнназ, Х ә ш м е т д и сәнә бә ишвәву наз.* Дк. 36 (61).

Ч а к е т м ә к — јыртмаг, чырмаг. *Чох јердә үзүнү хак едәрләр; Чох суда јаханы ч а к е д ә р л ә р.* Дк. 47 (83); *Ким өлдүрүбән һәлак едәрләр; Хәнчәрлә тә'мини ч а к е д ә р л ә р.* Дк. 31 (53).

Ч а к ә р е т м ә к — нөкәр, гуллугчу, көлә етмәк. *Бир дарә бирини мәнзәр етди; Бир гула бирини ч а к ә р е т д и.* Дк. 18 (29).

Б о л м а г ф е' л и и л ә.

1. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ә р ә б с ө з ү о л а н м ү р ә к к ә б ф е' л.

Р а з и б о л м а г — разы олмаг. *Вармаг һәвәсини тәрк гылдым; Гуртулмаға инди р а з ы б о л д у м.* Дк. 20 (35).

Һ ә л а к б о л м а г — өлмәк (мәчаз). *Бу һәсрәт илә һ ә л а к б о л д у м; Бу дәрд илә дәрднак болдум.* Дк. 21 (36).

Һ ә л а л б о л м а г — һалал олмаг. *Чох төкдүн исә һ ә л а л б о л с у н; Афәт бычағилә дидән ган.* Дк. 72 (136).

2. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ф а р с с ө з ү о л а н м ү р ә к к ә б ф е' л.

Д ә р д н а к б о л м а г — дәрдли, гәмли, гүссәли олмаг. *Бу һәсрәт илә һәлак болдум; Бу дәрд илә д ә р д н а к б о л д у м.* Дк. 21 (36).

Ә с и р б о л м а г — әсир олмаг. *Бу ешгилә ким ә с и р б о л д у; Дәр вахти-чәвани пир болду.* Дк. 18 (29).

П и р б о л м а г — гоча олмаг, гочалмаг. *Бу ешгилә ким әсир болду; Дәр вәхти — чәвани п и р б о л д у.* Дк. 18 (29).

Н а у м и д б о л м а г — үмидсиз олмаг. *Н а у м и д б о л у б көнүл пәришан; Кирјану һәзар синә бүрјан.* Дк. 18 (32).

Г ы л м а г ф е' л и и л ә.

Гылмаг Азәрбајчан дилиндә инди ишләнән *ет, ејлә* көмәкчи фе'лләринин синонимидир. Тәхминән XIX әсрин әввәлләринә кими әдәби-бәдии әсәрләрин дилиндә ишләнмишдир. XVIII әсрдән сонра *гылмаг* көмәкчи фе'линин истифадә даирәси кет-кедә мәһдудлашыр.

Мүасир дилимиздә *сәчдә гылмаг, намаз гылмаг, рәһм гылмаг, вәфа гылмаг* кими сөзләрин тәркибиндә ишләнир.

«Дәһнамә»дә Азәрбајчан, әрәб вә фарс сөзләринә гошулараг мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирмишдир.

1. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и А з ә р б а ј ч а н с ө з ү, и к и н ч и к о м п о н е н т и *г ы л м а г* к ө м ә к ч и ф е' л и и л ә д ү з ә л ә н м ү р ә к к ә б ф е' л.

Б а ј г ы л м а г — дөвләтли етмәк. *Ахар сәнәм ајагына чүн чај; Дүрданә билән сәни г ы л ы р б а ј.* Дк. 52 (94).

Поемада ишләнән *«б а ј г ы л м а г»* мүрәккәб фе'ли мүасир дилимиз үчүн архаикләшмишдир.

Ј а ш г ы л м а г — јаш етмәк, исла̄тмаг. *Өз һалымы арзу фаш гылдым; Јашымла битикини ј а ш г ы л д ы м.* Дк. 30 (50).

2. Б и р и н ч и к о м п о н е н т и ә р ә б д и л и н ә м ә х с у с, и к и н ч и к о м п о н е н т и *г ы л м а г* к ө м ә к ч и ф е' л и и л ә д ү з ә л ә н л ә р.

Б ә л а г ы л м а г — бәла етмәк, дәрд етмәк. *Үшшағы чәһанда хүррәм икән; Пүр мөһнәтү пүр б ә л а г ы л а н дил.* Дк. 13 (20).

В ә ф а г ы л м а г — е'тибар, сәдагәт көстәрмәк. *Де, мән дәхи кәсмәнәм ризани; Шајәд ки, г ы л а м она в ә ф а н ы.* Дк. 58 (107); *Еј хәстә Хәтаи, кәл ки, јарын; Көнлүн алыбан г ы л ы р в ә ф а л а р.* Дк. 63 (118).

Д у а г ы л м а г — јалвармаг, дуа етмәк. *Г ы л д ы м мән она јүкүш д у а л а р; Адын дутуб охудум сәналар.* Дк. 24 (41); *Сидгидил илән јолунда јарын; Өз өлмәјинә д у а г ы л а н дил.* Дк. 14 (20).

Ә д а г ы л м а г — наз етмәк, ишвә етмәк. *Мә'шугәдән алса гәрз бусә; Чану сәр илә ә д а г ы л а н дил.* Дк. 14 (21).

И м т а һ а н г ы л м а г — сынамаг, јохламаг. *Мәндән сорар иди јари-чани; Севмәкдә г ы л ы р д ы и м т а һ а н и.* Дк. 68 (129).

И р ш а д г ы л м а г — доғру јол көстәрмә, доғру јола чәкмә. *Бир кәз нола еј бәлалы күмраһ; Г ы л с а н она раһи-вәсли и р ш а д.* Дк. 36 (62).

З ә р у р г ы л м а г — вачиб етмәк. *Чох нәстә сәбәб дурур бу намә; Ким булду з ә р у р г ы л м а н ани.* Дк. 73 (138).

Ә р з г ы л м а г — бөјүк бир адама бир шеји билдирмәк мә'насына. *Сахларды өзүнү чаји-хәмдән; Ә р з г ы л ы р д ы абу намдән.* Дк. 45 (79); *Вармы дилә̄јин мәһәлли билләм; Кәр көнлү хош олса ә р з г ы л л а м.* Дк. 21 (37).

1286—4

Мүбтәла гылмаг — дүчар етмәк. *Хош хатир икән фәрағәт әһлин; Дәрдү гәмә мүбтәла гылан дил.* Дк. 13 (20).

Нәзәр гылмаг — бахмаг, фикир вермәк, диггәт етмәк. *Кәлмәз јавуға һәзар гылыр ол; Дәркаһә сарү нәзәр гылыр ол.* Дк. 29 (49). *Дур, инди онун сары сәфәр гыл; Фәрхәндә чамалына нәзәр гыл.* Дк. 15 (24).

Риза гылмаг — разылыг етмәк. *Јүз дүрлү бәлајиешгә һәр дәм; Көнлүн верибән, риза гылан дил.* Дк. 13 (20).

Сәфәр гылмаг — кәлмәк. *Бәс гылды мәним сары сәфәри; Дер ашигә верәјим хәбәри.* Дк. 42 (72).

Фәна гылмаг — јох етмәк. *Јарын диләјиб бәға өмрүн; Өз варлығыны фәна гылан дил.* Дк. 14 (21).

Фәда гылмаг — фәда етмәк, гурбан етмәк. *Еј ешгә өзүн фәда гылан дил; Әз сәбр мәни чуда гылан дил.* Дк. 13 (20).

Руһ гылмаг — руһ вермәк. *Руһанијә руһ гылды сејран; Кәл көр ки, мәнә нә гылды дөвран.* Дк. 12 (18).

Сәчдә гылмаг — ситајиш етмәк, сәчдә етмәк. *Көрчәк ону чәкди аты башын; Сәчдә гылыр иди елчи дашын.* Дк. 53 (98).

Салам гылмаг — салам вермәк. *Чүн јетди мәнә, салам гылдым; Өз дәрди-дилим тәмам гылдым.* Дк. 19 (32).

Тәфәккүр гылмаг — дүшүнмәк, фикирләшмәк. *Дурмушду сәба гылыб тәфәккүр; Бармағыны дишлиб әз тәһәјјүр.* Дк. 28 (48).

Тә'нә гылмаг — данламаг. *Чүн дүшмәмиш иди дил бу галә; Јүз тә'нә гылырды әһли һалә.* Дк. 12 (17).

Һәва гылмаг — мејл етмәк, һәвәс көстәрмәк. *Бир зәррә тәки күнәш јолунда; Јүз мин һәвәсү һәва гылан дил.* Дк. 14 (21).

Шүкр гылмаг — разылыг етмәк. *Әлтафи-худајә шүкр гылдым; Ол дәмдә бу ше'ри фикр гылдым.* Дк. 58 (107); *Аллаһа шүкр гылыб јер өпдүм; Булмаға сәбаны јола гопдум.* Дк. 22 (38); *Бу сөзә һәзар шүкр гылдым; Вармаға јолуну фикр гылдым.* Дк. 15 (24).

3. Биринчи компоненти фарс дилинә мәхсус, икинчи компоненти гылмаг көмәкчи фе'ли илә дүзәлән мүрәккәб фе'л.

Ашина гылмаг — таныш етмәк; дост етмәк. *Дилшадлығы көнүл көзүндән; Гәм күјинә ашина гылан дил.* Дк. 13 (20).

Аваз гылмаг — охумаг. *Гылды кәлибән ирагдан аваз; Бәнд етди сәбаны түрки-тәнназ.* Дк. 42 (72).

Агаз гылмаг — башламаг. *Һатифдән ешитди кушим аваз; Бу рази-дилин ки, гылды агаз.* Дк. 20 (35).

Бүрјан гылмаг — јандырмаг. *Бу сөз јенә чаны гылды бүрјан; Гәмнак көнүл, чешм-кирјан.* Дк. 51 (93).

Дүчар гылмаг — дүчар етмәк. *Бу ешгә мәни дүчар гылдын; Ишими фәғанү зар гылдын.* Дк. 14 (23).

Зар гылмаг — налә етмәк, инилдәмәк. *Һичран гышы бирлә зар гылдым; Еј тазә баһар беләми олур.* Дк. 50 (90).

Имтаһан гылмаг — јохламаг, сынамаг. *Кызләнди бә тәрәфи-күлүстан ол; Ешгими гылырды имтәһан ол.* Дк. 63 (119).

Кәда гылмаг — нөкәр етмәк. *Јүз һөкм илә шаһ икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил.* Дк. 14 (21).

Кур гылмаг — кор етмәк. *Ағлатды бирини кур гылды; Бирин бу јола сәбур гылды.* Дк. 18 (29).

Куш гылмаг — гулаг асмаг. *Бу сөзү чү намә куш гылды; Сәртасәр өзүнү нуш гылды.* Дк. 47 (84); *Әл гиссә сөзү чү куш гылды; Бәс чами-игабы нуш гылды.* Дк. 31 (53).

Ләрзан гылмаг — титрәтмәк. *Көрчәк ону намә гылды ләрзан; Чүн бид бә вәгти-бадү баран.* Дк. 45 (79).

Меһр гылмаг — мәһәббәт көстәрмәк. *Кәр меһр гылырса сәрви- дилчу; Бағына һәмишә бағлајым су.* Дк. 54 (99).

Нуш гылмаг — ичмәк. *Әлгиссә сөзү чү куш гылды; Бәс чами-итаби нуш гылды;* Дк. 31 (53); *Ешитди бу сөзү чуш гылды; Пејманеји-гәһри нуш гылды.* Дк. 51 (92); *Бу сөзүн онун чү куш гылдым; Хизр аби иди ки, нуш гылдым.* Дк. 63 (119).

Нијаз гылмаг — јалвармаг, хаһиш етмәк. *Һәг дәркаһинә нијаз гылдым; Ихлас илә кәшфи-раз гылдым.* Дк. 20 (35); *Бу нөв илә ким нијаз гылдым; Ихлас илә кәшфи-раз гылдым.* Дк. 14 (23).

Пак гылмаг — тәмиз етмәк. *Хавәр шаһи јахә чак гылды; Көјләр тәбәгәни пак гылды.* Дк. 70 (131).

Пүр гылмаг — долдурмаг. *Хүшк олса димағы тәр едәр јаш; Пүр гылды көзүн зи көвһәр ол јаш.* Дк. 52 (94).

Пәрваз гылмаг — учмаг. *Гајытды јеринә гылды пәрваз; Дер ел⁘ Сәбадан өзкә олмаз.* Дк. 37 (63); *Өткүн гушу көчдү, гылды пәрваз; Дурнаву үгаб, гургура, газ.* Дк. 10 (15).

Наз гылмаг — наз етмәк. *Пејвәстә гылыр итабү нази; Дәстимдә инани-сәфәрази.* Дк. 16 (26).

Тамаша гылмаг — бахмаг. *Гылмагда тамаша күлистанә; Ол дәм көзү дүшдү бағибанә.* Дк. 53 (98).

Тән гылмаг — бәрабәр етмәк. *Дедим ки, биләнчә лутфи-мәрдан; Тән гылды, сәнинлә кетди бу чан.* Дк. 45 (78).

Тәр гылмаг — тәзәләмәк. *Бәдтәрдир ишим дәхи ләбим хүшк; Тәр гылсан олары беһтәр олсан.* Дк. 56 (103).

Фаш гылмаг — ашкар етмәк, билдирмәк. *Өз һалымы арзу фаш гылдым; Јашымла битикни јаш гылдым.* Дк. 30 (50); *Салус кими әридибән даш; Бир бармаг ачыб сирин гылыр фаш.* Дк. 46 (81).

Фикр гылмаг — *фикирләшмәк. Әлтафи-худаје шукр гылдым; Ол дәмдә бу ше'ри фикр гылдым.* Дк. 58 (107); *Бу сөзә һәзар шукр гылдым; Вармаға јолуну фикр гылдым.* Дк. 15 (24).

Хәта гылмаг — хәта етмәк, сәһв јол вермәк. *Мәһбуби-хүчәстә зулфи-чинин; Бәндинә дүшүб хәта гылан дил.* Дк. 13 (20).

Хар гылмаг — алчалтмаг, һөрмәтсиз етмәк, башы ашағы етмәк (адам ичиндә). *Ејбини варын шумар гылды; Күл үзлү сәбаны хар гылды.* Дк. 31 (53).

Чак гылмаг — чырмаг, јыртмаг. *Хавәр шәһи јахә чак гылды; Көјләр тәбәгини пак гылды.* Дк. 70 (131).

Чар (ә) гылмаг — чарә етмәк. *Сәд парә гылыбдыр ол ситәмкар; Кәлмәз дәхи, вар өзүнә гыл чар.* Дк. 51 (93).

Чүш гылмаг — чошмаг. *Ешитди бу сөзү чүш гылды; Нејманеји-гәһрә нуш гылды.* Дк. 51 (92).

Чүда гылмаг — ајырмаг. *Еј ешгә өзүн фәда гылан дил; Әз сәбр мәни чүда гылан дил.* Дк. 13 (20).

Шумар гылмаг — сајмаг, һесабламаг. *Ејбини варын шумар гылды; Күл үзлү сәбаны хар гылды.* Дк. 31 (53).

III ФӘСИЛ

ЛЕКСИК ТӘРКИБ ВӘ СӨЗЛӘРИН СЕМАНТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

I. Мүасир дөврдә сабитләшмиш сөзләр

а) Адлар;
б) Фе'л.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын луғәт тәркибиндән данышаркән, хүсусилә мүасир дилимизлә сәсләшән, садә сөзләрин ролуну гејд етмәлијик. Белә сөзләрин әсас гисмини Азәрбајчан дилинин өз сөзләри тәшкил едир. Мәсәлән: *чан, ган, багыр, чијәр, үз, әл, ајаг, гаш, кирпик, гулаг, көз, ағыз, дил, сөз, күл, чичәк, баг, чәмән, гуш, дағ, даш, ај, күн, ил, улдуз, торпаг, чөл, ағ, гара, кетмәк, билмәк, бахмаг* вә с.

Бу сөзләр фонетик тәркибини истәр Хәтаидән әввәл, истәрсә дә сонра олдуғу кими сахламышдыр. Мәс.: *ган, көнүл, үз, даш, чејран, ағыз, гуш, бағыр.* Әмани, Гөвси, Саиб Тәбризидә, XVIII—XX әсрләрдә Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов, Чәлил Мәммәдгулузадә, С. Вурғун вә башгаларынын дилиндә јенә дә ејни сөзләр ишләнмишдир.

Бу сөзләрдәки сабитлик јалныз онун грамматик мә'насында дејил, ејни дәрәчәдә һәмин сөзләрин мәзмунунда да өзүнү әкс етдирир. Бу сөзләр милли сөзләр кими Азәрбајчан дилинин әсас луғәт фондуна дахил олан сөзләр кими дә әһәмијјәтлидир. Демәк, белә сөзләр бүтөвлүјү вә сабитлији илә халгымызын тарихи инкишафы боју мүһафизә олунуб галмышдыр. Еһтимал етмәк олар ки, бу груп сөзләр илләр, әсрләр әрзиндә чох аз мә'на дәјишиклијинә уғрамышдыр.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләнән бу тип сөзләр ашағыдакы групларa бөлүнмүшдүр:

1. Битки вә чанлыларын адларыны билдирән сөзләр:

а) Битки вә чичәк адларыны билдирәнләр. Мәсәлән: *бәнәфшә, рејһан, нәркиз, чичәк, сүсән, чәмән, көј сүнбүл, тәкәсаггал, гәрәнфил, гузугулағы, сүнбүл, тутјан, жалә, лалә, новрузкүлү, сираб, јасәмән, күлкүн,* от вә с.

Нәркизини көрәндә хәстә дер мән: Рејһаны, бәнәфшә дәстә дәрман. Дк. 33 (56); *Дилхун дејә бахмазам бәлалә; Нәркиздән алырмыјам пијалә.* Дк. 32 (54); *Шахлар чичәји јерә төкәрсән; Агач будағын ики бүкәрсән.* Дк. 32 (54); *Мејданда аты һәмишә төвсән; Узатмыш она зәбани сүсән.* Дк. 23 (40); *Көрдүм чәмән ичрә баги-*

бани; Сордум ки, һаны она сәбани. Дк. 22 (38); Гузугулағы, күлү, гәрәнфил, тәкәсаггалы вә көј сүнбүл. Дк. 22 (38); Һәр дәстә битүк вәрди гајмаг; Сүнбүл чичәк илә ојмаг-ојмаг. Дк. 22 (38); Һәр фиргәләрин бәнәфшәсини; Чәм тутијанын чичәкләрини. Дк. 22 (38); Шаһлар ешијиндә гул гамусу; Күл јарпағы һичрејиәрусу. Дк. 33 (57); Һәр бәрки-бәнәфшә, лалә көрдүм; Хинзалә үзүндә жалә көрдүм. Дк. 22 (38); Меј бәсләди жалә һәр вәрәгдә; Турач китаб охур тәбәгдә. Дк. 9 (14); Титрәшди бәнәфшә, бәрки-лалә; Күл јарпагындан төкүлдү жалә; Дк. 35 (60); Бағларда нәсим әнбәрәфшан; Сүнбүл тәки мән көнүл пәришан. Дк. 13 (19); Новруз күлүнүн ачыг дәһани; Мурғ онда охур һәзар зәбани. Дк. 10 (15); Сүнбүл дарамыш сачын бәшанә; Әнбәр гохусун гылыр фәшанә. Дк. 10 (15); Лалә кечәләр јахуб чирағы; Ашиг чијәринә чәкди дағы. Дк. 10 (15); Сираб күлүнүн үзүндә аби; Нәркиз отурар башында хаби. Дк. 9 (14); Јүз дүрлү гәба кејиб чәмәнләр; Ағ донуну кејди јасәмәнләр. Дк. 9 (14); Күл дүхтәринин әруси јетмиш; Күлкүи дувағын башына өртмүш. Дк. 11 (16); Аһу дојуруб гузу ујутду; Оғурланыб өзү ота кетди. Дк. 11 (16).

б) Ағач адларыны билдирән сөзләр. Мәсәлән: Килас ағачы дибиндә маһим; Чүн маһ иди дәрмијани-әнчүм. Дк. 9 (14); Алма ағачы дибиндә сајә; Тә'н ејләр иди булуд да ајә. Дк. 9 (13); Чинар әлини чү рәгсә ачды; Күл хүрдә зәрин шабашә сачды. Дк. 9 (14); Сәрвин јенә тутду дамәнин су; Сәрв үстә охуду фахтә ку-ку. Дк. 8 (13); Тут јарпағы сәбр илән олур гәз; Сәбр илә олур шәраб әз рәз. Дк. 62 (116).

в) Чанлыларын адларыны билдирән сөзләр:

1. Гуш адларыны билдирәнләр. Мәсәлән: сығырчын, дурна, сона, гургура, үгаб, өткүн, газ, гырлагуш (гарангуш), сәмәндәр (әфсанәви гуш), кәклик, бајгуш, мурғ, чалаған, тутугушу, нәркә, чүрә (өрдәјин бир нөвү), мурчин (билдирчин), турач, гумру, көјәрчин, бүлбүл, тути.

Сајрар ағач үстә јүз сығырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин. Дк. 10 (15); Дурна учубан үн чәкәр һавадә; Кедәр үнү гырх ағач зијадә; Дк. 11 (16); Өткүн гушу көчдү, гылды пәрваз; Дурнаву үгаб, гургура, газ. Дк. 10 (15); Сона (өрдәк) кими көз јашына гәрғаб; Сәјјарә кими дү чешм бихаб. Дк. 12 (18); Мурчину чүрәву нәркә, сона; Јајды ганадын ки, көлә гона. Өткүн гушу көчдү, гылды пәрваз; Дурнаву үгаб, гургура, газ. Дк. 10 (15); Дөндү вәтәнинә чүмлә гушлар; Кәлди јувасына гырлагушлар. Дк. 11 (16); Ол дәм јерим од чүн сәмәндәр; Олдум јаха јыртыбан гәләндәр. Дк. 42 (73); Кәклик күләр иди дағда гаһ-гаһ; Бајгушлар охурду «ли мәаллаһ». Дк. 10 (15); Новруз күлүнүн ачыг дәһани; Мурғ онда охур һәзар зәбани. Дк. 10 (15); Дајлар түләди, бурахды јалы; Кишнәр чалаган гулун мисалы. Дк. 10 (16); Душмән ганы тәк гызарды һәр су; Өткүн саруји јериди аһу. Дк. 11 (16); Шәһ тути охур шәкәр кәламын; Гәнд илә пүр етди бәндү дамын; Меј бәсләди жалә һәр вәрәгдә; Турач китаб охур тәбәгдә. Дк. 9 (14); Һәр гөнчәдә вәрди әрғәвани; Гумру көзүндән верир нишани. Дк. 9 (14); Гум-гум дер иди ағачда гумри; Мәст олду бәнәфшә; ичди хәмри. Дк. 9 (14); Бүлбүл охуду сүфати-һичран; Дәрјада дүр олду әбри-нејсан. Дк. 8 (13); Бүлбүлү фәғанын ејләди лал; Бојнума сәласил олду әғлал. Дк. 13 (19); Кәр ләбләрин олду шәккәр-әфшан; Бир тути кәрәк јанында хошхан. Дк. 39 (67); Гушлар гамуси фәғанә дүшдү; Ешг оду јенә бу чанә дүшдү. Дк. 8 (13); Бу јердә нә мир олур чү хәркуш; Көјдән учамаз ганад чалыб гуш. Дк. 19 (33).

2. Һејван адларыны билдирән сөзләр:

а) Чөл һејванларынын адыны билдирәнләр. Мәсәлән: фил, гәзәнфәр (шир), әждәр (әждаһа), түлкү, дағ бухасы, гәзал, аһу.

Гәм јүкүнә гылды фил тәки зур; Олду гәм илән вичуди чүн мур. Дк. 62 (116); Ким бурада муш олур гәзәнфәр; Түлкүјә дөнәр һүнәрвәр әждәр. Дк. 19 (33); Бу мур кәзәрди бинәва тәк; Ешг ағзына салдын әждаһа тәк. Дк. 14 (23); Чыхды күнәшә јер әждаһасы; Бујнузуну салды дағ буғасы. Дк. 11 (16); Гушлар јувадан учурду бала; Аһу јенә сүд верәр гәзала. Дк. 11 (16); Аһу дојуруб гузу ујутду; Оғурланыб өзү ота кетди. Дк. 11 (16).

б) Ев һејванларынын адыны билдирән сөзләр. Мәсәлән: ат, гузу. Мејданда аты һәмишә төвсән; Узатмыш она зәбаны сусән. Дк. 23 (39); Гузулады гојун, төкүлдү дөлләр; Јајлаг һәвәсини гылды елләр. Дк. 11 (16).

2. Бәдән үзвләринин адыны билдирән сөзләр. Мәсәлән: агыз, гулаг, баш, бој, гаш, үз, көз, бағыр, чијәр, дил, үрәк, ајаг, јанаг, сач, дырнаг, бел, сифәт, кирпик, бармаг, додаг.

Јар зүлфү тәки күнүм гаралды; Јар ағзы тәки јерим даралды. Дк. 13 (19); Вермиш ләбин ағзыма чү сордум; Ачдым көзүмү үзүнү көрдүм. Дк. 66 (126); Ким јолда ситәм чәкиб дурур бәс; Батмыш ајағына хар илән хәс. Дк. 35 (60); Дурмушду Сәба гылыб тәфәккүр; Бармағын дишлиб әз тәһәјјүр. Дк. 28 (48); Хәндан чәмән ичрә тазә күл тәк; Боју сураһы, додағы мүл тәк. Дк. 29 (49); Сачын тәки пајә дүшмүш; Фәрјад илә чәнкү најә дүшмүш. Дк. 40 (70); Һәр әлдә һәзар бармаг олса; Бириндә һәзар дырнаг олса. Дк. 68 (129); Әбруси кәман, кирпији ох; Аләм көзү гатда нәркизи шух. Дк. 12 (18); Сән билмәмисән ки, мән нә шухәм; Кирпији, гашы јај илә охәм. Дк. 30

(51); Сираб күлүнүн үзүндә аби; Нәркиз отурар башында хаби. Дк. 9 (14); Һүсни сифәтин јазым китабә; Вәсфиндә хош ола дәфтәр олса. Дк. 39 (68); Белин тәки (ол) зәиф аваз; Ишин тәки һалы мүхтәлиф саз. Дк. 40 (70); Алсын гулаға Хәтаи ше'рин; Шаһлар гулағында көвһәр олса. Дк. 39 (68); Сүнбүл дарамыш сачын бәшанә; Әнбәр гохусун гылыр фәшанә. Дк. 10 (15); Лалә кечәләр јахуб чирағы; Ашиг чијәринә чәкди дағы. Дк. 10 (15); Ганлар ударам үзүндән ајры; Бимар тәнәм көзүндән ајры. Дк. 13 (19); Бағрым јаралы мисали-лалә; Гәмдән үрәјим долу пијалә. Дк. 12 (18); Нә шәкли-пәри, мәләк, нә инсан; Рөвшән јанағында нури-рәһман. Дк. 12 (18); Хош гамәти рәшхи-сәрви-рә'на; Һаша ки, үзүндә дудиһәмра. Дк. 12 (18); Бағрыгаранын гаралды бағры; Шаһбаз она варанда доғру. Дк. 11 (16); Хәндан чәмән ичрә тазә күл тәк; Боју сураһы, додағы күл тәк. Дк. 29 (49); Көз көрмәсә дил көтүрмәз арам; Ким көзә верир, мәһәббәт илһам. Дк. 15 (24).

3. Заман вә мәкан анлајышы билдирән сөзләр:

а) Заман анлајышы билдирәнләр. Мәсәлән: кечә, күндүз, ил. Наләм кечәләр олурду јаһу; Инчәлди тәним мисали-јек му. Дк. 14 (22); Ишим кечә-күндүз аһу зари; Тутмазди дәли көнүл гәрари. Дк. 13 (19); Көрмәјә Сәбаны дилдә тә'чил; Һәр күн дә мәнә кечәрди бир ил. Дк. 35 (60).

б) Мәкан анлајышы билдирәнләр. Мәсәлән: көј, јер, ова, зәмин ај, күнәш, вәтән, чаһан, дүнја. Бу јердә нә мир олур чү хәркүш; Көјдән учамаз ганад чалыб гуш. Дк. 19 (33); Көјдән јерә уш јағар јағышлар; Гуллар күнаһ етсә, шаһ бағышлар. Дк. 30 (50); Бојанды зәмин һәзар рәнкә; Өвраги-шәчәр дә тәнкә-тәнкә. Дк. 9 (14); Дурна учубан һәвајә дүшдү; Лачын алубан овајә дүшдү. Дк. 9 (13). Алма ағачы дибиндә сајә; Тә'н ејләр иди булуд да ајә. Дк. 9 (13); Һәр шеј күнәшә гурутду јашын; Гөвси-гүзеһ ачды тәр гумашын. Дк. 11 (16); Дөндү вәтәнинә чүмлә гушлар; Кәлди јувасына гырлагушлар. Дк. 11 (16); Дүнјадә һәр әһли ханимани; Бимәскәнү хүрдү хаб едән ешг. Дк. 18 (30); Бир бусәсинә көзәл никарын; Чан илә чәһан бәһа гылан дил. Дк. 13 (20).

4. Тәбиәт һадисәләри вә анлајышларынын адларыны билдирән сөзләр

Бунлар поемада даһа кениш јер тутур: од, сел, дәрја (дәниз), гыш, баһар, көл, дағ, даш, су, јај, булуд, човғун, арх, чај, һава. Мәсәлән: Ајдыр: — Нечә варым ол чәванә; Ешидә бу сөзү ода јанә. Дк. 55 (102); Јанмајан ода нә билир оду;

Башдан чыхарыр дүшәндә дуди. Дк. 12 (18); Мәчнун үнүн ешәндә Лејли; Көздән ахыдарды ганлы сејли. Дк. 12 (18); Нејлуфәр ачылды суја кирди; Пираһәнини башына бүрдү. Дк. 9 (14); Гыш кетди, јенә баһар кәлди; Күл битди вә лаләзар кәлди. Дк. 8 (13); Алма ағачы дибиндә сајә; Тә'н ејләр иди булуд да ајә. Дк. 9 (13); Кәр јүкләсә һичр одун чибалә; Чоғундан олур зүһур налә. Дк. 68 (128); Дурна учубан һәвајә дүшдү; Лачын алубән овајә дүшдү. Дк. 9 (13); Чајлар буланды, јыхды архы; Бағлар ағачы көјәртди шахы. Дк. 9 (14); Бу једди јерин гәрары сәнсән; һәм једди дәниз нәччары сәнсән. Дк. 38 (65); Ол оддур оду чыхарды дашдан; Әгли, кәләчәк апарды башдан. Дк. 18 (29); Әсмә кәһи солда, каһи сағда; Тәзмә кәһи јолда, каһи дағда. Дк. 33 (55); Мурчину, чүрәвү нәркә, сона; Јајды ганадын ки, көлә гона. Дк. 10 (15).

5. Чәһәт билдирән сөзләр: сағ-сол

Әсмә кәһи солда, каһи сағда; Тәзмә кәһи јолда, каһи дағда. Дк. 33 (55).

6. Чоғрафи адлары билдирән сөзләр

Гаф (дағ), Мисир (өлкә), Шәтти-Бағдад (шәһәр), Иран (өлкә), Хорасан (шәһәр), Нил (чај), Чејһун (Амудәрја чајы), Чин (өлкә), Рум (Рома) (өлкә), Кән'ан (јер ады) — Јусифин вәтәни. Мәсәлән:

Афагы чаһанда урараг лаф; Олур сәфәрин зи Гаф та Гаф. Дк. 61 (115); Ешг уғрашыр исә Куһи-Гафә; Әнға гыла Гафә иртиһафә. Дк. 17 (28); Гылды чү Зүлејха сәбри-мухтар; Верди Әзиз она Мисрба јар. Дк. 62 (116); Бу ода саташды Шејх Сән'ан һәм чани-Зүлејха Мисри султан. Дк. 18 (29); Ахыр вәтәнимдә Шәтти-Бағдад; Кәзсин чәмәнимдә рүкнү абад. Дк. 58 (106); Чүн һүсниләјәм шәһи-Хорасан; Һәм хосрови мүлки-тәхти Иран. Дк. 58 (106); Һафизлик үчүн дү зүлфи-зәнки; Ол Рум рүхүндә ола дәввар. Дк. 60 (112); Чин ләшкәрини дағытды зүлмәт; Ислам чәрисини етди дәфәт. Дк. 70 (131); Кәр атәши-ешг дилә дүшсә; Бир гәтрәчә бәһри-Нилә дүшсә. Дк. 17 (28); Бир ләһзәдә ода јанә дилләр; Һәр гатда гурујa бәһри-Нилләр. Дк. 17 (28); Сәбр ејләмәсәјди пири-Кән'ан; Јусиф үзүнү көрәрди хәндан. Дк. 62 (116).

7. Шәхсијјәт адларыны билдирән сөзләр

Бунлар үч групда бирләшдирилир.
1. Тарихи шәхсијјәтләрин адлары; 2. Динлә әлагәдар
олан адлар; 3. Мүхтәлиф әфсанә вә әсәрләрдән кәлән адлар.
1. Тарихи шәхсијјәтләрин адлары: Да-

ра — Иран шаһы. Мәсәлән: *Искәндәр она бир ајинәдар; Дара јанында бәндә кирдар.* Дк. 16 (26).

Искәндәр — македонијалы. Мәсәлән: *Ја зүлмәт арагалан Искәндәр; Хош булду зүлали-аби һејван.* Дк. 67 (127).

Чәмшид — Иран шаһы. *Чәмшид онун пијалә кири; Чәм бәзми-шәрабынын әсири.* Дк. 16 (26).

Јусиф — Мисир шаһы. *Сәбр ејләмәсәјди пири-Кән'ан; Јусиф үзүнү көрәрди хәндан.* Дк. 62 (116).

Әзиз — Јусифин ләгәби (Мисир шаһы). *Гылды чү Зүлејха сәбри-мухтар; Верди Әзиз она Мисри ба јар.* Дк. 62 (116).

Хәтаи — Иран шаһы (шаир). *Јүз һөкмилә шаһ икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил.* Дк. 14 (21).

Хосров — Иран шаһы. *Чүн һүснилә̄јәм шәһи-Хорасан; Һәм Хосрови-мүлки-тәхти-Иран.* Дк. 58 (106).

Мәһмуд (Фирдовсијә «Шаһнамә»ни јаздыран). Султан Мәһмуд шаһ, Сәлчуг шаһларынын биринчиси. *Олдур ки, она саташды Һәллач; Мәһмуд мисали-саһиби-тач.* Дк. 18 (29).

Һәллач — Мәнсур Һәллач. Тәригәт башчысы (Мүршидлара чөкилиб). *Олдур ки, она саташды Һәллач; Мәһмуд мисали-саһиби-тач.* Дк. 18 (29).

2. Динлә әлагәдар олан адлар:

Адәм — биринчи пејғәмбәр. *Адәмлә бу күн булушду Һәвва; Јүз чәһд илә дәрчаһан гавышды.* Дк. 65 (124).

Һәвва — илк ана. *Адәмдә бу күн булушду Һәвва; Јүз чәһд илә дәрчаһан гавышды.* Дк. 65 (124).

Мәрјәм — рәвајәтә көрә Иса пејғәмбәрин анасыдыр. Мәс.: *Булду бу Хәтаи нәфхәниздән; Бујн нәфәси-Мәсиһү Мәрјәм.* Дк. 25 (42).

Иса — пејғәмбәр. *Иса нәфәсилә һәмдәмәм мән; Һәр түррәји-јарә мәрһәмәм мән.* Дк. 61 (115).

Ибн Мәрјәм — Исанын башга ады. *Һеј галды дәминлә Ибн Мәрјәм; Әнфәсин едәр беһишти хүррәм.* Дк. 37 (65).

Хизр — пејғәмбәр. *Чүн-Хизр һәмишә дәр һәјати; Ким булмаја та әдәб мәмати.* Дк. 38 (65); *Пәһ-пәһ ки, мәнәм о Хизрә Нисбәт; Ким она јолухду аби-һејван.* Дк. 64 (121).

Јә'губ — пејғәмбәр (Јусиф пејғәмбәрин атасы). *Ајырды чәмалы Јусифиндән; Јә'губи-дилү һәзин әсәнми.* Дк. 61 (114).

Сүлејман — пејғәмбәр (рәвајәтә көрә гуш дили билирмиш). *Ол мур мисали, сән Сүлејман; Бир мур кәрәк чү бәндә фәрман.* Дк. 39 (67); *Кәр чәкмәсә мур гәһри-диван; Јетмәзди бәдәркәһи-Сүлејман.* Дк. 62 (116).

Әјјуб — пејғәмбәр. *Олдур ки, она јахылды Јә'губ; Һәм чәкди бәласын онун Әјјуб.* Дк. 18 (29).

Нуһ — пејғәмбәр. *Дәрјадә сүрән чү Нуһ Кәшти; Пүр бујн-әбир едән беһишти.* Дк. 37 (65); *Пәрвәрдә олурму чисми-буруһ; Олмаса кәмиси гәрг олур Нуһ.* Дк. 68 (128).

Зүлејха — Мисир шаһынын арвады (Јусиф вә Зүлејха дастанынын гәһрәманы — Јусифин севкилиси). Мәс.: *Бу ода саташды Шејх Сән'ан; Һәм чани-Зүлејха Мисри султан.* Дк. 18 (29).

3. Мүхтәлиф әфсанә вә әсәрләрдән кәлән адлар:

Хәтаи, Сәба, Лејли, Мәчнун, Фәрһад, Ширин, Хосров, Шејх Сән'ан. Мәсәлән: *Булду бу Хәтаи нәфхәниздән; Бујн-нәфәси-мәсиһү Мәрјәм.* Дк. 25 (42); *Јүз һөкм илә шаһ икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил.* Дк. 14 (21); *Сордум бунлара гаму Сәбаны; Үзады чәваб үчүн зәбаны.* Дк. 22 (38); *Отурду Сәба вә ол јериди; Сөз демәјә фүрсәт истәр иди.* Дк. 29 (49); *Мәчнун үнүн ешәндә Лејли; Көздән ахыдарды ганлы сејли.* Дк. 12 (18); *Кәр зүлфи-сијаһын олду Лејли; Мәчнун она кәр гыларса мејли.* Дк. 39 (67); *Уғрашды ол од бегәлби Мәчнун; Фәрһады гәм илә гылды мәһзун.* Дк. 18 (29); *Мәчнун чанағын ушатды Лејли; Бил ким, вар иди онунла мејли.* Дк. 31 (53); *Әввәл сәбаны гылды азад; Ширинә јүрүтдү меһри-Фәрһад.* Дк. 61 (115); *Ол шухә ки, чан олурду Фәрһад; Ширин додағындан алды јүз дад.* Дк. 68 (128); *Фәрһада дејәндә ешги-Ширин; Ејләрди фәған, зәһри әклин.* Дк. 12 (18); *Кәр лә'лин исә, чү ширин еј јар; Фәрһад кәрәкдир она бир зар.* Дк. 39 (67); *Әввәл Сәбаны гылды азад; Ширинә јүрүтдү меһри-Фәрһад.* Дк. 61 (115); *Чүн һүснилә̄јәм шәһи-Хорасан; Һәм Хосрови-мүлки-тәхти Иран.* Дк. 58 (106); *Бу ода саташды Шејх Сән'ан; Һәм чани-Зүлејха Мисри султан.* Дк. 18 (29).

8. Мәишәт сөзләри:

а) *Мәишәтдә ишләнән мүхтәлиф әшјаларын адыны билдирән сөзләр: гапы, пијалә.* Мәсәлән: *Еј лалә тәки пијалә нушан; Сусән кими мән зиләб хамушан.* Дк. 13 (19); *Кирән гапылара би тәкәллүф; Гылмаз сәнә һеч киши тәкәллүф.* Дк. 38 (65).

б) *Дәрс ләвазиматы илә әлагәдар олан сөзләр: китаб, гәләм, дәфтәр.* Мәсәлән: *Меј бәсләди жалә һәр вәрәгдә; Турач китаб охур тәбәгдә.* Дк. 9 (14); *Алдым гәләми ки, намә јазым; Әһвали-дилим кәламә јазым.* Дк. 25 (43); *Һүсни-сифәтин јазым китабә; Вәсфиндә хош ола дәфтәр олса.* Дк. 39 (68); *Дедим ки, гәләм үзүн сијаһ ет; Јусиф тәк өзүн бәгә'ри-чаһ ет.* Дк. 25 (44).

9. Кејим вә өртүк адыны билдирән сөзләр: *дон, дуваг.* Мәсәлән: *Күл дүхтәрини әруси јетмиш; Күлкүн дувағын башына өртмүш.* Дк. 11 (16); *Кәсдим*

гулагын турабә төкдүм; Чәртиб үзүнә донуну бүкдүм. Дк.26 (45); *Јаш илә онун дону нәм олмуш; Ган илә онун үзү дәм олмуш.* Дк. 29 (49).

10. Силаһ адларыны билдирән сөзләр: *јај, ох, топ, гылынҹ, хәнҹәр, кәман.* Мәсәлән: *Сән билмәмисән ки, мән нә шухәм; Кирпиҹи, гашы јај илә охәм.* Дк. 30 (51); *Јохса ки, гашым јајын гурар мән; Јүз навәки баг-рына урар мән.* Дк. 34 (57); *Әбруси кәман, кирпиҹи ох; Аләм көзү гатда нәркизи-шух.* Дк. 12 (18); *Мејданда башы-ны топ чалман; Чөвкан сачым јүз олса бәр душ.* Дк. 54 (100); *Сусән гылынҹ алды, бир хәнҹәр; Ејш етмә-јинин көзүнә санҹар.* Дк. 10 (15); *Әбруси кәман, кирпиҹи ох; Аләм көзү гатда нәркизи-шух.* Дк. 12 (18); *Ким өлдүрү-бән һәлак едәрләр; Хәнҹәрлә тәнини чак едәрләр.* Дк. 31 (53).

11. Әтријјат ады билдирән сөзләр: *кафир, мишки-әнбәр.* Мәс.: *Кафура гарышды мишки-әнбәр; Билмәзди һүруфи фикрим әзбәр.* Дк. 26 (45); *Сүнбүл дара-мыш сачын бәшанә; Әнбәр гохусун гылыр фәшанә.* Дк. 10 (15).

12. Мәзмуну илә әламәт вә кејфијјәт анлајышы билдирән сөзләр: *Аг, гара, ширин, јашыл, дүз, көзәл.* Мәсәлән: *Ол шух ки, ону јенә парә гылыр; Аг үзүнү дәхи гарә гылыр.* Дк. 38 (66); *Јүз дүрлү гәба кејиб чәмәнләр; Аг донуну кејди јасәмәнләр.* Дк. 9 (14); *Көјләрдә сәдаји-әбр үнүм тәк; Аләм көзүмә гара күнүм тәк.* Дк. 13 (19); *Ширин додаг илә тохдады чан; Өлүрмү ичәнләр аби-һејван.* Дк. 66 (126); *Јашыл чәмән үстә жалә чин-чин; Әхзәр фәләк үстә рәшки-Пәрвин.* Дк. 9 (14); *Ал илә јашыл кејинди баглар; Аг ләчәји сәрпә салды дағлар.* Дк. 10 (15).

13. Мигдар вә сыра билдирән сөзләр: *гырх, јүз, јүз мин, мин, әлли, једди, бир, чох, үчүнҹү.* Мәсәлән: *Дурна учубан үн чәкәр һәвадә; Кедәр үнү гырх агач зија-дә.* Дк. 11 (16); *Јүз дүрлү мәнә гәрамәт етдин; Аләмдә мәни мәламәт етдин.* Дк. 21 (36); *Сајрар агач үстә јүз сыгырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин.* Дк. 10 (15). *Јүз һөк-милә шад икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил.* Дк. 14 (21); *Јүз мин киши ашигим чаһанда; Ашиг нә ки, сади-гим чаһанда.* Дк. 34 (57); *Бир зәррә тәки күнәш јолунда; Јүз мин һәвәсү һәва гылан дил.* Дк. 14 (21); *Зөһд әһли суал едәндә һәр дәм; Мин һөҹҹәтә бир ҹаваб едән ешг.* Дк. 18 (30); *Диванәмисән вә јахуд ахмаг; Кет, јохса јејәрсән әлли тохмаг.* Дк. 19 (33); *Бу једди јерин гәрары сәнсән; һәм једди дәниз нәҹҹары сәнсән.* Дк. 38 (65); *Бир бу-сәсинә көзәл никарын; Ҹан илә ҹәһан бәһа гылан дил.* Дк. 13 (20); *Зөһд әһли суал едәндә һәр дәм; Мин һөҹҹәтә бир ҹаваб едән ешг.* Дк. 18 (30); *Һәм чари әнасирин бирисән;*

Чох мүрдәни ејләдин дири сән. Дк. 37 (65); *Чох ејләмә дәхи фикри-фасид; Кәр сәнә кәрәксә, јолла гасид.* Дк. 21 (36); *Үчүнҹү бу ким гылырса хошдур; Бу дүнјадә һәр кимин нишани.* Дк. 73 (139).

14. Шәхсләрин јериндә ишләдилән сөзләр: *о, өз, сән, биз, ким, гејр, һеч ким, һеч кимсәнә, мән.* Мәсәлән: *Сајрар агач үстә јүз сыгырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин.* Дк. 10 (15); *Лүтф кәрәм ејлә, вар она сән; Гатында онун мәни анасан.* Дк. 24 (41); *Мән варајым ол, никар гатына; Ол дилбәри күлүзар гатына.* Дк. 28 (48); *Аләм гамусу бу дәмдә хошһал; Мән һәм өз ишимдә фарүгүлбал.* Дк. 11 (17); *Өз пешәмә, өз ишимә гане; Һеч кимсә јох иди ола мане.* Дк. 11 (17); *Билмән өзүмү ки, гандајам мән; Ја мүрдәми, јохса зиндәјәм мән.* Дк. 12 (18); *Сидги-дил илән јолунда јарын; Өз өлмәјимә дуа гылан дил.* Дк. 13 (20); *Оду бурахан бу ҹанә сәнсән; Мәгсуду верән ҹәһанә сәнсән.* Дк. 14 (23); *Олдур отурур отаг ичиндә; Сән бир дәм отур бу баг ичиндә.* Дк. 28 (48); *Гылдым көнүлә һәзар нифрин; Ким шад икән етди бизни гәмкин.* Дк. 13 (19); *Ким десә мәнә ки: «ашиг олдум; Рүсвај дили-хәлајиг олдум».* Дк. 11 (17); *Ол ода саларми ҹаны кимсә; Гејрә верәми инани кимсә.* Дк. 12 (17); *Мә'шуг илә ешги танымаздым; Һеч кимә көнүл вериб демәздим.* Дк. 11 (17); *Чох вар әкәрчи гејлү галын; Һеч кимсәнә анлама-маз мәгалын.* Дк. 24 (41); *Аләм гамусу бу дәмдә хошһал; Мән һәм өз ишимдә фарүгүлбал.* Дк. 11 (17); *Ким десә мәнә ки: «ашиг олдум; Рүсвај дили-хәлајиг олдум».* Дк. 11 (17); *Билмәм өзүмү ки, гандајам мән; Ја мүрдәми, јох-са зиндәјәм мән.* Дк. 12 (18).

15. Мәзмуну илә һал-һәрәкәт анлајышы билдирән сөзләр: *ачмаг, тутмаг, дүшмәк, кејмәк, дурмаг, төкмәк, көрмәк, отурмаг, олмаг, удмаг, вермәк, јанмаг, ахмаг, чыхмаг, өртмәк, кәлмәк, кетмәк, күлмәк, јыхмаг, кирмәк, учмаг, севмәк, сачмаг, ичмәк, охумаг, јазмаг, јетмәк, јеримәк, гызармаг* вә с.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында истәнилән гәдәр һал-һәрәкәт билдирән сөзләрә тәсадүф едилир. Мәсәлән: *Нәркис көзүн ачмыш она бахыр; Сүнбүл үзүнә тапанча гахыр.* Дк. 23 (39); *Сәрвин јенә тутду дамәнин су; Сәрв үстә охуду фахтә ку-ку.* Дк. 8 (13); *Ја јолму азыб бураја дүшдүн; Бир дәм бизим илә хуб дурушдун.* Дк. 19 (33); *Јер кејди гәбаји-хизр пушан; Ҹүмлә дилә кәлди ләб хәмушан.* Дк. 8 (13); *Дурмуш чәмән үзрә сәрв ајага; Гылмагда тамаша сола-сага.* Дк. 11 (16); *Лөһ үстә сүрүб дә башын онун; Төкдүм вәрәг үстә јашын онун.* Дк. 26 (45); *Јашын јерә төкдү әбри-нејсан; Бүлбүлләр охуду сәдһәзаран.* Дк. 9 (14); *Догру бахаңын алурды ҹанын; Көзү көрәнин төкүрдү ганын.* Дк. 16 (26); *Күл јасланыбан*

никар **о т у р м у ш**; *Ганлардан әли никар отурмуш*. Дк. 16 (29); *О л д у м бәмисли-диванә бидар; Нә мәстү нә агиләм, нә һушјар*. Дк. 12 (18); *Ганлар у д а р а м үзүндән ајры; Бимар тәнәм көзүндән ајры*. Дк. 13 (19); *Ол ода с а л а р м ы чаны кимсә; Гејрә в е р ә м и инани кимсә*. Дк. 12 (17); *Ј а н м а ј а н ода нә билир оду; Башдан чыхарыр дүшәндә дуди*. Дк. 12 (18); *Каһ ј ү р ү р идим чү чу дағда; Кәһ а х ә р идим чү чу бағда*. Дк. 11 (17); *Ч ы х д ы күнәшә јер әждаһасы; Бујнузуну с а л д ы дағ бухасы*. Дк. 11 (16); *Күл дүхтәринин әруси јетмиш; Күлкүл дуваѓын башына ө р т м ү ш*. Дк. 11 (16); *Гуш бечәләри унү јувадан; Мәктәб үчү тәк к ә л и р һавадан*. Дк. 9 (14); *Гыш к е т д и, јенә баһар к ә л д и; Күл б и т д и вә лаләзар к ә л д и*. Дк. 8 (13); *Гөнчә дәһәни чәмәндә хәндан; Күлмәкдән әнар ачылды дәндан*. Дк. 8 (13); *Чајлар б у л а н д ы ј ы х д ы архы; Бағлар ағачы к ө ј ә р т д и шахы*. Дк. 9 (14); *Дурна у ч у б а н һаваја дүшдү; Лачын а л у б а н оваја д ү ш д ү*. Дк. 9 (13); *Мәндән с о р а р иди јари-чани; С е в м ә к д ә гылырды имтаһани*. Дк. 68 (129); *Чинар әлини чү рәгсә ачды; Күл хурдә, зәрин шабашә с а ч д ы*. Дк. 9 (14); *Мә'шугә мудам и ч м ә к үчүн; Диләр ганыны шәраб едән ешг*. Дк. 18 (30); *Чичәк ахадыр хәнаси бағдан; Су и ч м ә ј ә аһу к ә л д и [illegible]дан*. Дк. 10 (15); *Кия муки о х у р, ј а з а р вә д и н л ә р; һәг лутф илә јарылғасын ани*. Дк. 73 (139); *Јашын јерә төкдү әбри-нејсан; Бүлбүлләр охуду сәд һәзаран*. Дк. 9 (14); *Јар илә өзүмү мугабил етдим; Ј а з м а г а өзүмү габил етдим*. Дк. 25 (44); *Ј е т д и ј и м инди сизи к ө р д ү м; Анчаг сизи к ө р д ү ј ү м ү б и л д и м*. Дк. 21 (35); *Дүшмән ганы тәк г ы з а р д ы һәр су; Әткүн саруја ј е р и д и аһу*. Дк. 11 (16); *Нејлуфәр а ч ы л д ы, суја к и р д и; Пираһәнини башына б ү р д и*. Дк. 9 (14); *Мурчину чүрәвү нәркә, сона; Ј а ј д ы ганадын ки, кәлә г о н а*. Дк. 10 (15).

2. Мүасир дилдә ишләнмәјән (архаик) сөзләр

а) А д л а р.

Дилимизин тарихини, хүсусән, лексик тәркибинин тарихини арашдырмаг үчүн классик јазычыларын әсәрләринин дилинин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән Азәрбајчан әдәби дилинин тарихиндә өзүнәмәхсус јери олан Хәтаинин сөз еһтијатынын тарихи дәјишиклијинә нәзәр салдыгда гәдим сөзләр (архаизмләр) мәсәләси диггәти чәлб едир.

Хәтаи дилинин луғәт тәркибинин бир гисми гәдим Азәрбајчан сөзләриндир. Бу сөзләр өз дөврүнә көрә ишләк олмушса да, мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмиш, бә'зиләри исә һәлә дә диалект вә шивәләримиздә өз изини сахламышдыр.

Бу чүр сөзләрин арашдырылмасы XV—XVI әср әдәби дилини, о дөврүн дил вә үслуб хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә мүәјјән дәрәчәдә көмәклик едә биләр.

Хәтаи дилиндәки гәдим Азәрбајчан сөзләри өзүндән әввәлки вә сонракы гәдим абидәләрдә, бир сыра түркдилли мәнбәләрдә вә Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә өзүнү көстәрир.

Хәтаи дилиндә ишләнән гәдим Азәрбајчан сөзләрини, әсасән, үч гисмә ајырмаг олар.

1. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмиш сөзләр.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын дилиндә елә сөзләрә тәсадүф едилир ки, бунлар мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмишдир. Лакин бу сөзләрин бә'зиләри диалект вә шивәләримиздә, јахуд түрк системли башга дилләрдә ја ејни илә, ја да мүәјјән дәјишикликлә уграмыш шәкилдә индијә гәдәр ишләнмәкдәдир. Һәмин сөзләр ашағыдакылардыр:

А ғ у آغو — зәһәр. *Чүн јенә бу сөзә ејләдин куш; Сән а ғ у шәрабын ејләдин нуш*. Дк. 48 (85).

Хәтаидә *ағу* (зәһәр) сөзү Вагиф вә Закирин әсәрләриндә һәмин мә'нада ишләдилмишдир. *Ашигә вәфалы бир һәмдәм кәрәк; Һәмдәмсиз бал јесә, она а ғ ы д ы р*[1]. *Нејләрәм шәккәри, гәнди, нәбаты: Хошдур мәнә ичмәк а ғ ы сәнинлә*[2].

Мүасир данышыг дилиндә бу сөзә тәсадүф олунур.

Б и т и к, п и т и к بتك، پتك — јазы, мәктуб. Мәсәлән: *Јаздым п и т и ј и гаму сәрасәр; Тутдум аны гаршыма бәрабәр*. Дк. 26 (45); *Өз һалымы әрзү фаш гылдым; Јашымлә б и т и к н и јаш гылдым*. Дк. 30 (10); Орхон-Јенисеј китабләриндә бу сөзә *јазы* вә *китаб* мә'насында тәсадүф едилир[3].

М. Кашгаридә *«битик» јазы, мәктуб* вә *китаб* мә'наларында верилир[4].

Анын б и т и к и белкүлүк — онун јазы јазмасы, јазысы, хәтти ајдындыр (I, 384—18—19); *Б и т и г битилди* — китаб јазылды (II, 119—13); *Ер б и т и к битинди* — адам китаб јазинди — *(адам, киши өзүнү китаб јазан көстәрирди* (II, 140—25).

---

[1] М. П. В а г и ф. Әсәрләри, Бакы, 1957, сәһ. 214. Сонракы сәһифәләрдә кәтирилән мисаллар һәмин әсәрдәндир. Рәгәмләр әсәрин сәһифәләрини көстәрир.

[2] З а к и р. Әсәрләри, Бакы, 1953, сәһ. 214. Сонралар верилән сөзләр вә онларын изаһы һәмин әсәрин сәһифәләриндәндир.

[3] Бах: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 202; Г. А й д а р о в. Язык Орхонского памятника Бильге-Какана, Алма-Ата, 1966, сәһ. 29.

[4] «Divanü-луғат-ит-түрк»дән верилән сөзләр вә онларын изаһы һәмин әсәрин түркчәјә тәрчүмәсиндән көтүрүлмүшдү. Бах: M. K a s g a r l i. Divanü lügat-it-türk tercumesi, ceveren Besim Atalay, Ankara, cilt I, 1939; cilt II, 1940; cilt III, 1941. Рәгәмләр чилд, сәһифә вә сәтирләри көстәрир.

XVI әср Азәрбајҹан јазылы абидәси олан «Шүһәданамә»-дә *битик јазы, мәктуб* мә'наларында ишләнмишдир. Мәсәлән: *Гачуб Мәдинәјә кетди, битики Језидә јазди*[5].

Л. З. Будагов вә В. В. Радлов да бу сөзү *јазы, мәктуб* вә *китаб* мә'наларында верирләр[6].

Мүасир данышыг дилиндә *битик* сөзүнүн изи олан *чадупитик* сөзүнә раст кәлмәк олур. Мәсәлән, *чаду-питик етмәк* (бир адама).

Ганад-танад قاناد — бурун пәрәси. Мәсәлән: *Гарышә бурун сујунлә јашын; Бурун ганәдинә енә гашин.* Дк. 20 (34).

Хәтаидән әввәлки јазылы абидәләрин дилиндә бу сөзә раст кәлмәдик. Мараглыдыр ки, классик түркмән әдәби дилиндә бу сөз *тана* шәклиндә ишләнир. Мәсәлән: *тана* (па'на) *бурун дешиjи*[7].

Мә'лум олдуғу кими Азәрбајҹан дилинин Бакы диалектиндә *ганад* сөзү *гәнәд* шәклиндә һәмин мә'нада инди дә галмагдадыр. Мәсәлән: *Бурун гәнәдләри.* Көјчај шивәсиндә исә *ганад тана* шәклиндә *бурунун гығырдаг һиссәси* мә'насында ишләдилир: *бурун танасы.* Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә бу сөз ишләнмир. Јалныз «Анатомија, һистолокија вә ембриолокија терминләри лүғәти»ндә бу сөз ејни мә'на вә ејни шәкилдә верилмишдир. *Крылоноса — ala nasi*—Бурун ганады[8].

Гат قات — јан, тәрәф, гаршы, мүгабил.

Бир ләһзәдә одә јанә диллә; Һәр гатдә гуријә бәһри-Һилләр. Дк. 17 (28); *Бир зәррә јузи гатиндә хуршид; Бир ләм'ә чәмал јанында наһид.* Дк. 16 (26).

Гәдим түрк дилләринә даир јазылы абидәләрдә *гат* сөзүнә *тәрәф, сыра, јан, мүгабил, мәртәбә* мә'наларында тәсадүф едилир[9].

М. Кашгаридә *гат* сөзү *јан, һәндәвар* мә'насындадыр. *Бәк гатында* — бәјин јанында, бәјә көрә (I, 320—18).

Дәдә Горгуд[10]да һәмин мә'наја тәсадүф олунур: *Бајындыр ханын гатында сәнә (гаты) гәзәб олә* (Д. 12—20—9); *Хан бабамын гатынә мән варајын* (Д. 14—25—6); *Уч гатлә јарәсин әли илә сығади* (Д. 15—26—12).

Будаговда да *гат* сөзү *кать, хать* шәкилләриндә, *тәрәф, јан, мүгабил* вә *мәртәбә* мә'наларында верилир[11].

Дај دای — ат, ики јашлы еркәк ат.

Дајлар түләди бурахды јалы; Кишнәр чалаған гулун мисалы. Дк. 10 (16).

Дәдә Горгудда *дај* сөзү *тај* шәклиндә *ики јашлы еркәк ат* мә'насында ишләнмишдир. *Султаным, Гантуралы, Ағчә саз-ләр ичиндә, сари күнләр көрәјән; Тајлар басән, өн тамарын дәлибән ганын соран* (Д. 94—184—2).

Һәмин сөз ејни мә'нада Закирдә дә ишләнмишдир.

Гарабағда нә дај галды, нә дана; Бу күн, сабаһ һәрә гачар бир јана (Закир, 36).

Бакы диалектиндә *дај* сөзүнә *ики јашлы еркәк ат* мә'насында тәсадүф едилир[12]. Буна аталар сөзүндә дә раст кәлмәк олур. *Аллаһ-аллаһ илә дај өјрәтдик, гарнынын алтына папаг туллајыр; Дај ат олунча јијәси мат олар*[13].

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә *дајча* сөзү ишләнир ки, бу һәмин сөздән дүзәлмишдир.

Даму دامو — чәһәннәм.

Дамулар одуни јандырансән; Сирләри ачуб утандырансән. Дк. 32 (55).

М. Кашгаридә *даму таму* шәкилләриндә *чәһәннәм* мә'насында верилмишдир (III, 234—6).

Вагифдә дә *даму чәһәннәм* мә'насында ишләдилмишдир: *Фиргәтин даму тәк әзабә дөнмүш; Дидарын чәннәтүл мә'вајә, Пәри* (Вагиф, 32).

Бу сөз Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә бу вә ја башга шәкилдә инди дә јашамагдадыр. Губа, Шамахы, Сабирабад, Ағсу, Шуша диалект вә шивәләриндә *даму* сөзү *дами//дамы* фонетик тәркибиндә *чәһәннәм* мә'насындан әлавә, *әзаб* мә'насында да ишләнир[14].

Азәрбајҹан дилинин гәрб груп диалект вә шивәләриндә *даму* сөзүнә *дам* шәклиндә раст кәлинир. Мәсәлән: *Ора дам кими исти олур*[15].

Дөл دول —нәсил, балалама, артма, чохалма, бала, маја. Мәсәлән: *Бири-бирини говур кејикләр; Бала дөлүми*

[5] Шүһәданамә, Азәрбајҹан ССР ЕА Республика Әлјазмалары Фонду, инв. № Д-535 (13650, сәһ. 164а), сәтир 14.

[6] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 242; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893, т. IV, часть II, сәһ. 1775.

[7] Бах: А. Мередов, С. Ахаллы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк. Ашгабат, 1963, сәһ. 216.

[8] Анатомија, һистолокија вә ембриолокија терминләри лүғәти. Бакы, 1962, сәһ. 115.

[9] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 412.

[10] Мисаллар Др. Мүһаррем Еркинин тәртибилә 1958-чи илдә Анкарада чап едилән «Dede Korkut kitabi»ндакы Дрезден нүсхәсинин факсимилесиндән кәтирилмишдир. Dede Korkut kitabi, I; giriş-metin faksimile. Dr. Muharem Ergin. Türk Tarih kurumu Basimevi, Ankara, 1958. Рәгәмләр һәмин китабын вә орада верилән әсил нүсхәсинин сәһифә вә сәтирләрини көстәрир.

[11] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәһ. 4.

[12] М. Ш. Ширәлијев. Бакы диалекти, II чапы, Бакы, 1957, сәһ. 202.

[13] Ф. Һүсејнзадә. Аталар сөзү, Бакы, 1956, сәһ. 28, 81.

[14] Азәрбајҹан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 170.

[15] Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I чилд, Бакы, 1967, сәһ. 210.

1286—5

гылур пејикләр. Дк. 11 (16); *Гузулады гојун, төкүлдү дөл-*
ләр; Јајлаг һәвәсини гылды елләр. Дк. 10 (16).
М. Кашгаридә *дөл — төл, төрүм* шәкилләриндә верилир вә
бала, маја мә'наларына ујғун кәлир. Мәсәләп: *тиши тө-*
рүм — диши бала, дәвә баласы (I, 396—20).
Һәмин сөз «Дәдә Горгуд»да да ејни мә'нада ишләдилир.
Мәсәләп: *Дөлүн алмагдан сәфан варсә, Шәклү Мәлик,*
гара көзлү гызын варсә кәтир Газәнә вер (Д. 31—59—6).
*Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *дөл дүшмәк, дөл сал-*
маг шәклиндә ишләнир. 1) *Ев һејванларынын доғум вахты*
чатмаг; 2) *доғуб-төрәмәк, төрәјиб артма* мә'наларында иш-
ләнир.
Дағын бир тәрәфиндә кәкликләр дөл салмышлар[16].
Дүш دوش — јуху, рө'ја. Мәсәләп: *Хәјалымдыр мәним ја*
дүшдә көрдүм; Биһәмдуллаһ чәмалын уштә көрдүм (Хә-
тан, 165)[17].
Гәдим түрк дилләринә даир абидәләрдә *дүш, түл (tül),*
тел (tel), телек (tëlëk), түш (tüš) шәкилләриндә *јуху, јуху-*
көрмә, рө'ја мә'насында верилир[18].
Дәдә Горгудда *«дүш»*, сөзү *јуху, рө'ја* мә'насында ишлә-
нир. Мәсәләп: *Салур Газан ајдыр; Билирмисән, гарындашым*
Гарәкүнә дүшүмдә нә көрүнди (Д. 23—42—12).
Фүзули вә Закирин әсәрләриндә дә *душ* сөзү *јуху* мә'на-
сында ишләнир: *Хаһ дәрвиш олавү хаһ гәни; Усу азар ду-*
шундa көрсә сәни[19] (Фүзули, 246*); *Душ көрдүм нечә*
мәһпарә едәр сејри-чәмән; Ајагын өпмәк үчүн сәмтләринә
дүшдүм ман (Закир, 141—433).
Л. З. Будагов *душ* сөзүнүн *јуху, рө'ја* вә һәм дә *кечән*
кечә мә'наларыны вермишдир[20].
Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләриндә
душ сөзү *душ, туш, чуш* фонетик тәркибләриндә *јуху, рө'ја,*
вагиә мә'насында ишләдилир. Мәсәләп: *Бир күн јахшы*
туш көрдүм[21] (Загатала).
Дүн دون — кечә, дүнән. Мәсәләп: *Дүн мүнчә мәла-*

¹⁶ Мүасир Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәти (әлјазмасы шәклиндә)
II чилд, III папка, сәһ. 760—761 (Дилчилик Институтунун лүғәт шө'бәсин-
дә сахланылыр).
[17] Хәтаи. Сечилмиш ше'рләр, Бакы, 1964, сәһ. 165. Јери кәлдикдә
һәмин әсәрдән мисаллар вериләчәкдир. Көстәрилән рәгәмләр әсәрин сәһи-
фәләридир.
[18] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности,
М.—Л., 1951, сәһ. 435.
[19] Фүзули. Әсәрләри, II ч. Бакы, 1958, сәһ. 246. Рәгәмләр һәмин әсә-
рин сәһифәләрини көстәрир.
[20] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских на-
речий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 571.
[21] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 391.

мәт етди ол јар; Јох сәндә, нә андә гејрәтү ар. Дк. 50 (91);
Тохушди дили кәлиб кәламә; Ајдыр — Јенә кәлди дүнки
намә. Дк. 51 (92).
Гәдим түрк дилләринә даир абидәләрин дилиндә *дүн түн*
(tün) шәклиндә *кечә* мә'насында верилмишдир[22]. Мәсәләп:
түн орту — кечә јары.
М. Кашгаридә *дүн* сөзү *түн* шәклиндә вә анчаг *кечә* мә'-
насында верилир: *Түн гәрәрди* — кечә гаралды, гаранлыг-
лашды (II, 77, 1); *Түнерди јир* — јер гаранлыг олду,
гаралды (II, 86—2); *Ол мәнда түнади* — О, мәним јаным-
да кечәләди (III, 973—12). *«Түн»* (II, 5—6, 28—29).
Дәдә Горгуд дастанларында *дүн* сөзү *кечә* вә *дүнән* мә'на-
сында, Фүзулидә анчаг *кечә* мә'насында, Вагифдә *дүнән*, За-
кирдә исә *кечә* мә'насында ишләдилмишдир. Мәсәләп: *Бејрәк*
ап-алачә кәрдәји ичиндә јејиб-ичиб бихәбәр отурурди. Дүн
ујхусундә кафир отагә гојулди (Д. 47—90—7); *Дүн јох,*
өтәки күн евүн бундан кечди (Д. 25—47); *Олмуш дүнүмлә*
күнүм мүтабиг; Күн көрмәз имиш бәлали ашиг (Фүзули, 109);
Дүн кечә фәләјә чыхды фәрјадым; Ришмәди кушинә бу
налә, јетәр (Вагиф, 91); *Дүн дүшдү күзарым јарын кујуна;*
Дәрдү-гәм чөврәсин алыбды көрдүм (Закир, 216).
Будаговда *дүн (түн)* шәклиндә *кечә* вә *дүнән* мә'нала-
рында верилир[23].
Һазырда дилимиздә ишләнән *«дүнән»* сөзү дә һәмин сөзлә
(дүннән) әлагәдардыр.
Ешик ایشك — гапы мә'насында. Мәсәләп: *Јүз һөкм илә*
шаһ икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил. Дк. 14
(21); *Шаһлар ешијиндә гул гамуси; Күл јарпағы һич-*
реји-әруси. Дк. 33 (57).
М. Кашгаридә *ешик гапы* мә'насында верилир (I, 42—5).
Нәзәрдән кечирдијимиз башга абидәләрин һамысында
ешик сөзү демәк олар ки, *гапы, һәјәт-бача* мә'насында ишлә-
дилмишдир. Мәсәләп: Бејрәк ајдыр: — *Сағдә отуран сағ*
бәкләр, солда отуран сол бәкләр ешикдәки инагләр
(Д. 57—110—11); *Бејрәк (гызлар хатунлар) отуран отағә*
кәлди, ешијин алди отурди (Д. 58—112—3). *Мән бу күн*
јарын ешикиндә идим (Шүһәданамә, 192, сәһ. 3); *Мән*
сәнин бир кәминә чакәринәм; Ешикиндә гулами-кәмтә-
ринәм (Фүзули, 253); *Ешијиндир сәнин чәннәтдән артыг*
(Вагиф, 55); *Ја дуст — дејиб дад ејләсәм јар ешијиндә;*
Јарәб, көрәсән бир мәни-рүсвајә бахармы (Закир, 290) вә с.

[22] Ба: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности,
М.—Л., 1951, сәһ. 435.
[23] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наре-
чий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 407.

Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләриндә бу сөзә *гапы, һәјәт* мә'насында раст кәлирик[24].

Ә с ә н اسن — саг, саламат. Мәсәлән: *Ол ешгимә садигим нә ишдә; Ол көнлү ари зикин ә с ә н м и.* Дк. 61 (114).

М. Қашгаридә көстәрилир ки, *әсән* сөзү *саламат* мә'насына даһа ујгундур (I. 77—8); *Әсән* сөзү һәмин мә'нада «Китаби-Дәдә Горгуд» абидәсиндә дә ишләнир. Мәсәлән: *Ајдыр: Оғлун сағдыр, ә с ә н д и р* (Д. 14—25—13); *Базирканләр ајдыр: сағмысан, ә с ә н м и с ә н, ҹаным Бамси* (Д. 50—96—2).

Ј а з ы یازی — чөл, сәһра, јабан. Мәсәлән: *Каһ ј а з ы кәсиб кедәрди јолә.* Дк. 45 (79).

Гәдим түрк дилләринә даир јазылы абидәләрдә (Орхон-Јенисеј јазыларында) *јазы јазу* шәклиндә *чөл, бошлуг* мә'насында верилир[25].

М. Қашгаридә *јазы, јази* шәклиндә *бошлуг, ачыглыг* мә'насында верилир (I. 94—1).

Дәдә Горгудда *јазы, јази* вә *јазы-јабан* шәкилләриндә *чөл, сәһра, дүзән* мә'насында ишләдилмишдир. Мәсәлән: *Гаҹан ајдыр: Бир дәхи кимсә ј а з и јердә јолдаш гојуб гачмајә...* (Д. 69—135—2); *Озан, евин тајағы олдур ки, ј а з ы д ә н-ј а б а н д ә н евә бир гонаг кәлсә, әр адәм евдә олмасә, ол ону једирәр, ичирәр, ағырләр* (Д. 5—7—8).

Мүасир Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләриндә бу күн дә биз һәмин сөзә раст кәлирик[26].

К е ј и к کیك — дағ кечиси, аһу.

Бири-бирини говур к е ј и к л ә р; Бала дөлүми гылур пејикләр. Дк. 11 (16).

М. Қашгаридә: *«Аwгу к е ј и к и н и анкдиди» — овчу кејикә (ҹејрана) һијлә гурду;* Ону тутмаг үчүн кизләниб көзләди (I, 311—6).

Дәдә Горгудда да *кејик дағ кечиси, ҹејран* мә'насында ишләдилир. Мәсәлән: *Оғландыр, нә билсүн; К е ј и к и говарди, кәтирәрди, бабасынын өнүндә синирләрди* (Д. 13—22—3).

Хәтаи дилиндә ишләнән бу сөзә биз башга мәнбәләрдә раст кәлмәдик.

Н ә с т ә نسته — шеј, әшја. Мәсәлән: *Ҹан н ә с т ә дејил бәраји-ҹанан; Дүр гәдри нәдир бә пиши-султан.* Дк. 64 (122); *Чох н ә с т ә сифәтдә заһир олмаз; Көстәр үзүнү бизә нәһани.* Дк. 73 (138).

---

[24] Б а х: Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I чилд, Бакы, 1967, сәһ. 150.

[25] Б а х: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 387.

[26] Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләри, Бакы, 1964, сәһ. 239.

Нәстә сөзүнә гәдим түрк дилләринә даир јазылы абидәләрин дилиндә *нән, нәмә, нәрсә* шәкилләриндә *шеј, гејри-мүәјјән әшја* мә'насында раст кәлинир[27].

Бу сөз М. Қашгаридә дә *нән* (шеј, әшја) шәклиндә верилмишдир. Мәсәлән: *Бу нә н ә н ол*—Бу нечә шејдир (III, 360—15); *Исишди н ә н* — шеј исинди, гызды (I. 185—5).

«Дәдә Горгуд»да исә буна *нәснә* шәклиндә раст кәлинир. Мәсәлән: *Дәли Гарчар ајдыр: Әкәр бу дедијим н ә с н ә л ә р и кәтирәрсиниз, хош вердим* (Д. 44—85—11); *Бәзирканлар ајытдиләр: Аммә бизим бир бәјимиз оғлу вардыр. Бу үч н ә с н ә она әрмаған апарсәвуз кәрәк иди дедиләр* (Д. 38—73—3).

Будаговда[28], еләчә дә Радловда[29] бу сөз *нәстә, нәснә* шәкилләриндә *шеј, әшја, гејри-мүәјјән әшја* мә'наларында верилир.

Фүзулидә исә һәмин мә'нада *нәснә* шәклиндә ишләнир. *Бу дәлил илә Бадә көвсәр имиш; Көр нә хош н ә с н ә ј ә бәрабәр имиш* (Фүзули, 250).

Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләриндә һәмин сөз *нәсдә-нәстә* шәкилләриндә, *шеј, ады јаддан чыхмыш әшја* вә ја *адам* мә'наларында ишләдилир[30].

Мүасир диалект вә шивәләримиздә *нәстә* сөзүнүн үмуми мә'нада ишләдилмәси тарихән бу сөзүн *нә* суал әвәзлији илә әлагәдар олмасы еһтималыны бир даһа сүбут едир.

С а ј р у صایرو — хәстә, *сајрулыг* صایرلغ —хәстәлик. Мәсәлән: *Тән ја чүрүди, ја с а ј р и дүшди; Өлүнҹән унутман ол һәбиби.* Дк. 72 (137); *Көзүн тәки чисми с а ј р у л ы г д а; Башын кими тағы ајрылыгда.* Дк. 40 (70).

Дәдә Горгудда вә Нәсимидә *«сајру», хәстә* мә'насында ишләдилир. Мәсәлән: *Мәкәр бир күн көпрүсүнүн јамаҹында бир јахшы, хуб јикит с а ј р у дүшмүш иди* (Д. 79. 155—10); *Дүшдү гәмдән с а ј р у, зар олду көнүл*[31].

«Шүһәданамә»дә һәм *сајру*, һәм дә *сајрулыг* сөзләринә *хәстә* вә *хәстәлик* мә'наларында раст кәлинир.

Сајру сөзүнә Хәтаидән сонракы дөврләрә аид мәнбәләрдә тәсадүф етмәдик.

Т а п а н ч а طبانجه — силлә. Мәсәлән: *Та чалмаја дан јели т а п а н ч ә; Јүзинә нигабин өртди гөнчә.* Дк. 9 (14); *Бир*

---

[27] Б а х: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 402.

[28] Л. З. Б у д а г о в. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәһ. 284.

[29] Р. В. Р а д л о в. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893, т. III, часть I, сәһ. 685—686.

[30] Б а х: Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, Бакы, 1967, сәһ. 230.

[31] Салман М у м т а з. Азәрбајҹан әдәбијјаты (Сејид Имадәддин Нәсими), Бакы, 1926, сәһ. 216.

хош гулағыны бурајым мән; Јүзинә тапанчә урајым мән. Дк. 30 (51).

Силлә мә'насында *тапанча* сөзүнә анчаг «Шүһәданамә»дә вә Фүзулинин әсәрләриндә тәсадүф едилир. Мәсәлән: *Ол рәһимсиз залым аналарун јүзинә бир тапанчә уруб сачларыны бир-бир јенә бағлади* («Шүһәданамә», 192 а—6); *Мәнә елдән дәјәр тапанчаву зур; Елә мәндән јетәр нишату сурур* (Фүзули, 257).

Лакин гејд едилмәлидир ки, *силлә* мә'насында ишләдилән бу сөзә Хәтаидән әввәл вә сонра јаранан башга абидәләрдә раст кәлмәдик. Ону да дејәк ки, халг арасында инди кениш истифадә олунан *елә вуррам ки, тапанча кими партлар* ифадәсиндә бу мә'на зәиф дә олса һисс олунур.

Түтүн توتن — түстү. Мәсәлән: *Бир пара ағачләри јыхәрсән, һәр дәм көзунә түтүн тыхәрсән.* Дк. 32 (54).

М. Кашгаридә *түтүн түстү, думан* мә'наларында верилир. Мәсәлән: *От түтүнсүз болмас, јикит јазуксуз болмас* — Од түстүсүз, икид күнаһсыз олмаз (I. 400—18).

«Шүһәданамә»дә дә *түтүн* сөзү *түстү* мә'насында ишләнмишдир. Мәсәлән: *Көкдән тутунсүз бир от ениб гузини једи*[32]. *Түтүнүм тәпәмдән чыхды* (Аталар сөзү).

Будаговда *түтүн* сөзү *түтүн, түтмәк, түтүнләмәк, түтүн ичмәк, түтүн чыхармаг* шәкилләриндә, *түстү, түстүләмәк, папирос чәкмәк* мә'наларында верилир[33].

Учмаг اوچماغ — чәннәт. Мәсәлән: *Олдур бу кечә ки, әһли иман; Учмаг илә чавидан гавышди.* Дк. 65 (124).

М. Кашгаридә *учмаг чәннәт* мә'насында верилир. *...Учмаг јери көрүлди...* — Чәннәтин јери көрүндү. (I. 118—24—119).

«Дәдә Горгуд»да да һәмин сөзә тәсадүф олунур: *Ағ сагаллы бабан јери учмаг олсун; Ағ бирчәкли анан јери беһишт олсун* (Д. 35—66—5).

Учмаг сөзүнә *чәннәт* мә'насында сонракы дөврләрдә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Меһр илә дәхи итди ким бунлари огли Фирдөвсә апарман ки, учмаға едибдиләр пргәз* («Шүһәданамә», 97 а—15); *Бир ашиг чан верә чанана әкәр; Бишүбһә учубан учмаға кедәр* (Закир, 24).

Ус اوس — ағыл. Мәсәлән: *Усум јериди, буланды бејним; Өз јолуни көрмәз олди ејним.* Дк. 19 (33).

[32] Бах: М. Рәһимов. Азәрбајчан дилинин XVI әср јазылы абидәсиндә ишләнмиш бир сыра сөзләр һаггында, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», Бакы, 1962, № 8, сәһ. 45.

[33] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 385. Бакы диалекти һаггында әтрафлы мә'луматы олан филоложи елмләр намизәди Б. Абдуллајевин дедијинә көрә бу сөз түстү мә'насында Бакы диалектиндә мүстәгил сурәтдә ишләнир. Мәсәлән, «очаг түтүнләјир», «еви түтүнләјиб долдуррублар» вә с.

Бу сөзә абидәләрдән анчаг «Дәдә Горгуд»да раст кәлдик: *Чобан ајдыр Мәрә дини јох, әгилсиз кафир; Усу јох дәрнәксиз кафир»* (Д. 31—59—1); *Шундан бәри ағлым, усум дәрә билмән* (Д. 23—42—6).

Ун اون — сәс. Мәсәлән: *Гуш бечәләри уни јувадан; Мәктәб уну тәк кәлир һәвадән.* Дк. 9 (14); *Мән јердә уну динләмәзмән; Фәрјадын әкәр јетәр бә әфлак.* Дк. 47 (83).

Гәдим түрк дилләринә даир абидәләрдә *ун* сөзүнә *сәс* мә'насында раст кәлинир[34].

М. Кашгаридә *ун* сөзү *сәс* мә'насындадыр вә *ун* шәклиндә дә јазылыр (I. 38—21).

Дәдә Горгудда: *Салур Газан: ајытди:— Унум инлән бәјләр, сөзүм динлән бәјләр* (Д. 20—36—10); *Базиркан ајытди; Сән мәним унум унлә, сөзүм динлә* (Д. 37—71—6).

Башга сөзләрә нисбәтән бу сөз классик әдәби дилимиздә чох јајылмышдыр. Мәсәлән: *Әфгани едиб чәрәс унун пәст; Ешги меји етди нагәни мәст* (Фүзули, 195); *Унумдән титрәди тамам вилајәт; Елә сандылар ки, гопду гијамәт* (Вагиф, 27); *Јанарсан, тәпәндән чыхар түтүнүн; Тутушар боғазын, кәсиләр унун* (Вагиф, 213).

Азәрбајчан дилинин әксәр шивәләриндә *ун* сөзү *сәс* мә'насында ишләдилир. *Кежә күндуз унум көјә галхыр* (Лачын)[35].

2. Илкин мә'насыны сахламагла, јени мә'на газанмыш сөзләр. Јә'ни мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә әввәлкиндән фәргли мә'нада ишләнәнләр.

Билиш بيلش — таныш. Мәсәлән: *Дәрс имди фәғанә, дадә дөнди; Билиш гаму мәнә јадә дөнди.* Дк. 43 (76).

Бу сөзә гәдим түркдилли абидәләрин дилиндә *билиш, билис* шәкилләриндә *таныш* мә'насында раст кәлинир[36].

М. Кашгаридә *билиш, таныш, билән, биличи* мә'наларында верилир. Мәсәлән; *Ол менин бирла билишди* — *О мәнимлә таныш олду* (II. 107—21).

Һазырда мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *билиш* сөзү тәкликдә ишләнмир, анчаг *таныш-билиш* ифадәсиндә өзүнү көстәрир.

Дамызлыг دامزلغ — ширә. Мәсәлән: *Ары олдун, һәр чичәкдән алырсан; Балын дамызлығын ганда булурсан* (Хәтаи, 22).

Мүасир Азәрбајчан әдәби вә данышыг дилиндә *дамызлыг* сөзү кичик фонетик фәрглә, јә'ни *«дамазлыг»* шәклиндә *маја*

[34] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 440.

[35] Бах: Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 400.

[36] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 371.

мә'насында кениш истифадә олунур. *Д а м а з л ы г г а т ы г, д а м а з л ы г һ е ј в а н* вә с. кими.

Ә р ار — киши, адам. Мәсәлән: *Дедим ки, јери худа билә нчә; Ә р һиммәти һәм дуа биләнчә.* Дк. 27 (46); *Гучмаг дилләр ол белин кәмәрвар; Јолунда онун тәки кәм' ә р вар.* Дк. 40 (70).

Гәдим түрк дилләринә даир јазылы абидәләрдә *әр* сөзүнә *әрән* шәклиндә *киши* мә'насында раст кәлинир[37].

М. Кашгаридә *әр киши, адам* мә'наларында верилир: *«Әнга ә р»* — лазымсыз адам, јөнсүз киши (I. 128—4).

Әр сөзүнүн *киши, адам* мә'наларында ишләнмәсинә «Китаби-Дәдә Горгуд»да вә башга абидәләрдә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Евинә јазыдән-јабандән бир удлу гонаг кәлсә, ә р адам евдә олсә она десә ки, тур өврәт әтмәк кәтир јејәјин»* (Д. 6—9—5); *Кәс јолуну һарда көрсән ә р инди; Кәлмәјибди Әли кими ә р инди* (Закир, 277); *Јахшылыға јахшылыг һәр кишинин ишидир; Јаманлыга јахшылыг ә р кишинин ишидир* (Аталар сөзү).

Ј а б а н يابان — чөл, сәһра, јијәсиз јер. Мәсәлән: *Сән һаггы ј а б а н д а арама, сагын; Удујсан гәлбинә, һаг сәнә јахын* (Хәтаи, 37).

Дәдә Горгудда вә нәзәрдән кечирдијимиз башга абидәләрин һамысында *јабан* сөзү *чөл, сәһра* мә'насында истифадә олунмушдур. Мәсәлән: *Бејрәк ајдыр: Мәрә чобанләр, Бир киши јолдә таш булсә ј а б а н ә атәр* (Д. 52—101—7); *Озан свин тајағы олдур ки, јазыдән, ј а б а н д ә н евә бир гонаг кәлсә. Әр адәм евдә олмасә, ол ону једирәр, ичирәр, ағырләр* (Д. 5—7—8).

Будаговда *јабан, бијабан, чабан, чапан* шәкилләриндә *чөл, сәһра* вә *вәһши* мә'наларында верилир[38].

Радловда исә *јабан јабанлыг* шәклиндә *чөл, сәһра* мә'насында верилир[39].

Гәдим јазылы абидәләрдә әксәрән *јабан* сөзү *јазы* илә мүвази ишләндији һалда, мүасир Азәрбајчан дилиндә *чөлүбијабан* тәркибиндә вә мүәјјән шәкилчиләрлә бирликдә ишләнир. Мәсәлән: *јабани битки — вәһши, чөл биткиси, јабанчы фикир, адам* вә с.

Ј ө р ә يره — јан, тәрәф. Мәсәлән: *Һәр фикр илә һәр гәм илә јетди; Күлшән ј ө р ә с и н и аб тутди.* Дк. 55 (101).

[37] Б а х: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 365.
[38] Л. З. Б у д а г о в. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 298.
[39] Р. В. Р а д л о в. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893, т. III, часть I, сәһ. 261.

М. Кашгаридә *јөрә, јурә, јәрә* шәкилләриндә верилмишдир. *Чеврә бир шејин әтрафы (оғузча) — тәрәф, јан* мә'насында ујғун кәлир (III. 24—11).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *јан-јөрә* шәклиндә ишләнир. Мәсәлән: *Тавус јашармыш көзләрини кениш ачыб ј а н-ј ө р ә д ә оланлара бахды*[40]. *Гыз дурухду, ј а н-ј ө р ә с и н ә бахды, сөзүнү битирмәјә тәләсди*[41].

3. Мүхтәлиф фонетик дәјишикликләрә уграмыш, јә'ни шәкилчә дәјишилмиш сөзләр.

Г а р а н г у قرانغو — гаранлыг. Мәсәлән: *Хош булә г а р ә н г у кечәләрдә; Көрүнә түлуи-маһи-табан.* Дк. 67 (127).

Гәдим түркдилли абидәләрдә *гарангу* сөзү *гаранлыг* мә'насында верилир. Мәсәлән: *гарангу түн* — темная ночь — гаранлыг кечә[42].

М. Кашгаридә *гарангу гаранлыг* мә'насында верилир. Мәсәлән: *Ол г а р а н г у д а гәрwди* — о, гаранлыгда ахтарыркән әлијлә бир шејә тохунду (III. 290—15), *«г а р а»* (III. 388—8).

«Дәдә Горгуд»да, Закирин әсәрләриндә *гарангу гаранлыг* мә'насыны ифадә едир. Мәсәлән: *Кафир ајдыр: Г а р а н г у ахшам оландә гајгулу чобан; Гарлә-јағмур јағандә чахмаглу чобан* (Д. 22—40—2); *Дүнја-аләм кафирин башынә г ә р а н г у олди* (Д. 23—42—2); *Кәлмәди, сачы арасында јәгин итди көнүл; Рәсм ајиндир олур шәм'и-г а р а н г у д ә бәла* (Закир, 289) вә с.

Будаговда исә *гарангу* сөзү *гара, кечә* вә *гаранлыг* мә'насында верилир[43].

Бакы диалектиндә бу сөз *гаратгу* шәклиндә ишләнәрәк *гаралты* мә'насыны верир. Мәсәлән: *Араб Зәнки дә бахырди өз торпағына, бахди көрди ки, г а р а т г у кәләду*[44].

Гаратгу гаралты мә'насында Нахчыван диалектиндә инди дә ишләнир[45].

Г а р ы н д а ш قارنداش — гардаш вә бачы. Мәсәлән: *Дөрд шеј вардыр бир г а р ы н д а ш а лазым; Бир елм, бир кәлам, бир нәфәс, бир сөз* (Хәтаи, 40).

[40] М. С ү л е ј м а н о в. Фыртына, Бакы, 1960, сәһ. 114.
[41] В. Ш ы х л ы. Ајаз кечәләр. Бакы, 1961, сәһ. 126.
[42] Б а х: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 412.
[43] Л. З. Б у д а г о в. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәһ. 409.
[44] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 116.
[45] М. Ш. Ш и р ә л и ј е в. Бакы диалекти, II нәшри, Бакы, 1957, сәһ. 170.

Гәдим түрк дилинә даир јазылы абидәләрин дилиндә *гарындаш* сөзү *гарундаш* шәклиндә јалныз *гардаш* мә'насында ишләдилир[46].

М. Кашгаридә *гарындаш* сөзү *бир гарындан доғулмушлар* мә'насында верилмишдир.

Бир анадан доғулмуш олан ики чочуға قرندش *денир. Чүнки гарын кәлмәсинә «д а ш» әдаты әкләнинчә бир гарында бәрабәр булунмуш олур* (I. 407—1). Бу сөзә «Дәдә Горгуд»да да тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Билирмисән, г а р ы н д а ш ы м Гаракүнә душумдә нә көрүнди* (Д. 23—42—12); *Бејрәк дәхи једди гыз г а р ы н д а ш ы н ы једди јикидә верди* (Д. 62—121—8).

Хәтаи дилиндә ишләнмиш бу сөзә өзүндән әввәлки јазылы абидәләрдә раст кәлдијимиз һалда, сонракы дөврдә тәсадүф етмәдик.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә, еләчә дә данышыг дилиндә *гарындаш* сөзү *гардаш* шәклиндә сабитләшмишдир.

Г ы р л а г у ш قرلاقوش — гарангуш. Мәсәлән: *Дөнду вәтәнинә чүмлә гушлар, Кәлди јувасинә г ы р л а г у ш л а р.* Дк. 11 (16).

Гырлагуш сөзүнә гәдим түрк дилләринә даир јазылы абидәләрдә *гаргулач* шәклиндә *гарангуш* мә'насында тәсадүф олунур[47].

Будагов бу сөзүн *карлыгачь* قارلغاچ , *карлыгашь* قارليغاچ , *кырлангычь* قرلانغچ шәкилләрини верәрәк *гарангуш* мә'насында ишләндијини көстәрир[48].

К ө м л ә к كملك — көјнәк. Мәсәлән: *Тәббара к ө м л ә к и н әјнинә кејиб, Әзазил јурдуна кечәнә лә'нәт* (Хәтаи, 39).

М. Кашгаридә *көмләк* сөзү ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада верилир: *Түгмә, к ө м л ә к, һирка, кафтан кими шејләрин дүјмәси* (I. 433—12).

Буна Дәдә Горгудда да раст кәлинир. *Мәкәр Бејрәк буна бир к ө м л ә к бағышламыш иди, кејмәзди. Сахларди, варди к ө м л ә к и гана-гунә бәтирди* (Д. 48—93—8).

Будаговда *көмләк кумлекь* كوملك , *кујнәк* كوينك , *кулмек* كولمك шәкилләриндә *көјнәк* мә'насында верилир[49].

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә көмләкин дәјишилмиш шәкли олан *көјнәк* сөзү ишләнир.

[46] С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 412.

[47] Јенә орада.

[48] Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәһ. 11.

[49] Јенә орада, сәһ. 164—171.

У ј х у اويخو — јуху. Мәсәлән: *Чуләр ахәдир чәмәндә һәр су; Нәркиз күлүнүн көзүндә у ј х у.* Дк. 10 (15).

Дәдә Горгудда да *ујху, јуху* мә'насында ишләнир. Мәсәлән: *Ол заман Оғуз јикидләринә нә гәза кәләрсә, у ј х у д ә н кәлирди; Гантуралынын у ј х у с у кәлди ујуди* (Д. 97—191—7).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *ујху* сөзүнүн дәјишилмиш шәкли олан *јуху* сөзү ишләнир.

Сифәт вә башга нитг һиссәләриндән ибарәт олан архаик сөзләр

Хәтаинин дилиндә ишләнән мүасир әдәби дил үчүн архаик һесаб едилән сөзләрин әксәријјәти Орхон-Јенисеј абидәләри вә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан тутмуш, XIX әсрә гәдәр јазылы абидәләрдә бу вә ја дикәр шәкилдә ишләдиләрәк, бир чоху инди дә диалект вә шивәләримиздә галмагдадыр. Бу бахымдан Хәтаинин дилиндә ишләнән вә мүасир әдәби дил нөгтеји-нәзәриндән архаик сајылан сөзләри ашағыдакы групалара ајрылмышдыр:

1. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаикләшмиш сөзләр.

А л آل —һијлә, мәкр, кәләк, јалан, гырмызы (рәнк). Мәсәлән: *Көрдүм бу сөзүм тутуб едәр... а л; Фәрзәнди-әзизү чамәси а л.* Дк. 52 (95); *А л илә јашыл кејинди бағлар; Ағләчәји сәрпә салды дағлар.* Дк. 10 (15).

Ал сөзү гәдим түрк абидәләриндә[50] *һијлә, мәкр, јалан, гырмызы (рәнк)* мә'наларында ишләнмишдир.

Азәрбајчан дилинин Хәтаидән әввәлки вә сонракы дөврләрә аид јазылы абидәләриндә, һабелә, XVI әср абидәси олан «Шүһәданамә»дә бу сөзә ејни мә'нада, јә'ни *һијлә, фе'л* вә *гырмызы* мә'наларында кениш шәкилдә раст кәлинир. Мәсәлән: *Сән сағ ол, Бејрәк өлди, — дедиләр, — намәрд дајын а л әјләмиш* (Д. 152—300—1). *Мәкәр гыз мејдандә бир көшк јапдырмыш иди. Чәми јанында олан гызлар ал кејмишләрди* (Д. 91—178—12); *А л илә ала көзләри алдады, алды көнлүми; А л ы н ы көр нә ал едәр, кимсә иришмәз алинә* (Нәсими, 133а); *Јар бизүмлә јенә көр ки, нә а л ејләди* (Гази Бүрһанәддин, сәһ. 15, сәтир 9); *Зүлфи-сијәһ јек су гылыб*

[50] М. Kaşgarli. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay, Ankara, cilt I, 1939, cilt II, 1940, cilt III, 1941 (III, 162—18) (сонракы сәһифәләрдә мүвафиг чилдләр үзрә МК кими көстәриләчәкдир); С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 356; С. Е. Малов. Енисейской письменности тюрков, М.—Л., 1952, сәһ. 16; А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 48, сәһ. 8; Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1969, т. I, сәһ. 75, 76.

кәр *а л* *јанағын көрсәдүр; Алданма зинһар, еј көнүл ким, мәкрү али чохдурур* (Кишвәри, 6а); *А л сују бу чешми-хунфәшандан; Фәрјадлара һәм бағышла ондан* (Фүзули, II, 1958, 115); *Түлкүләрин һәмишә иши мәкрү а л д у р* (Шүһәданамә, 15 а); *Еј јанағы лалә кими а л көзәл; Сијаһ зүлфүн зәнәхдана јарашмыш* (Вагиф, 120); *Јеридикчә назла о шух шаһбаз; Ал чаргады едәр һавада пәрваз* (Закир, 180).

Хәтаи дилиндә ишләнмиш бу сөз Ettuhfet-üz-Zekiyye fil Lügat-it-Turkiyye[51]дә *ачыг гырмызы рәнк* мә'насында верилмишдир.

Шејһи диванында[52] бу сөзә *һијлә* мә'насында раст кәлинир. Мәсәлән: *Көнүл алмаға кәлдин ал, еј дост; Һәр көнүлчаңи дәхи ал еј дост. Һијлә, мәкр, јалан* мә'насында бу сөз Бакы, Бәрдә, Газах, Фүзули диалект вә шивәләриндә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Әли Һәсәни а л даличән апарыб* (Забрат)[53]. *Мәни а л дилә тутма, нә сөзүн вар мәрданә дејнән* (Бәрдә)[54].

Классик түркмән әдәби дилиндә бу сөзә *һијлә, кәләк, јалан, ачыг гырмызы рәнк* вә *нәсил* мә'насында раст кәлинир[55].

Бу сөз өзбәк шивәләри* лексикасында исә *гырмызы (рәнк)* мә'насында галмышдыр. Азәрбајчан дилинин гәдим дөврләриндә ејни шәкил вә мә'нада ишләнән бу классик ваһид Ә. Вәлијевин «Будағын хатирәләри»ндә *гојмаг* көмәкчи фе'ли илә *һијлә ишләтмәк, кәләк кәлмәк* мә'наларында верилмишдир. Мәсәлән: *Лачын мәһкәмәси мәни а л а г о ј д у* (Ә. Вәлијев, Б. Х., II, 225).

Бу сөзә мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә һәм өзүнүн семантик еквиваленти олан *гырмызы* сөзү илә паралел, һәм дә башга нитг һиссәләри илә тәркиб дахилиндә раст кәлмәк олур. Мәсәлән: *а л-г ы р м ы з ы, а л-ј а ш ы л.*

Тарихи материалларын дилиндә омоним тәшкил едән *«ал»*ын биринчи омонимик мә'насы *кәләк, мәрк, һијлә гырмызы* мә'насына нисбәтән үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Данышыг дилиндә ишләдилән алафанын (мүхтәлиф рәнкләрлә рәнкләнмиш баша өртүлән кичик јајлыг) *ал* сөзүндән јарандығыны еһтимал етмәк олар. *Алдатмаг* фе'лининдә *алдан* әмәлә кәлдијини күман етмәк олар.

А р и آرى —тәмиз, пак, саф, халис. Мәсәлән: *Һәр дәмбәдәм ол өзүн әридир; Һеч олмаз онун кими а р ы д ү р.* Дк. 52 (94); *А р и су тохуна тәр оларсән; Јелдән дәхи дәрбәдәр оларсән.* Дк. 46 (81).

[51] Besim A t a l a y. Ettuhfet-üz-Zekiyye fit Lügat-it-Türkiyye, Istanbul, 1945, сәһ. 137, сәтир 14.

[52] Şeyhi D i v a n i. Tarama sözlügü ve nüsha farklari, Istanbul, 1942, сәһ. 75.

[53] М. Ш. Ш и р ә л и ј е в. Бакы диалекти, II чапы, Бакы, 1957, сәһ. 163.

[54] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 27.

[55] Б а х: А. М е р е д о в, С. А х а л л ы. Туркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 13.

* Өзбек шевалары лексикасы, Тошкент, 1966, сәһ. 60, сәтир 25.

Бу сөз гәдим түрк дилләриндә мүхтәлиф фонетик (*ачи, ачі, ары*) вариантларда *тәмиз, пак, саф, халис* мә'наларында ишләнмишдир[56].

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләдилән *тәмиз, пак, саф* мә'наларыны билдирән бу сөзә Хәтаидән әввәлки дөврдә, јә'ни дилимизин илк јазылы абидәси олан «Китаби-Дәдә Горгуд»да вә классикләрин дилиндә, XVI әср абидәси «Шүһәданамә»дә кениш шәкилдә раст кәлинир. Мәсәлән: *Ағ бирчәкли анан јери беһиш олсун; Ахыр, сону а р и имандән ајырмәсун* (Д. 35—66—6); *Галын оғуз бәјләри а р и судән абдәст алдыләр* (Д. 62—120—3); *Әҹәл кәлдијиндә, а р и имандән ајырмасун; Гадир сәни намәрдә мөһтач етмәсин* (Д. 102—201—7); *Напак олан нә билүр сәнин гәдрү гијмәтүн; Затиндә адәмин дәхи а р и көһәр кәрәк* (Нәсими, вәр. 86б); *Вүҹудуму а р ы т һиҹрүн одилә* (Гази Бүрһанәддин, 279); *Нәш'әји-данишин мүфәрриһи-чан; А р и ол кефијјәтдән әһличәһан* (Фүзули, II, 1958, 237); *Чиркин илә а р и... мәләкил мөвтүн гәбзәсиндә бәрабәрдирләр* («Шүһәданамә», 76б); *Та чүн танрыја васил олајым, нәфсүм а р и ола* («Шүһәданамә», 85б); *Мүбарәк әли илән Фатимәнүн јанагындан јашы а р ы д у б она бәшарәтләр веруб көнлүни алур иди* («Шүһәданамә», 90а). Ettuhfel-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-türkiyye дә бу сөзә *aru, arik, arit* фонетик вариантларда *тәмиз, саф, пак, габығыны сојмаг, тәмизләмәк* мә'наларында раст кәлмәк олур[57].

Классик түркмән әдәби дилиндә дә бу сөз һәмин форма вә мә'нада ишләдилмишдир[58]. Мәсәлән: *Гурбан олам ајдан а р ы јүзүне.*

Азәрбајчан дили диалект вә шивәләринин лексикасынын тәдгигинә һәср олунмуш әсәрләрдә (Бакы, Губа, Ордубад,

[56] M. K a ş g a r l i. Düvanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay. Ankara, cilt I, 201—4; С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 360; С. Е. М а л о в. Енисейской письменности тюрков, М.—Л., 1952, сәһ. 102; Древнетюркской словарь, Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Л., 1969, сәһ. 51; М. М е л и о р а н с к и й. Араб филологъ о турецкомъ языке, СПб., 1900, сәһ. 057, сәтир 6; А. К. Б о р о в к о в. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 57, 58; сәтир 16; Л. Б у д а г о в. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 33; И. А. Б а т м а н о в. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәһ. 54; Apttullah B a t t a l. Ibnü Mühenn Lûgati, Istanbul, 1934, сәһ. 11, сәтир 18—21; Dr. Ahmet C a f e r o g l u. Abu-Hayyan, Kitab-al-Idrak li-lisan al Atrak, Istanbul, 1931, сәһ. 5, сәтир 26—27. Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке, М., 1962, сәһ. 397.

Г е ј д: Гәдим түрк абидәләриндә *ари* сөзүндән әмәлә кәлән аридмаг «фе'л» формасына да тәсадүф едилир.

[57] Besim A t a l a y. Ettufet-üz-Zekiyye fil Lügat-it-Türkiyye, Istanbul, 1945, сәһ. 141.

[58] А. М е р е д о в, С. А х а л л ы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 18.

Фүзули, Шәки, Газах, Имишли, Кәдәбәј, Көјчај кечид, Нахчыван вә с.) бу сөзә *ари/јары*[59] шәклиндә *тәмиз, саф, пак* мә'наларында раст кәлинир. Мәсәлән: *Ајдан ари, судан дури** (Бакы); *Ари ишдә ругдә тәмиз* (Губа); *Ајдан ары, күннән дуру* (Шамхор). Бакы диалектиндә *ари* сөзү *арыдмаг* фе'линдә өзүнү даһа ајдын көстәрир. *Дукүни арыдмышам* (Бакы); *Ај бала, кет бу јеримизин пәһрәнини ајырт-да* (Газах).

Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаик сајылан бу сөз каракалпаг дилиндә *арув*[60] шәклиндә *тәмиз, пак* мә'насында, өзбәк шивәләриндә дә јенә һәмин мә'нада ишләнир[61].

Улу اولو —бөјүк, ири. Мәсәлән: *Мән бир гулам ол бир улу султан; Султан илә гул мәгами гандан.* Дк. 16 (27).

Бу сөзә гәдим түрк дилләриндә اولو، الغ шәкилләриндә *бөјүк, нәһәнк, даһи, јашлы, мәшһур, али, һөрмәтли* мә'наларында раст кәлинир[62].

Бу сөз «Китаби-Дәдә Горгуд» вә классикләрин дилиндә *бөјүк* мә'насында ишләнмишдир. Мәсәлән: *«Јаланчы оғлу Јаланчыг (гызы алыр олду), кичик дүјүнүн еләди, улу дүјүнүнә вә'дә гојду* (Д. 49—94—10); Дирсә хан диши әһлинин сөзү илә *улу* тој еләди (Д. 9—14—11); *Гаму јерләрдә булундум, гаму сөзләрдә билиндим; Гаму пәрдә чалындум, бу улу бәјанә кәлдум* (Нәсими, 105 б); *Иришди вә'дәси саһиб зәманун; Улу диван тутулду, мәһшәр олду* (Нәсими, 152б); *Сајән улудур вәли нә һасил; Ким, фејз дилиндә олду заил* (Фүзули, II, 133); *Улулар сәндән етмәјә икраһ; Өмүр, әлбәттә, асији-дәркаһ* (Фүзули, 255); *Машаллаһ, заһир етмиш улулуг; Белә сандым ким, мәләкдир әввәла дидарыны* (Вагиф, әсәрләри, 183).

XVI әсрин јазылы абидәси олан «Шүһәданамә»дә бу сөзә *улу* дәдә* тәркибиндә, *баба* мә'насында раст кәлинир. Мәсәлән: *Чүн... сәккиз јашәр олди улу дәдәси... дәхи вәфат олди.*

Классик түркмән әдәби дилиндә дә ејни мә'нада ишләнмишдир[63]. Мәсәлән: *Пери-пеикер, улуг түнә кылмышам.*

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә һәмин сөзә раст кәлинир. Лакин мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бу сөзә тәркиб дахилиндә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Улу баба(лар).*

Дан دان (дан атмаг) — сабаһ, сәһәр тездән кечәнин күндүзә чеврилмә аны. Мәсәлән: *Гол етди мәнә ки, дан атан чағ; Бүлбүл будағә гонуб өтән чағ.* Дк. 25 (43).

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләдилән бу сөз تنگ (taňg), دان (дан), tan фонетик вариантларында М. Кашғари лүғәтиндә вә гејри-гәдим түрк дилләриндә *тездән, сабаһын ачылма вахты* мә'наларында верилмишдир[64].

Бу сөзә һәмин мә'нада Хәтаидән әввәлки дөвр әдәби дилиндә раст кәлдијимиз кими, сонракы дөвр Азәрбајчан әдәби дилинин материалларында да тәсадүф едирик. Мәсәлән: *Базиркан ајытды: Дан данусух, кафир малин оғуз бәјләринә кәтирир идик* (Д. 37—71—7).

Нәсимидә данла шәклиндә ишләнмишдир: *Вә'дәји гој, еј көнүл, кәл бу дәми хош көрәли; Дүн ки, кечди данылла галиб, бәс бу дәм хош дәмдүрүр* (М. Мүм. Нәсими, 41).

XVI әсрин јазылы абидәси олан «Шүһәданамә»дә *дан* دانگ кечәнин мүәјјән бир һиссәси мә'насында, *данла* шәклиндә исә دانكله *сабаһ* мә'насында верилмишдир. Мәсәлән:

---

[59] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 18, 40; Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, 1 чилд, Бакы, 1967, сәһ. 100, 108, 109, 167, 168; М. Ш. Ширәлијев. Бакы диалекти, II чапы, 1957, сәһ. 164; Азәрбајчан дилинин Нахчыван групу диалект вә шивәләри, Бакы, 1962, сәһ. 226; М. Чәфәрзадә. Азәрбајчан дилинин Имишли рајону шивәләри, Бакы, 1969, сәһ. 27 (намизәдлик диссертасијасы); Р. Рүстәмов. Губа диалекти, 1961, сәһ. 202; Т. Б. Һәмзәјев. Ордубад диалектинин лексикасы һаггында «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1958, № 2, сәһ. 56—57; И. М. Мәммәдов. Гарјакин шивәләринин лексик хүсусијјәтләри, С. М. Киров адына АДУ-нун әсәрләри, 1957, № 6; М. Исламов. Нуха диалектинин лексикасына даир («Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтиман елмләр серијасы), 1958, № 6, сәһ. 79; Б. Садыгов. Кәдәбәј рајон шивәләри лексикасындан, В. И. Ленин адына АДПИ-нин Әсәрләри, 1961, XIX чилд, сәһ. 50; А. Һ. Вәлијев. Ағдаш шивәләринин лексикасына даир (Ағдаш), «Азәрбајчан ССР ЕА Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри (дилчилик серијасы), 1957, VIII чилд, сәһ. 26.

* Аталар сөзү, Бакы, 1949, сәһ. 11.

[60] Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I, Материалы по диалектологии, М., 1951, сәһ. 226, 342.

[61] Узбек шевалари лексикасы, Ташкент, 1966, сәһ. 63, сәтир 18.

[62] А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира, XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 326, сәтир 26, 32; Apttullah Battal. Ibnü Mühenna Lûgati, Istanbul, 1934, сәһ. 112, сәт. 40. Hüseyin Namik Orkun. Eski türk yazitlari, Istanbul, 1939, сәһ. 75, сәтир 11; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 438: С. Е. Малов. Енисейской письменности тюрков, М.—Л., 1952, сәһ. 29, 38; Древнетюркский словарь, Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Л., 1969, сәһ. 610, сәтир 37; Besim Atalay. Etiufet-üz-Zekiyye fil-Lügat-it-Türkiyye, 1945, сәһ. 269, сәтир 7; Г. Айдаров. Язык орхонского памятника Билге Кагана, Алма-Ата, 1966, сәһ. 88; Э. В. Севортян. Аффиксы глаголообразования в Азербайджанском языке, М., 1962, сәһ. 402.

* Бах: М. Ш. Рәһимов. Азәрбајчан дилинин XVI әср јазылы абидәсиндә ишләнмиш бир сыра сөзләр һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтиман елмләр серијасы), 1962, № 8, сәһ. 44.

[63] Бах: Д. Мередов, С. Ахаллы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 230.

[64] M. Kašgarli. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay. Ankara, cilt III, сәһ. 25, 355; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 426.

Чүн кечәдән ики дан кечди мүбарәк көзүнү ачуб деди; Д а н-л а рәванә олачағам[65].

«Әсрарнамә»дә *дан атмаг* тәркибиндә *дан сөкүлмәк*, јә'ни *сәһәр ачылмаға башламаг* мә'насында верилмишдир[66]. Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә бу сөзә *дан, дан үзү, дан атмаг* шәклиндә һәмин мә'нада раст кәлирик[67]. Мәсәлән: *Д а́н үзү мән галхдым; Д а н үзү галхдых вардых чырпыја кетдик, кетдик бир һарава чырпы гырдых кәтдик.*

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бу сөзә тәкликдә тәсадүф етмирик.

С а р ы سارو — тәрәф, истигамәт мә'насында. *Бәс гылды мәним с а р ы сәфәри; Дер ашигә верәјим хәбәри.* Дк. 42 (72); *Чүн лә'лә көтүрди әрмәғани; Ол сәрв с а р и кедәр рәвани.* Дк. 60 (111).

Гәдим түрк дилләриндә سارى *тәрәф, истигамәт* мә'насында ишләнмишдир[68].

Классикләрин дилиндә ишләнмиш бу сөзә Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләриндә вә Көјчај кечид шивәсиндә тәсадүф олунур[69]. Мәсәлән: — *Ә, көзүнү мана с а р ы нијә гимерсән? — Ушах индижә сана с а р ы гашды.*

Јүкүш يوكش — чох, хејли мә'насында. *Һеч сәбрү тәһәммүлүм јох иди; Дәрдим ј ү к ү ш ү гәмим чох иди.* Дк. 43 (75); *Дедим ки, — Никарә: — Вер салами; Сонунда оху ј ү к ү ш кәлами.* Дк. 52 (95); *Ичди ј ү к ү ш ол фәраг зәһрин; Ондан көтүрәк бу зәһр гәһрин.* Дк. 62 (116); *Јүкүш* сөзүнә М. Кашгари вә башга гәдим түрк абидәләриндә اكش *ükuš, үкүшлә-мәг, öкүшлә,* اوكوش، اوكوش، اوكش *окуш, уғүш (öгүш); јөкүш* вә с. фонетик вариантларында *чох шеј, чохлуча, һәдсиз, сајсыз-һесабсыз етмәк, боллуг, чохлуг, артыг, узун мүддәт* мә'наларында раст кәлинир[70].

---

[65] Бах: М. Ш. Р ә һ и м о в. Азәрбајчан дилинин XVI әср јазылы абидәсиндә ишләнмиш бир сыра сөзләр һаггында. «Азәрбајчан ССР ЕА-нын Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1962, № 8, сәһ. 47.

[66] Ч. Г ә һ р ә м а н о в. Әсрарнамә, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1966, сәһ. 68.

[67] М. Ш. Ш и р ә л и ј е в. Бакы диалекти, II чапы, 1957, сәһ. 173; Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I чилд, Бакы, 1967, сәһ. 166—168.

[68] Л. Б у д а г о в. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. I, сәһ. 513.

[69] Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I чилд, Бакы, 1967, сәһ. 161.

[70] M. K a š g a r l i. Divanü lügati-it-türk tercümesi, ceveren Besim A t a l a y. Ankara, cilt I. сәһ. 62; А. К. Б о р о в к о в. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 338, сәтир 6; С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 440; А. Б а т м а н о в. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959,

Бу сөзә Нәсиминин дилиндә اوكش *(өкүш)* шәклиндә *чох, бол* мә'наларында тәсадүф едирик. Мәсәлән: *Халгын әмәли азды, көнүл јолығы ө к ү ш; Бир хәстә көнүл јапычы ме'мар булунмаз* (Нәсими, вәр. 84а); *Мәһбуб гәмәр јүзлү бојы сидрә о к ү ш д ү р, рүхлары күл, лә'ли-шәкәрбары кимүн вар* (Нәсими, вәр. 26а). Фүзулидә исә *јүкүш* يوكش шәклиндә һәмин мә'нада тәсадүф едилир. Мәсәлән: *Сәбзхәт дилбәрәм, һичабым јох, мәнә ашиг ј ү к ү ш, мүгәјјәд чох* (Фүзули, II, 258).

Хәтаинин дилиндә ишләнән бу сөз* гәдим түрк дилләриндә белә кениш јајылмасына бахмајараг, Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә тәсадүф едилмәди. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә дә изинә раст кәлмәдик.

2. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә мә'нача дәјишилмиш һалда ишләнәнләр.

Г а т ы غاتى، قاتى — сәрт, бәрк, чәтин. Мәсәлән: *Ол пејки Сәба чү минди аты; Хош сүрди ибадәт илә г а т ы.* Дк. 41 (71); *Ол зүлфи-сијаһ гәминдә һәрдәм; Башымдә г а т и јер етди севда.* Дк. 44 (77); *Ол әшк јенә чү минди аты; Үммид илә аты сүрдү г а т ы.* Дк. 60 (111).

Гаты сөзү гәдим түрк дилләриндә мүхтәлиф фонетик вариантларда *сәрт, ағыр, мөһкәм* мә'наларында ишләнмишдир[71].

Гаты сөзүнә «Китаби-Дәдә Горгуд» вә дикәр Азәрбајчан дили абидәләриндә һәмин мә'нада раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: *Хан гызы, сәбәби нәдир, декил мана; Г а т ы гәзәб*

сәһ. 59, 209; В. М. Н а с и л о в. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 35, 38, 61; И. А. Б а т м а н о в, З. С. А р а г а ч и, Г. Ф. Б а б у ш к и н. Современная и древняя Енисейка. Фрунзе, 1962, сәһ. 240; Dr. A h m e t C a f e r o g l u Abu-H a y y a n. Kitab-al-Idrak li lisan al Atrak, Istanbul, 1931, сәһ. 65. сәтир 17; Aptullah Battal, Ibnü Mühenna Lûgati, Istanbul, 1934, сәһ. 55, сәтир 23, 27. Ј. Г. М ә м м ә д о в. Орхон-Јенисеј абидәләриндә исим, Бакы, 1966, сәһ. 77 (нам. диссер.).

* Г е ј д: Јүкүш (өкүш, јөкүш) һаггында бах: Афина Ә л и з а д ә. Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә кәмијјәт билдирән сөзләр һаггында (XVII әсрә гәдәр) «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), 1963, № 6, сәһ. 39; Чаһанкир Г ә һ р ә м а н о в. Нәсими дилинин лексикасы, Бакы, 1970.

[71] А. К. Б о р о в к о в. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 203, сәтир 32, 204, сәтир 1, 18, 19; 200, А. К. Б о р о в к о в. Бадан-ал-лугат, сәһ. 225; Древнетюркский словарь, Изд-во. «Наука», Ленинградское отделение. Л., 1969, сәһ. 329; С. Е. М а л о в. Уйгурский язык Хамиское наречие. Изд-во. АН СССР, М.—Л., 1954, сәһ. 106; В. В. Р а д л о в. Опыт..., II чилд, I һиссә, сәһ. 282; И. А. Б а т м а н о в. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәһ. 202; М. А. Б а т м а н о в, З. С. А р а г а ч и, Г. Ф. Б а б у ш к и н. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, сәһ. 224. Besim A t a l a y. Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-türkiyye, Istanbul, 1945, сәһ. 188, сәтир 4; Э. В. С е в о р т я н. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке, М., 1962, сәһ. 375.

1286—6

едәрәм шимди сана деди (Д. 9—11—1); *Ол бугә г а т и ташә бујнуз урсә ун кими үјүдәрди* (Д. 9—15—10). *Бајандыр хан сәни чағырә, сәнә г а т ы гәзәб еләјә* (Д. 11—19—10); *Г а т ы мәғрури-худпәрәст иди меј; Ахири-мәчлис иди, мәст иди меј* (Фүзули, II чилд, 241); *Көнлүнә г а т ы кәлиб бу бидад; Јумшаг-јумшаг деди ки: Сәјјад!* (Фүзули, 98); *Ачығы дутди г ә т и шаһын она* («Әсрарнамә», 470); *Бир г а т ы јајдыр ол данә нишан әбруләр; Закири-хәстәдилин, көр, нә јаман әбруләр* (Закир, әсәрләри, 1953, 385); *Чөл әһлинә бир ил кәлә көр гыш белә г а т ы* (Закир, 406).

Классик түркмән әдәби дилиндә *мөһкәм* мә'насында раст кәлинир[72].

Мүасир әдәби дилимиздә јалныз сифәт кими *дуру олмајан* мә'насындан башга тәркиб дахилиндә *мөһкәм* мә'насына да раст кәлирик. Мәсәлән: *Гаты диндар.*

Д о ғ р у دوغرو —дүз мә'насында. Мәсәлән: *Д о ғ р у баханын алырды чанын: Көзү көрәнин төкүрдү ганын.* Дк. 16 (26).

Хәтаи дилинә хас олан бу сөзә нә гәдим абидәләрдә, нә дә Хәтаидән әввәл вә сонракы дөвр әдәби дилиндә раст кәлмәдик.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бунун дәјишмиш мә'насы ишләнир. *Доғру данышма, истигамәт* мә'насы исә архаикләшмишдир.

Т ә р تر —тәзә, јаш, чаван мә'насында. Мәсәлән: *Ари су тохуна т ә р оларсән; Јелдән дәхи дәрбәдәр оларсан.* Дк. 46 (81); *Даим јашым ол ајағә дамсун; Сәрв ајағы хуб олур т ә р олсә.* Дк. 39 (68); *Һәр шеј күнәшә гурутду јашын; Гөвсигүзеһ ачды т ә р гумашын.* Дк. 11 (16); *Т ә р* сөзүнә *тәзә* мә'насында Фүзулидә раст кәлирик. Мәсәлән: *Ачарам сирини, т ә р олмаз исән; Дүрд нисбәт мүлкәддәр олмаз исән* (Фүзули, 256); *Һәр дәм ојнајанда көзү, гашыны; Кәтирәр фирәнкин т ә р савашыны* (Вагиф, 49); *Јанағын јанында зүлфә тов вермиш; Үчүн салмыш т ә р бухагын үстүндән* (Вагиф, 63).

Данышыг дилиндә *тәр* сөзүнә *тәзә* мә'насында раст кәлирик.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән *тәрә* сөзүнүн *(јаз вахты јетишән, јарпаглары јумшаг, үстү унлу битки) тәрдән* әмәлә кәлдијини күман етмәк олар.

Классик түркмән әдәби дилиндә *тәр*[73] *нәм, нәмли* мә'насында ишләдилмишдир. Мәсәлән: *Чешми т е р гөзи немли: гөзүне яш долан мен бары бирян, чешми шер.*

[72] Б а х: А. М е р е д о в, С. А х а л л ы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 230.

[73] Јенә орада.

3. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә шәкилчә дәјишиклијә уғрамыш сөзләр.

Хәтаинин дилиндәки бир сыра сөзләр заман кечдикчә мүәјјән дәрәчәдә дәјишилмиш, мүасир дөврә өз илк шәклиндән бир гәдәр фәргли кәлиб чатмышдыр.

А н а а н ы آنى، آنكا — она, ону мә'насында. Мәсәлән: *Ја а н а итаб едибдир ол јар; Јары кәлишиндә бир нәфәр вар.* Дк. 35 (60); *Јарәб, ираг етмә чисмү чаны; Һеч бәндәјә вермәкил сән а н ы.* Дк. 73 (138).

Хәтаинин дилиндә ишләдилән бу сөзә Орхон-Јенисеј вә башга түрк абидәләриндә ејни мә'на вә ејни шәкилдә раст кәлинир[74]. Мәсәлән: *ol oni caldi* — о ону јерә вурду (II, 23—13).

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ишләдилән бу сөз гәдим дөврләрдән XVIII—XIX әсрә гәдәр һәмин шәкилдә вә һәмин мә'нада ардычыл сурәтдә давам етмишдир. Мәсәлән: *Шол сәбәбдән ким а н д а н әнүрсән; Кәздим вүчудум шәһрини толу-толу көрдүм а н и; Бу кафтарын ишараты дәриндир әгл а н а ермәз* (Нәсими, әс. 18, 20, 30); *А н и салмышди нәш'әји-әсрар; Билди ким, онлар илә олса чидал; Бәнандан бәндән ол ола дур* (Фүзули, II, 95, 97, 304); *А н л а р учмаг ичиндә кәзүб өзләрини иззәт мәгамында көрәр идиләр* («Шүһәданамә», 97а); *Сәни аләмдә, еј арәми-чан; Һәр ким зәлил истәр; Тәсәллүтүн етсә шејхүл-исламә; А н ы биздән бәтәр салысан дамә* (Закир, 44, 54).

Классик түркмән әдәби дилиндә һәмин сөзә раст кәлмәк олур. Мәсәлән: *А н ы кылдым хеме серкәре теслим*[75].

Хәтаидән әввәлки дөврләрә нәзәр салдыгда, мә'лум олур ки, «о» саити «н» самитиндән әввәл үчүнчү шәхс әвәзлијиндә бир гајда оларағ «а» саитинә чеврилмишдир. Бу вәзијјәт XIX әсрә гәдәр ардычыл сурәтдә давам етмиш, сонралар исә «а» «о» саити илә әвәз олунмушдур. Демәк лазымдыр ки, XIX әсрдән сонра бу хүсусијјәтә тәсадүф едилмир.

Бу сөзә Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә раст кәлмәдик. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бунун дәјишилмиш шәкли (о) ишләнир.

Г а м у, г а м у с у قامو، قاموسى —һамы, һамысы. *Ол никү бәд илән ејләмәк хоф; Сахлар г а м у н у н сиррини дәр чоф.*

[74] M. K a s g a r l i. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay. Ankara, cilt II, 23, 120, 26; Besim A t a l a y. Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lügat-it-Türkiyye, Istanbul, 1945, сәһ. 140, сәтир 14, 15, 26. С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 355; А. К. Б о р о в к о в. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 52, сәтир 35; В. М. Н а с и л о в. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 35, 38, 61.

[75] А. М е р е д о в, С. А х а л л ы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 15.

Дк. 49 (87); *Гылды сөзүмү гамуси мәгбул; Лөвhи-дилим олди ејнә мәнгул.* Дк. 25 (44); *Санма бу сөзү бәјани-вағе; Сөздүр гамуси бесәр зәбани.* Дк. 73 (138).

М. Кашгари лүғәтиндә *гамуғ* шәклиндә hамысы, hамы мә'насында верилмишдир. Мәсәлән: *Гамуғ киши түз ер-мәс* — hәр кәс (hамы) бир олмаз (Мк. 1, 376); *Бу ишығ олар гамуғ анашдылар* — *Онлар hамысы бу ишдә ујушдулар (hәмрә'ј олдулар)* (Мк. 1, 190).

Башга гәдим түрк дилләриндә дә *«камик»* шәклиндә *hамы, hамысы* мә'насында раст кәлинир[76].

Анунлән билә оләлар гамусинә рәhмәт едајим («Шүhәданамә», 70, сәтир 4).

«Китаби-Дәдә Горгуд» вә классикләрин әсәрләриндә һәмин сөзә ејни шәкилдә раст кәлирик. Мәсәлән: *Гамусинә бәнзәмәди чүмлә аләмләри јарадан аллаh* (Д. 5—7—3); *Олсун hәсәддән мүнирукун лә'нәт гаму дәччалына* (Нәсими, ше'р, 31).

XVIII әсрә гәдәр јазылмыш әсәрләрдә *г* сәси, әсасән, ишарә әвәзлији олан сөзләрин әввәлиндә *h* сәсини әвәз етмишдир. Гејд етмәлијик ки, сөз башында *г* самити илә мүвази олараг *х* самити дә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Душмән хамуси ағлар мәнимчүн зар-зар* (Фүзули, 54).

Ганы قانى, *ганда* قاندا, *гандан* قاندان, *хәндан* خندان، hаны, hарада, hарадан. Мәсәлән: *Кәр дағда, әкәр чәмәндә идим; hеч билмәз идим ки, гандә идим.* Дк. 13 (19); *Дер: Гандә булум әлачын, еј јар; Кимдән јетә еhтијачын еј јар.* Дк. 52 (94); *Хәндан сәнә бу бәлаву бид'әт; Гандан сәнә бу ситәмлә бидад.* Дк. 36 (62).

Гәдим түрк абидәләриндә бу сөзә мүхтәлиф قاندا، قانده، قنى، قانى фонетик вариантларда раст кәлинир[77].

Бу сөз «Китаби-Дәдә Горгуд»да вә Азәрбајчан дилинин башга абидәләриндә кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Чобан ајдыр: — Өлмүшмидин, итмишмидин; Газан гандә кәзәрдин бизә дејәрдин* (Д. 25—47—9); *(Баничичәк) Тојунча јүзүнә бахдығым ханым јикит; Гандә кетдин мәни јалныз гојуб, чаным јикит* (Д. 48—92—5); *Јандырды шөвгүн чаними, еј дәрдә дәрман, гандасан; Чанимдә чан сәнсән, вәли истәр сәни чан, гандасан* (Нәсими, 188); *Ханда вар исә мә'ниву сурәт; Мәнији билдиләр ки, кисвәтдир* (Нәсими, 56); *Дами кејсулар, әкәр алмаса раhикузари; Гандадыр*

[76] А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәh. 197, сәтир 3; Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәh. 65, сәтир 6.

[77] Л. Будагов. Көстәрилән әсәри, сәh. 29—1; M. Kaşgarlı. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay, Ankara, cilt I, сәh. 418.

сејр зәнәхдә, никәhи-рудә бәла (Закир, 289); *hәр ганда көрә хатири — хуррәм дили-мәсрур; Онлар сары сәнки-ситәм атмагда мәдары* (Закир, 358).

Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә дә ганда[78—79] сөзүнә раст кәлинир. Мәсәлән: *Гашларын гандадыр, ганда; Киприкләрин дуруб санда; Мән hарыда, сарај hанда; Динмә, көзәл ханым, динмә.*

Ол اول — о; о, шәхс вә ишарә әвәзлијини билдирир. Мәсәлән: *Ол ешгимә садигим нә ишдә; Ол көнлү ары зикин әсәнми.* Дк. 61 (114); *Мәндән јери варкил ол фәгирә; Ол hичрим әлиндә дил әсирә.* Дк. 62 (116).

Хәтанин дилиндә ишләнән вә *о* мә'насыны билдирән *ол* сөзү М. Кашгари вә башга гәдим түрк абидәләриндә кениш шәкилдә ишләнмишдир[80]. Мәсәлән: *ol katignengni yumštti* = *О бәрк шеји јумшалтды* (МК, II, 354—7). Бу сөзә hәм Хәтандән әввәлки, hәм дә сонракы дөвр әдәби дилимиздә кениш шәкилдә раст кәлирик. Мәсәлән: *Огузун ол киши тамам биличисијди* (Д. 3—2—2); *Ол ајишә, Фатима сојудур* (Д. 9—7—9); *Озан евин тајағы олдур ки, јазыдән, јабиндән евә бир гонаг кәлсә, әр адәм евдә олмасә, ол ону једирәр, ичирәр, агырләр* (Д. 5—7—8); *Ол заман ким лутф илә бир көвhәрә гылдун нәзәр; Заhид ол көвhәрдән алды чүмлә әшјала әдәд* (Нәсими, вәр. 24а); *Ол күн ки, јох иди мәндә гүдрәт; Гылдын мәнә гејбәтимдә рәғбәт* (Фүзули, 19); *Ол бу дүши атасынә деди* («Шүhәданамә», 25а); *Ол одә ки, мән дүшмүшәм јаныраm; Душмәсин hеч мүсәлманлар, әфәнди* (Вагиф, әсәрләри, 30).

Классик түркмән әдәби дилиндә бу сөзә раст кәлирик[81]. Мәсәлән: *Намеји-агмасын ол шерменде́ге.*

Тарихи материалларын дилиндән ајдын олур ки, *ол* ишарә әвәзлијинин инкишафы үчүнчү шәхс әвәзлијинин ејни олмушдур.

Ол сөзү гәдим дөврләрдән (бу вә ја дикәр бир мүнасибәтлә) XX әсрә кими ишләнмишдир. Мәсәлән: *Ол заман ким тифл верди хәбәр* (С. Ә. Ширвани, 82); *Хош ол кәсә ким*

[78—79] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, 1964, сәh. 110.

[80] M. Kaşgarlı. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay. Ankara, cilt II, сәh. 338, сәтир 5, II чилд, сәh. 354; сәтир 7; I чилд, сәh. 20, сәтир 12; А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира. XII—XIII вв., М., 1963, сәh. 236, сәтир 18; Aptullah Battal. Ibnü Mühenna Lûgati. Istanbul, 1934, сәh. 53, сәтир 14; Ahmet Caferoglu. Abu-Hayyan. Kitab al Idrak li-lisan al-Atrak, Istanbul, 1931, сәh. 61, сәтир 30; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәh. 404; И. А. Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәh. 56; В. М. Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәh. 27—29.

[81] Бах: А. Мередов, С. Ахаллы. Туркмен классыкы эдебијјатының текстлэри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәh. 269.

Л286—6

веjл доланыб дағда чобандыр асудә һамандыр (М. Ә. Сабир, 28).

Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләриндә бу сөзә тәсадүф етмирик. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилимиз үчүн там архаикләшмишдир.

Уш اوش, *ушбу* اوشبو —бу, будур, инди мә'насында. Мәсәлән: *Ол јарә ки, әгл олурди Мәҹнун; У ш Лејли сачына олди мәгрун.* Дк. 68 (128); *Чүн аһимә вердим, у ш б у пәнди; Дур имди — дедим — сөзүм түкәнди.* Дк. 49 (88); *Ол дәхи ешитди у ш б у һалы; Ашиглијими гәмү мәлалы.* Дк. 21 (36).

Гәдим түрк абидәләриндә (Орхон-Јенисеј вә с.) бу сөзә *ош* اش, *уш uš, ušbu*, اوشبو، *үш/уш/* اشبو фонетик вариантларында *бу. будур, бах белә, беләликлә, бу өзү, мәһз бу, еләбелә, белә* мә'наларында раст кәлинир[82].

Китаби-Дәдә Горгуд вә Азәрбајҹан дилинин тарихи материалларында бу сөзә *үш, уш, ош бу, уш бу* фонетик вариантларында *бу, будур, инди* вә с. мә'наларында тәсадүф олунур. Мәсәлән: *һај оғул Гарчар адамы у ш б у бу кәләк кими бүклүдүр* (Д. 45—87—13); *Бејрәји (Басинүк) Гара Дәрвәнддә өлдүрмүшләр, у ш да нишаны* (Д. Г. 53); *Кәнчи ниһан у ш бәнәм, көвнү мәкан у ш бәнәм; Ҹисм илә ҹан у ш бәнәм, ваҹиб илә мүмкүнат* (Нәсими, 17б); *У ш дәкәрәм көзләринә гаршу ганими* (Гази Бүрһанәддин, 32), *Јар илә шәтрәнҹ ојнады көнүл у ш олди мат* (Гази Бүрһанәддин, 156); *һиҹр илән кирди сәвашә көнлү у ш мејдан арар; Тарә јанмыш дағ илә көксүнә галхан бағлады* (Кишвәри, вәр. 56а); *Шимди ајағы тозинә у ш јенә кәтирди бәни* (Кишвәри, вәр. 22а); *Нејчин олду булара әрзани; Бизә билдүр у ш таҹи-султани* (Шејһи диваны, 66); Классик түркмән әдәби дилиндә дә һәмин мә'нада тәсадүф едилир[83]. Мәсәлән: *Ничик тојдур у ш б у гүнлер тутулар.*

Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләриндә бу сөзә тәсадүф олунмады. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә *ушбу* сөзүнүн дәјишилмиш шәкли *(бу)* ишләнир.

---

[82] М. Қašgarli. Көстәрилән әсәри, ҹилд I, сәһ. 36; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 439; П. М. Мелиоранский. Араб филологъ о турецкомъ языке. СПб., 1900, сәһ.074 20; А. Қ. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 240; Dr. Ahmet Caferoglu. Abu-Hayyan Kitab-al Idrak li-lisan-al-Atrak, Istanbul, 1931, сәһ. 63, сәтир 19; И. А. Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәһ. 205; И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, сәһ. 231.

[83] Бах: А. Мередов, С. Ахаллы. Түркмен классыкы эдебијјатынын текстләри бојунча гысгача сөзлүк, Ашгабат, 1963, сәһ. 232.

б) Фе'ли архаизмләр.

Хәтаи дилиндә ишләнән вә мүасир әдәби дил нөгтеји-нәзәриндән архаик сајылан фе'лләр ашағыдакы групларa ајрылмышдыр.

1. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили үчүн там архаикләшмиш фе'лләр

Хәтаинин дилиндә елә фе'лләр вар ки, онлар бугүнкү дилимиз үчүн тамамилә архаикләшмишдир. Инди онларын јалныз бә'зи изләринә раст кәлмәк олур. Бунлар ашағыдакылардыр:

Ајытмаг — آیت — демәк, сөјләмәк.

Чох верди она нәсиһәтү пәнд; Ајдыр[*] *ки, әја шикәстә дәрбәнд.* Дк. 61 (115); *Ајдыр — нәдир, еј висалә мәһрәм; Аһын нәдир, еј јанымда һәмдәм.* Дк. 70 (130).

Ај вә *ајыт* фе'ли гәдим түркдилли абидәләрдә үмумијјәтлә *данышмаг, сөјләмәк* вә *демәк* мә'насында кениш шәкилдә ишләнмишдир[84].

Ајыт фе'линә Азәрбајҹан дилинин Хәтаидән әввәлки дөврләрә аид јазылы абидәләрдә, һабелә, XIX әсрин әввәлләринә гәдәр әдәби дилин лүғәт тәркибиндә *демәк* фе'ли илә мүвази шәкилдә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Горгуд ата ајытды* (Дәдә Горгуд, Д. 3—2—4); *Дирсә Хан ајдыр; Бајандыр хан мәним нә әксиклијими көрди* (Дәдә Горгуд, Д. 7—11—12); *Өврәт ајдыр нејләдим* (Дәдә Горгуд, Д. 6—9—7); *Ким ајдыр ким, јүзүн күлнарә бәнзәр; Ки јүзүн нурә вә күлнарә бәнзәр* (Нәсими, XIV әср, 139); *Ағлајуб наләләр чәкуб зари лејк едәр ајдими бир күн адәм* («Шүһәданамә», XVI әср, 8); *Гази ајытди ки еј ҹәван мәрд, аллаһдан горх вә бир һәја ејлә* (XVIII әср, «Һекајәји-Дезд вә Гази», сәһ. 191).

---

[*] *Ајдыр ајытмаг* фе'линин индики заман формасыдыр ки, ики саит арасында *т—д*-јә чеврилмиш *д*-дән әввәлки *ы* дүшмүшдүр: *ајытыр>ајыдыр>ајдыр.*

[84] М. Қašgarli. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay. Ankara, cilt I, 1939, cilt II, 1940, cilt III, 1941; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 356; В. М. Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 15; В. М. Насилов. Древнеуйгурский язык, М., 1963, сәһ. 29; Г. М. Мелиоранский. Араб филологъ о турецкомъ языке, СПб., 1900, сәһ.-76; Aptullah Battal. Ibnü Mühennâ Lûgati, Istanbul, 1934; А. Қ. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., М., 1963, сәһ. 46; Л. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. 1, сәһ. 178; В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., т. 1, вып. 1, сәһ. 9, 43, 222.

Мүасир әләби дилимиздә ишләнмәјән *ајытмаг* фе'ли һазырда Фүзули рајон шивәләриндә *сөјләмәк* мә'насында јашајыр[85].

К. Т. Рамазанов белә һесаб един ки, Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләриндәки *ајалга* сөзүнүн мәншәји дә бу фе'ллардәндир[86].

Гәдим түркдилли абидәләрин фактларыны нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, *ај* — бу фе'лин илкин формасыдыр, *ајыт* исә онун *-ыт* иҹбар нөв әламәти гәбул етмиш шәклидир. Н. К. Дмитријев һаглы олараг көстәрир ки, вахты илә *дедиртмәк, демәјә мәҹбур етмәк* мә'насыны билдирмиш *ајыт//ајт* тәркиб е'тибарилә *ај* фе'ли вә *(ы)т* иҹбар нөв шәкилчисиндән ибарәтдир, сонралар исә бунун иҹбарлыг мә'насы итмишдир[87].

Мүасир түрк дилләринин әксәријјәтиндә бу фе'л мүхтәлиф фонетик тәркибдә *(ыйт, сйт, әйт, ајт, ыйыт, айыт)* ишләнир[88].

Көјчај вә Агдаш шивәләриндә билдирмәк мә'насында ишләдилән *«адырмаг»* фе'линин тарихән *ајытмаг* фелиндән јарандығыны еһтимал етмәк олар.

Вармаг وار — кетмәк мә'насында.

Дур бир дәхи варкил ол һәбибә. Дк. 64 (122); *Вармазди ајагларым зи һәсрәт.* Дк. 66 (125); Бу фе'л Азәрбајҹан дилинин истәр XV әсрдән әввәл*, истәрсә һәмин әсрдән сонракы дөврләрә аид јазылы абидәләриндә кениш шәкилдә ишләдилмишдир. Мәсәлән: *Варын, кәтирин (ол огланы) өлдүрәјим* (Дәдә Горгуд, Д. 11—19—12); *Чағырдылар Дәдәм Горгуд кәлир олди, оғлани алыб бабасинә варди* (Дәдә Гургуд, Д. 10—17—10); *Намәрдләр ајитдиләр, кәлин варалым, шол јикиди тутуб кәтирәлим* (Дәдә Горгуд, Д. 17—31—9); *Габил фүрсәт мәчали көрүб гујунун үстүнә варди* («Шүһәданамә», XVI әср, 10); *Вар ол үзү күл никарә мәндән; Зар ағла вә сөјлә јарә мәндән* (Фүзули, XVI әср, II, 115).

---

[85] И. М. Мәммәдов. Фүзули рајон шивәләриндә термин сәчијјәси дашымајан сөзләр. М. Ф. Ахундов адына АПИ-нин елми әсәрләри, XI бурахылыш, Бакы, 1961, сәһ. 200.

[86] К. Т. Рамазанов. Ајалга сөзүнүн етимолокијасы. «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), № 6, Бакы, 1965, сәһ. 112.

[87] Бах: Н. З. Гаджиева, А. А. Коклянова. Глаголы речи в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков, М., 1961, сәһ. 341.

[88] Бах: В. Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка, Чебоксары, 1964, сәһ. 342.

* Гејд етмәк лазымдыр ки, вармаг сөзү Нәсимидә ән чох ишләнән фе'ллардән олмушдур вә дәфәләрлә тәкрарланмышдыр. Бу барәдә бах: Ҹаһанкир Гәһрәманов. Нәсими диванынын лексикасы, Бакы, 1970, сәһ. 14.

Вармаг — кетмәк мә'насында түрк дилләриндә ән гәдим фе'ллардәндир. Гәдим јазылы абидәләрдә бунун *бар(маг)* фонетик варианты да ишләнир. Тәсадүфи дејил ки, гәдим түркдилли абидәләрдә һәмин фе'л кениш јајылмышдыр[89].

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили үчүн архаик һесаб едилән вармаг фе'ли Азәрбајҹан дили диалект вә шивәләриндә јалныз мүрәккәб фе'лләр дахилиндә, хүсусән, *кетмәк* фе'ли илә мүвази ишләнир. Мәсәлән: *Дан үзү галхдыг вардых чырпыја кетдик, кетдик бир һарава чырпы јырдых, кәтирдик; Мән вардым достумун јанына кетдим*[90].

Бу фе'л бә'зән *кечмәк* (вахт мә'насында) фе'ли илә бирликдә дә ишләнир. Мәсәлән: *Мән бир гожа адамам, күнүм варыф кечир*[91].

Һазырда *вармаг* фе'ли түрк дилләринин чохунда мүхтәлиф фонетик дәјишикликлә *(бар-вар, пар-пыр)* ишләнмәкдәдир[92].

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә *вармаг* фе'линә *варкәл етмәк, әһәмијјәтинә вармамаг* кими тәркибләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Гылмаг قیل — етмәк мә'насында јардымчы фе'л кими ишләнир. Әсасән әрәб вә фарс сөзләри илә ишләнәрәк, мүрәккәб фе'л әмәлә кәтирир. Мәсәлән: *Имтаһан гылмаг — имтаһан етмәк, мәрдуми гылмаг — мәрдлик (кишилик) етмәк; Мәндән сорар иди јари-ҹани; Севмәкдә гилурди имтаһани.* Дк. 68 (129); *Бир дәхи мәнимлә мәрдуми гил; Вар јарә јени хәбәр бил.* Дк. 59 (109); *Гылмаг* јардымчы фе'л кими *етмәк* мә'насында истәр гәдим түрк дили абидәләриндә[93], истәрсә дә Азәрбајҹан дилинин Хәтаидән һәм әввәлки, һәм дә сонракы дөврләриндә кениш јајыл-

---

[89] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской, письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 368; В. М. Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников, М., 1960, сәһ. 16; Hüsevin Namik Orkun. Eski türk yazitlari, Istanbul, 1939, сәһ. 82, сәтир 11—31, Г. Гайдаров. Язык Орхонского памятника Бильге Кагана, Алма-Ата, 1966, сәһ. 88; М. Kasgarli. Divanü lügat-it-türk tercümesi, ceveren Besim Atalay, Ankara, 1940, сәһ. 6, сәтир 11.

[90] Азәрбајҹан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I ҹилд, Бакы, 1967, сәһ. 11, 104, 158, 166.

[91] Јенә орада.

[92] Э. Р. Тенишев. Глаголы движения тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. Изд-во АН СССР, М., 1961, сәһ. 233.

[93] M. Kasgarli. Divan... cilt III, 1339—11; 339—8, 347, 20; С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М.—Л., 1951, сәһ. 416; И. А. Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, Фрунзе, 1959, сәһ. 204; Г. Айдаров. Язык Орхонского памятника Бильге Кагана, Алма-Ата, 1968, сәһ. 86; Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, СПб., 1869, т. II, сәһ. 104; П. М. Мелиоранский. Араб филологъ о турецкомъ языке, СПб., 1900, сәһ. 106—184; К. Боровков. Лексика среднеазиатского тефсира XII—XIII вв., 1963, сәһ. 208.

мышдыр. Мәсәлән: *Аг алнында биш кәлмә дуа гылдыг*
(Дәдә Горгуд, Д. 102—201—9); *Огул-огул дејибән бөкүрди,*
зарлыг гылди (Дәдә Горгуд, Д. 47—91—6); *Оглани һә-*
лак гылди (Дәдә Горгуд, Д. 10—16—7); *Вичудумә нәзәр*
гылгыл (Гази Бүрһанәддин, XIV әср. 281); *Нечүн гыл-*
мазсан бир чарә Шамамә (Вагиф, XVIII, 6); *Закирәм,*
синәми сипәр бәлаја; Гылмышам, ат охун, пәнаһ худаја
(Закир, XIX, 202).

Гылмаг фе'ли Азәрбајчан дилинин Бакы диалектиндә Ис-
мајыллы рајон шивәләриндә, Чәбрајыл кечид шивәсиндә вә
башгаларында инди дә мүрәккәб фе'л тәркибиндә ишләнир.
Мәсәлән: *чарә гылмаг* — чарә етмәк, *тәһәр гыл-*
маг — чарә етмәк вә с.[94].

Гылмаг фе'ли XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә аз да
олса ишләнмишдир. Лакин сон заманлар Р. Рүстәмовун де-
дији кими, «Хүсусән 1920-чи илдән сонра бу фе'л әдәби дили-
миз үчүн архаикләшмиш, һеч бир из бурахмадан арадан
чыхмышдыр»[95].

Дөшүрмәк دشر — јығмаг, топламаг. Мәсәлән: *һәр бир*
чичәк үстә гонду зәнбур; Дөшүрмәјә чыхды данәсин
мур. Дк. 11 (16).

«Китаби-Дәдә Горгуд»да да бу фе'л јалныз *јығмаг* мә'на-
сында ишләнмишдир. Мәсәлән: *Бөјлә декәч гырх инчә гыз*
јајылдиләр, таг чичәки дөшүрдүләр (Дәдә Горгуд,
Д. 16—28—13).

Л. Будагов *дөшүрмәк* фе'линин Азәрбајчан дилиндә, елә-
чә дә түрк дилләриндә *јығмаг, дәрмәк* (от, мејвә вә с.) мә'на-
ларында ишләндијини гејд едир[96].

В. В. Радлов түрк дилиндә *дәвшир* вә Крым татарлары-
нын дилиндә *давшыр ӥммӓ* фе'лләринин *јығмаг, бир јерә*
јығмаг, топламаг мә'наларында ишләндијини көстәрир[97].
Сон заманлара гәдәр белә күман едилирди ки, *дөшүр* фе'ли
Азәрбајчан дилинә мәнсуб сөз дејилдир. Бу сөз башга бир
түрк дилиндән кечмәдир. Лакин фактлардан ајдын олур ки,
дөшүрмәк фе'ли Азәрбајчан дилинә јад дејил вә чох еһтимал
ки, Азәрбајчан дилинин кечмиш дөврләриндә ишләк олмуш-
дур[98]. Буну сүбут едән фактлардан бири будур ки, һәмин сөз
«Китаби-Дәдә Горгуд»дан тутмуш XIX әсрә гәдәр, аз да
олса өз әсас мә'насында әдәби дил материалларында (хүсу-
silә халг дилинә јахын олан әсәрләрдә) ишләнмишдир.

---

[94] Бах: Р. Рүстәмов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаик-
ләшмиш фе'лләр. Дилчилик мәчмуәси, XVIII чилд, Бакы, 1963, сәһ. 12.

[95] Јенә орада, сәһ. 13; Гејд едәк ки, *гылмаг* инди анчаг *намаз гылмаг,*
сәчдә гылмаг фе'лләринин тәркибиндә галмышдыр.

[96] Л. З. Будагов. Көстәрилән әсәри, ч. I, сәһ. 571.

[97] В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, ч. III, бур. VI, сәһ. 1696.

[98] Бу барәдә бах: Р. Рүстәмов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 28.

Дөшүрмәк фе'ли диалект вә шивәләримизин әксәријјә-
тиндә өз әсас мә'насыны сахламагла бәрабәр, әлавә мә'налар
кәсб етмиш, кениш ишләнмә даирәсинә малик олмушдур.
Белә ки, бу фе'л *јығмаг* мә'насында Газах, Товуз, Ханлар,
Борчалы, Шамхор рајону вә Чәбрајыл кечид шивәләриндә
кениш шәкилдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән: — *Ај ушах кет чөр-*
чөп дөшүр кәл бир-ики фартух да памбыг дөшүрәх[99].

Дөшүрмәк фе'ли Борчалы рајон шивәләриндә *ачкөзлүк-*
лә, тәләсә-тәләсә јемәк, Чәбрајыл кечид шивәсиндә *дәрмәк*
(јығмаг) мә'наларында да ишләнир. Мәсәлән: *Мејвәји дә-*
рәндә јерә төкүләнләри дөшүрүрүх; тоух јердән чүчү-
мүчү дөшүрәр[100].

Еһтимал ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләди-
лән *«дөшәмәк»* (бир шеји јан-јана јығмаг) фе'линин тарихән
«дөшүрмәк» фе'ли илә һәм шәкилчә, һәм дә мә'нача әлагәси
вардыр.

Иришмәк ایرش — јетишмәк, чатмаг мә'насында. *Чүн*
сәрвәри — Чин иришди шамә; Хәтминдә мүкәммәл олди
намә. Дк. 72 (137); *Кечә иришир һәбибә мәһбуб.* Дк.
70 (131).

Иришмәк «Китаби-Дәдә Горгуд»да, еләчә дә классикл
әрин дилиндә *чатмаг, јетишмәк* мә'наларында даһа чох иш-
ләнән фе'лләрдән биридир. Мәсәлән: *Аг-боз атлар минүбән*
јортушдиләр. Бәј бабаси јанинә иришдиләр (Дәдә Гор-
гуд, Д. 102—200—9); *Алтунлучә күнлүјүн тикиб Гантуралы*
кәрдәјинә кириб мурадинә мәгсудинә иришди (Дәдә Гор-
гуд, Д. 102—206—1); *Бир дагә иришди јолда накаһ;*
Гәддинә либаси-вәһм кутаһ; Лејли евинә иришди нөвбәт;
Ол хәстәјә галиб олду һејрәт (Фүзули, XVI әср, 96—137).

Кишвәридә *чатмаг, говушмаг* мә'насында *ирмәк* фе'линә
тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Әкәр билсән ки, чан версәм сана,*
санлыг ирүр мүмкүн; Әкәр чан версәм чана мана чан бол-
масун јарәб (Кишвәри, XVI әср, вәр. 3а);*Дүн кечә фәләкә*
чыхды фәрјадым; Ришмәди кушинә бу налә јетәр (Ва-
гиф, XVIII әср, 98).

Һ. Мирзәзадә *иришмәк* фе'линдән данышаркән јазыр:
XIV—XVIII әсрләрин јазыларында *чатмаг, јетишмәк* мә'на-
сында ишләдилмишдир. Сонракы дөврләрдә ишләндијини
көрмәдик...

Мүасир диалект вә шивәләримиздә *шит күлүш, истеһза-*
лы тәбәссүм мә'насыны ифадә едән *иришмәк* еһтимал ки,

---

[99] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 203.

[100] Азәрбајчан дилинин гәрб групу диалект вә шивәләри, I чилд, Бакы,
1967, сәһ. 213.

һәмин сөзүн мә'нача дәјишмишдир[101]. Бизчә бурада бә'зи чәһәтләр дәгигләшдирилмәлидир. Әввәлән, *иришмәк* фе'ли диалект вә шивәләримиздә *чатмаг, јетишмәк* мә'насында да ишләнир. Икинчиси, *иришмәк* фе'линә јалныз XIV—XVIII әср јазыларында дејил, XIX әсрдә дә тәсадүф олунур. Үчүнчүсү, *истеһзалы тәбәссүм* вә *күлүмсәмәк* мә'насында олан *иришмәк* фе'ли илә *чатмаг, јетишмәк* мә'налы *иришмәк* арасында тарихән һеч бир семантик әлагә јохдур.

Л. Будагов көстәрир ки, *иришмәк* фе'ли أیرشمك، ارشمك، ایروشمك шәкилләриндә түрк вә чығатај дилләриндә *чатмаг, јетишмәк, дәјмәк* вә б. мә'наларда ишләнир[102].

Бу фе'лин Азәрбајчан дилиндә ишләндијини В. В. Радлов да көстәрмишдир[103].

Хәтаи дилиндә ишләнмиш бу фе'лә Азәрбајчан дили диалект вә шивәләриндә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Сән атун мәм атыма иришмәз*[104].

Јахмаг یاخ — јандырмаг мә'насында. *Ол нури-рухундән ајры, еј маһ; Јахди мәни нар беләми олур.* Дк. 50 (90): *Бу вәһшәт илә ки, бахар идим: Вәһшәтдә көнүлнү јахар идим.* Дк. 18 (32).

Түрк дили абидәләриндә бу фе'л *(јахмаг) јандырмаг* мә'насында кениш шәкилдә ишләдилмишдир[105].

Бу фе'л *јандырмаг* мә'насында Хәтаидән әввәлки вә сонракы дөвр әдәби дилимиздә кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Сари тонли Сәлчан Хатун көшкдән бахар; Кимә бахсә ешгилә одә јахәр* (Дәдә Горгуд. Д. 94—184—8); *Кафирләр лешиндән бир бөјүк тәпә јығди; Чахмаг чахыб от јагди* (Дәдә Горгуд, Д. 23—42—6); *Биһудә дејил фәғаны аһи; Јахмазмы мәни онун күнаһи* (Фүзули, XVI әср, II, 220); *Билир молла бағрымдакы јараны; Нечә јахмышмән тәк күнү гараны* (XVIII әср, Вагиф, 50); *Рүхсарәсинин атәшинә чанымы јахдым* (XIX әср, Закир, 396).

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә бу фе'лә *јандырыб-јахмаг, көнлүнү јахмаг, ода јахмаг* тәркибләриндә раст кәлинир. Мәсәлән: *Јурдунузу дармадағын јандырарам, јахарам* (Чаббарлы, 1, 399).

Сајрамаг سیرا —охумаг, өтмәк мә'насында. Мәсәлән: *Сајрар ағач үстә јүз сығырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин.* Дк. 10 (15).

[101] Һ. Мирзәзадә. Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасына аид материаллар (фонетика-морфолокија) Бакы, 1953, сәһ. 67.

[102] Л. Будагов. Көстәрилән әсәри, т. I, сәһ. 187.

[103] В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, т. I, вып. V, СПб., 1892, сәһ. 1463.

[104] Бах: Р. Рүстәмов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаиклэшмиш фе'лләр. сәһ. 30.

[105] Aptullah Battal. Ibnü Mühennâ Lûgati. Istanbul, 1934, сәһ. 84.

М. Кашгаридә бу фе'лин даһа чох *охумаг, өтмәк* (гуша аиддир) мә'налары верилмишдир. Мәсәлән: *Сандурач сајрады — бүлбүл охуду* (МК, III, 311—2); *Гуш сагради* — гуш фыңдырыг чалар кими сәс *чыхарды* (МК, II, 83—10).

Л. Будагов вә В. В. Радлов *сајрамаг* фе'линин чығатај, татар вә түрк дилләриндә *охумаг* (гушлара аиддир) мә'наларында ишләндијини көстәрирләр[106].

Сајрамаг фе'линә көстәрилән мә'нада «Китаби-Дәдә Горгуд»да да раст кәлинир. Мәсәлән: *Салгум-салгум тан јелләри әсдијиндә, саггалли бозач торагај сајрадыгдә* (Дәдә Горгуд, Д. 7—113—4).

Бу фе'л Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә һәм мә'нача, һәм дә фонетик тәркибчә дәјишикликә уғрамыш шәкилдә галмышдыр. Газах, Гарабағ диалектләриндә, Товуз, Кәлбәчәр рајон шивәләриндә даһа чох тәсадүф едилән һәмин фе'л *сәјримәк* шәклиндә *јумуртламадан габаг хүсуси сәс чыхармаг, гаггылдамаг, вурнухмаг* (тојуға аиддир) мә'насында ишләнир. Мәсәлән: *Тојух сәјриjир, апар фал гој, јохса јазыхар* (Шамхор); *Бу тојуғун пешәси сәјримәхди* (Газах)[107].

Тәзмәк تز — гачмаг мә'насында. *Әсмә кәһи солда, каһи сагда; Тәзмә кәһи јолда, каһи дағда.* Дк. 33 (55).

М. Кашгари бу фе'лин *гачмаг* мә'насыны көстәрән ашағыдакы нүмунәләри верир: *Кејик тезди* — јә'ни кејик гачды (МК, III, 8—27); *Ол тезинди* — о гачар көрүндү (МК, II—146—16); *Ит кејикни тезитти* — ит чөл һејваныны гачырды (МК, II, 305—15) вә с.

Орхон-Јенисеј јазыларында бу фе'л *ајаг басмаг, тез-тәләсик кетмәк, гачмаг* мә'наларында ишләнмишдир[108].

В. В. Радлов да бу сөзүн *гачмаг, гачыб кетмәк* мә'наларында ишләндијини көстәрир. Мәсәлән: *Аз кына äрäн тäзiп бардı*[109].

Тәзмәк фе'линә *гачмаг* мә'насында Азәрбајчан дилинин бир сыра диалект вә шивәләриндә әсасән *тәзмәк*, бә'зән дә *тезмәк* шәклиндә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Гузу тезиф// тәзиф кетди, десән бир шеј көрүф* (Кәл. Чк.)[110]. Көјчај шивәсиндә исә *азыб-тәзмәк* тәркибиндә *чыхыб кетмәк* (намә'лум бир јерә) мә'насында тәсадүф едилир.

[106] Л. Будагов. Сравнительный, т. 1, сәһ. 612—617; В. В. Радлов. Опыт, т. IV, вып. I, сәһ. 225.

[107] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 357.

[108] Бах: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, сәһ. 431; И. А. Батманов. Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности, сәһ. 206; И. А. Батманов, З. Б. Арагачи, Г. Ф. Бабушкин. Современная и древняя Енисейка, Фрунзе, 1962, сәһ. 235.

[109] В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, т. I, вып. VI, сәһ. 1097, 1103.

[110] Р. Рүстәмов. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн архаиклэшмиш фе'лләр, сәһ. 22.

Туләмәк تولە —түкүнү төкмәк мә'насында. *Дајлар туләди бурахды јалы; Кишнәр чалаган гулун мисалы.* Дк. 10 (16). М. Кашгари бу фе'лин *түкүнү төкмәк* мә'насында ишләндијини көстәрир. Мәсәлән: *ат туләди* — ат түкүну төкду (МК, 11, 147—25, 147—22) вә с.

Л. Будагов *туләмәк* фе'линин чығатај, гыргыз вә Алтај дилләриндә (гушларын) *түкүну төкмәк* мә'насында, В. В. Радлов исә түрк дилләринин чохунда *түкүнү төкмәк, габығдан чыхмаг* мә'наларында ишләндијини көстәрирләр[111].

Хәтаи дилиндә ишләнән бу фе'л Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә инди дә јашајыр. Белә ки, һазырда Шамахы, Нуха диалектләриндә, Чәбрајыл кечиди, Шамхор, Кәлбәчәр рајон шивәләриндә *туләмәк* фе'ли *түкүну төкмәк, түкүну дәјишмәк* мә'насында ишләнир. Мәсәлән: *Тоуғумуз тулӳјәннән сора башға рәј түк кәтди* (Шамахы); *Бу тојух түкүнү тулӳјүр* (Нуха)[112].

Ола билсин ки, муасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләдилән *үтмәк, үтүләмәк* сөзләри дә *туләмәк* фе'ли илә әлагәдардыр.

Тунәмәк تون —кечә галмаг, кечәләмәк мә'насында. Мәсәләи: *Гәриб бүлбүл күл далында тунәди* (Хәтаи, сеч. ше'р., 29).

Хәтаи дилиндә ишләдилән бу фе'лә түркдилли гәдим абидәләрдә *кечәләмәк* мә'насында раст кәлинир. Мәсәлән: *Ол мәндә тунәди* — о мәним јанымда кечәләди; *анда түнәди* — орада кечәләди вә с.[113].

Дилимизин башга јазылы абидәләриндә бу фе'лә тәсадүф етмәдик. Лакин һәмин фе'лин јаранмасы үчүн еһтимал ки, әсас вермиш *түн** — кечә исми јазылы мәнбәләрдә тез-тез мүшаһидә олунур.

Улашмаг اولاش —чатмаг, јетишмәк, говушмаг мә'насында. Мәсәлән: *Хош јолдур о ким улаша ба јар; Мәнзур ола она руји-дилдар.* Дк. 66 (125); *Пәһ, пәһ ки, мәнәм о чисми-бичан; Ким накаһ она улашды бир чан.* Дк. 64 (121). М. Кашгари дә бу фе'лин *чатмаг, говушмаг* мә'насында ишләндијини көстәрир. «Китаби-Дәдә Горгуд»да да һәмин мә'нада ишләндијини көрүрүк. Мәсәлән: *Улашыбән сулар дашсә дәниз толмаз; Тәкәббүрлүк ејләјәни танри-севмәз* (Дәдә Горгуд, Д. 3—3—3).

[111] Л. Будагов. Көстәрилән әсәри, т. I, сәһ. 29; В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, т. III, вып. I, сәһ. 1567.

[112] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, сәһ. 392.

[113] Бах: Древнетюркской словарь, Ленинград, 1969, 597, сәһ. 63.

* Түн һаггында архаик исимләрә даир мәгаләмиздә әтрафлы мә'лумат верилмишдир (Бах: «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (әдәбијјат, дил вә инчәсәнәт серијасы)), 1973, № 4.

Бу фе'лә Хәтаидән әввәлки дөвр әдәби дилимиздә олдуғу кими сонракы дөврдә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Сурәтин нәгшиндә һејран олмушам; Вәслинә улашалы чан олмушам* (Нәсими, XIV әср, 208); *Јарыны кәл һәгсән, әгјар еләмә; Див илә улашма, базар еләмә* (Нәсими, XIV әср, 218).

Улашмаг фе'линә *бирләшмәк, говушмаг* мә'насында «Шүһәданамә»дә раст кәлинир. Мәсәлән: *Гонаглыг мәһәббәтилән улашмаг* сәбәбидир[114].

Улашмаг фе'линә *улгашмах* шәклиндә Азәрбајчан дилинин лачын шивәсиндә *бирләшмәк* мә'насында тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Сизнән улгашлығым күн дағылејди*[115].

Усланмаг اوسلان — ағылланмаг. Мәсәлән: *Бу Хәтаини рәва гылмаз сачын зәнчириндән санмакил усланды ол мискин, һәнуз диванәдир* (Хәтаи, сеч. ше'рләр, сәһ. 122). Бу фе'лин әсасыны тәшкил едән *ус* сөзү *ағыл* мә'насында дилимизин башга јазылы абидәләриндә ишләнир. *Усланмаг* фе'ли *ағылланмаг* мә'насында түрк дилләринин орта әсрләрә аид абидәләриндә мүшаһидә олунур[116].

Чөзмәк چز — ачмаг. Мәсәлән: *Дедим ки, әја, сәба, инди; Асудә отур чөзүб кәмәнди.* Дк. 36 (63); Бу фе'л *ачмаг* мә'насында Хәтаидән әввәлки дөврләрдә дә ишләнмишдир. Мәсәлән: *Евини чөзди, гајтабанын бозлатди, гарә гочун кишнәтди, дүн гатди көчди* (Дәдә Горгуд, Д. 97—90—6); *Газана бу сөз хош кәлди, атындан енди, чобанын әлләрини чөзди, алнындан бир өпди* (Дәдә Горгуд, Д. 27—50—14); *Еј бана мүшкин сачындан көнлүнү гуртар дејән: Гангы гафилдир сәласилдән чөзәр диванәсин* (Нәсими, XIV әср, 157).

В. В. Радлов вә Л. Будагов *чөзмәк* фе'линин түрк дилләриндә *ачмаг* мә'насында ишләндијини көстәрирләр[117].

Хәтаи дилиндә ишләнмиш бу фе'лә Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә *чөздәмәх, чөзәләмәк* шәклиндә ачмаг, узатмаг мә'насында тәсадүф едилир. Мәсәлән: — *Аз, о бараманы нијә һәлә чөздүјүб коррујурсан* (Чәбрајыл); *Чичими гөлтуғуннан чыхартды, чөздәди* (Шаһбуз); — *Бағырсағы чәкиб чөзәләди* (Сабирабад)[118].

[114] Бах: М. Ш. Рәһимов. Азәрбајчан дилинин XVI әср јазылы абидәләриндә ишләнмиш бир сыра сөзләр һаггында, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 8, сәһ. 46.

[115] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, сәһ. 395.

[116] Besim Atalay. Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lügat-it-Türkuyye, Istanbul, 1946, сәһ. 271, сәтир 1; Abtullah Battal. Ibnü Mühennâ Lügati, сәһ. 13, сәтир 6.

[117] В. В. Радлов. Көстәрилән әсәри, т. III, вып. VI, СПб., 1905, сәһ. 1987, 2045; Л. Будагов. Көстәрилән әсәри, т. I, сәһ. 494.

[118] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 449.

2. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә фәргли мә'на кәсб етмиш фе'лләр

Г а х м а г قاخ — вурмаг мә'насында. Мәсәлән: *Г а х д ы сәнәм олари варын; Дер мән верәјим чәзаји-карин.* Дк. 31 (53).

М. Кашгари дә бу фе'лин *вурмаг* мә'насында ишләдилдијини көстәрир. Мәсәлән: *Ани г а к т и* — ону јавашча вурду (МК, II, 293—9). XVI әср Азәрбајҹан јазылы абидәси «Шүһәданамә»дә *гахмаг-дөјмәк* (ганыны) мә'насында ишләдилмишдир. Мәсәлән: *Чүн көрдү ким бир кимсә гапуји г а х д ы, ҹаваб вериб деди, еј гапуји г а х а н ширин адлу сәнсән? Деди, бәли*[119].

Инди бир сыра диалектләримиздә бу фе'лә ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада раст кәлинир. Мәсәлән: *Г а х д ы м јерә; Нә г а х ы р с а н башыма*[120]. Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә *«б а ш ы н а г а х м а г»* тәркибиндә ишләнир.

Ј а с т а н м а г یاستن —гыврылмыш вәзијјәтдә узанмаг. Мәсәлән: *Кул ј а с т а н ы б а н, никар отурмуш; Ганлардан әли Никар отурмуш.* Дк. 16 (25). Түрк дилләринә даир гәдим абидәләрдә дә бу фе'лә һәмин мә'наларда раст кәлинир[121]. «Китаби-Дәдә Горгуд»да һәмин фе'л ејни мә'нада ишләнмишдир. Мәсәлән: *Ј а с т а н ы б ә н үзәринә јаги јетди* (Дәдә Горгуд, Д. 98—192—11). *Әнбәрин сүнбүлүнә кимсәнә ј а с т а н м ы ш исә; Вәслүнә лалеји-сијр илә рејһан сусады* (Нәсими, 157 б).

Хәтаидән әввәлки дөврә нисбәтән сонракы дөвр әдәби дилимиздә бу фе'л даһа чох ишләк олмушдур. Мәсәлән: *Бимар тәниндә галмајыб таб; Гылмыш мәзарә, ј а с т а н ы б хаб* (Фүзули, XVI әср, II, 225); *Мән бир гулам, чаным ода салмышам; Ј а с т а н ы б а н дост кујиндә галмышам* (Вагиф, XVIII әср, 91); *Ј а с т а н ы б а н гәлбин кими дәрјаја; Хәстә чисмин шәфа тапа, тәр јаја* (Закир, XIX әср, 274).

Јастанмаг сөзү *«ј а с т а н а-ј а с т а н а к ә з м ә к»* тәркибиндә үмумхалг дилиндә инди дә ишләнир.

Ј ү р ү м ә к یورو — кетмәк мә'насында. Мәсәлән: *Каһ ј ү р ү р идим бу аһу дагда; Кәһ ахәр идим чу чу багда.* Дк. 11 (17).

Јүрүмәк фе'линә «Китаби-Дәдә Горгуд»да вә әввәлки

[119] Бу барәдә бах: М. Ш. Р ә һ и м о в. Азәрбајҹан дилинин XVI әср јазылы абидәләриндә ишләнмиш бир сыра сөзләр һаггында. «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри», Бакы, 1962, № 8, сәһ. 46.

[120] М. Ш. Ш и р ә л и ј е в. Бакы диалекти, II чапы, Бакы, 1957, сәһ. 171.

[121] Б а х: С. Е. М а л о в. Памятники древнетюркской письменности, сәһ. 386.

дөврләрә аид башга мәнбәләрдә ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада раст кәлинир. Мәсәлән: *Базирканлар ј ү р ү д ү л ә р, јикидин әлини өпдиләр* (Дәдә Горгуд, Д. 39—74—4); *Базирканлар јараг көтүрдүләр; Кечә-күндүз јемәјиб ј ү р ү д ү л ә р* (Дәдә Горгуд, Д. 49—95); *Тәнһа ј ү р ү р олду ол симинбәр; Зүлмәтдә мисали-маһи-әнвәр* (Фүзули, XVI әср, 197).

Ч а л м а г چال —вурмаг мә'насында. Мәсәлән: *Та ч а л м а ј а дан јели тәнанчә; үзүнә нигабин өртди гончә.* Дк. 9 (14). М. Кашгари дә *чалмаг* фе'линин *вурмаг* мә'насыны көстәрир. *Ол ани ч а л д ы* — о ону (јерә) вурду (МК, II, 23—13). «Китаби-Дәдә Горгуд»да *чалмаг* фе'ли ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада ишләнмишдир. Мәсәлән: *Гарә гоча гыјмајынча јол алынмаз; Гарә полад үз гылынчы ч а л м а ј ы н ч а гырым донмәз* (Дәдә Горгуд, Д. 3—3—11); Фүзулидә дә ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада раст кәлинир. Мәсәлән: *Бисәбәб һәрзә-һәрзә гылма гәзәб; Шишәни ч а л м а дашә, сахла әдәб* (Фүзули, XVI әср, II, 256).

Чалмаг фе'линә *вурмаг* мә'насында Көјчај вә Ағдаш шивәләриндә раст кәлинир. Мәсәлән: *Агачы башына елә ч а л д ы ки, аз гала башы партлаја.*

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә *чалмаг* фе'ли бир сыра сөзләрлә бирләшәрәк тәркиб шәклиндә мүхтәлиф мә'наларда ишләнир.

3. Мүасир дөврдә муәјјән фонетик дәјишикликлә уграмыш фе'лләр

Г у ч м а г قوچ— гучагламаг мә'насында. Мәсәлән: *Г у ч м а г диләр ол белин кәмәрвар; Јолунда онун тәки кәм әрвар.* Дк. 40 (70).

М. Кашгари лүгәтиндә бу фе'л *(гучмаг) гучагламаг* мә'насында ишләнмишдир (МК, II, 5—1).

XV әсрдән сонракы әдәби дилимиздә дә һәмин фе'л ејни фонетик тәркиб вә ејни мә'нада ишләнир. Мәсәлән: *Бундан сонра өпүб г у ч м а г чағыдыр* (Вагиф, XVIII әср, 40); *Нә хошдур ики һәмдәм бир-бирилә иттифаг ојнар; Өпүб каһи, г у ч у б каһи, едиб каһи мәзаг, ојнар* (Закир, XIX әср, 382).

Гучмаг фе'линә Азәрбајҹан дилинин диалект вә шивәләриндә тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Јолдашымы көрән тәк они өпүб г у ж д у м*[122].

У ј у т м а г اویوت — јатыртмаг, јухуја вермәк мә'насында. Мәсәлән: *Аһу дојуруб гүзу у ј у т д и; Огурланыб өзи ота кетди.* Дк. 11 (16).

[122] М. Ш. Ш и р ә л и ј е в. Бакы диалекти, II чапы, сәһ. 172.

1286—7

Ујутмаг фе'линин *ујумаг* формасына «Ќитаби-Дәдә Горгуд»да раст кәлинир. Мәсәлән: *Гантуралынын ујхусу кәлди ујуди (Дәдә Горгуд,* Д. 97—191—7). Закирдә дә *ујмаг* шәклиндә *јатмаг, јухуламаг* мә'насында тәсадүф олунур. Мәсәлән: *Әмиб-әмиб ләбләриндән дојдуғум; Мүркүләјиб, кәнарында ујдуғум* (Закир; XIX әср, 278).

Урмаг اور — вурмаг. Мәсәлән: *Афаги-чаһанда урраг лаф; Олуф сәфәрин зи Гаф та Гаф.* Дк. 61 (115); *Бир хош гулағыны бурајым мән; Үзүнә тәпанчә урајым мән.* Дк. 30 (51).

Урмаг фе'ли истәр Хәтаидән әввәлки, истәрсә дә сонракы дөврләрдә дилимиздә кениш јајылмышдыр. Мәсәлән: *Ол буғә гәтиташә бујнуз урсә ун кими үјүдәрди* (Дәдә Горгуд, Д. 9—15—10); *Так чичәји илә сүти (гарышдырыб) оғланын јарәсинә урдиләр* (Дәдә Горгуд, Д. 16—29—4); *Һәг тәала пәрдәсиз олду әјан; Сур урулду, сури-Исрафил, ојан* (Нәсими, XIV әср, II, 205). *Габил фүрсәт мачали көрүб гојунун үстүнә варди, Һабили көрди, јатур, бир таш көтүрди вә Һабилин башинә урди, елә ким бејини ағзына төкүлди* («Шүһәданамә», XVI әср, 10); *Бидад илә көјсүнә уруб даш; Дәрд илә көзүндән ахыдыб јаш* (Фүзули, XVI әср, II, (97); *Бәрг уруб күн тәк чыхар бир һури-пејкәр һәр сабаһ* (Вагиф, XVIII әср, 156); *Дәли көнүл, умуб күсмә өзкәдән; Аләм билир одур од уран сана* (Закир, XIX әср, II, 278).

Шәкилчә архаик һесаб едилән бу фе'лә нә Азәрбајчан әдәби дилиндә, нә дә диалект вә шивәләриндә тәсадүф едилир.

ХӘТАИНИН «ДӘҺНАМӘ» ПОЕМАСЫНЫН ЛЕКСИК, СЕМАНТИК ВӘ УСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

(Синонимләр, омонимләр, антонимләр)

СИНОНИМЛӘР

Бир һәгигәтдир ки, синоним сөзләр бүтүн дилләрдә вардыр. Лакин дилләрин һамысында синоним сөзләрин типи, мигдары вә инкишафы ејни олмамышдыр. Елә буна көрә дә дилчилик әдәбијјатында синонимләр мәсәләси үмумиләшмиш һалда һәлл едилә билмәмишдир.

Синонимләр һаггында мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрүлмүш вә синонимләрин мүәјјәнләшмәсиндә мүхтәлиф ме'јар да көстәрилмишдир.

Демәк олар ки, бүтүн әсәрләрдә синонимләрә белә бир тә'риф верилир: «Синоним әсас мә'насына көрә мүтләг вә ја нисби ејнијјәт тәшкил едән, лакин формасына вә әлавә мә'насына көрә фәргләнән сөзләрдир»[123]. Белә сөзләр бир-бириндән үслуби мәгамларына көрә фәргләнир. Демәли, синонимин дилдә јашамасы үчүн әсас амил онун спесифик мә'насы вә үслуби рәнкарәнклик јаратмаг вәзифәсинә малик олмасыдыр. Һәр бир синонимин спесифик мә'насы ејни синонимик чәркәдә дуран сөзләрин бир-бири илә әвәз едилдији заман ашкара чыхмасыдыр.

Данышыгда вә јазыда охшар сөзләрин сечилиб истифадә едилмәси синонимләрин јаранмасына сәбәб олур. Синонимләр фикрин ајдын, сәлис вә дәгиг ифадә едилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Данышыгын мүхтәлифлијинә, чанлы вә ифадәлијинә көмәк едир. Мүәјјән бир фикри даһа инчә, даһа көзәл, образлы ифадә етмәк, сөзләрин тәкрарындан вә јекнәсәглијиндән узаглашмаг мәгсәди илә јарадылыр.

Бәдии әдәбијјатда, еләчә дә поезијада синонимләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Јазычыларын үслубундан асылы олараг синонимләрдән истифадә тәрзи мүхтәлифдир. Фикри ифадәли етмәк үчүн бир сыра синонимләрдән лазымлысыны сечиб истифадә етмәк, јазычынын бәдии әсәрин дили үзәриндә ишләмәк бачарыгыны көстәрән амилләрдән биридир.

М. Горки өјрәдир ки, синонимләрин сечилмәсиндә һәр шејдән әввәл, онларын арасындакы мә'на фәргләрини нәзәрә алмаг лазымдыр[124].

А. И. Јефимов догру олараг јазыр ки, синонимик васитәләр бәдии дили рәнкарәнк едир, көзәлләшдирир, онун ифадә үсулуну мүхтәлифләшдирир, зәнкинләшдирир[125].

Демәк, бәдии дилдә синоним сөзләрин фәалијјәти даһа да кенишләнир, зәнкинләшир. Хүсусән јазычынын фәрди үслубу илә әлагәдар олараг синонимләрин әмәләкәлмә јоллары артыр вә синоним сөзләрин сырасы чохалыр. Чүнки һәр бир јазычы дилдәки мүтләг синонимләрдән истифадә етмәклә јанашы, өзү дә јени синоним сөзләр, чәркәләр[126] јарадыр.

А. И. Јефимов бәдии әдәбијјатда синонимләрин ишләнмә даирәсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Бә'зән бир-бириндән узаг олан мүхтәлиф үслублара аид сөзләр бәдии әсәрләрдә синоним кими ишләнә билир. Бунлары мә'нача јахынлашдыран, үмуми мә'на әтрафында бирләшдирән јазычынын субјектив

---

[123] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 122.

[124] В. М. Шарбатский. Занятия по стилистике старших классах средней школе, М., 1951, сәһ. 14.

[125] А. И. Ефимов. Стилистика художественной речи, М., 1961, сәһ. 232.

[126] Бу истилаһы С. Чәфәров «Синоним груплар», «Синоним дәстә» кими ишләтмишдир. Бах: С. Чәфәров. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы, Бакы, 1958.

үслубудур. Бәдии әсәрдә синонимләрин тәсвиредичи ролуну арашдырырыгса онун үслуби тәснифи даһа мәсләһәт көрүлүр[127]. Демәк, сәнәткар, поетик, архаик, жаргон, садә данышыг дили, емосионал, еләчә дә башга дилләрдән алынма сөзләри бир синонимик групда бирләшдирмәк имканына маликдир»[128].

* * *

Дүнјанын әксәр дилләри кими Азәрбајҹан дили дә синонимләрилә зәнкиндир вә онун лүғәт тәркибиндәки мүхтәлиф нөв синоним сөзләр бирдән-бирә төрәмәдији кими бир мәнбәдән дә дејилдир. Бу синонимләр Азәрбајҹан дили лүғәт тәркибинә мүхтәлиф сәбәбләрлә, хүсусән, үслуби еһтијаҹларла әлагәдар олараг мүхтәлиф јолларла топланмышдыр.

Белә бир зәнкинлик Азәрбајҹан үмумхалг дилинин илк дөврләриндә дә олмушдур. Һәтта әввәлки тајфа дилләри үмумхалг дилинин ләһҹәләри кими бир мүддәт јашамыш, хүсусән шәһәрлиләр данышығында синонимләр мүвазилији[129] (мүхтәлиф тајфа дилләринә мәнсуб ејни мә'налы ваһидләрин мүвази ишләнмәси) бир гәдәр давам етмиш, әдәби дилдә дә из салмышдыр. Мә'лум олдуғу үзрә, «үмумхалг Азәрбајҹан дили огуз вә гыпчаг тајфа дилләри әсасында тәшәккүл тапдығы үчүн илк дөврләрдә һәр ики гәбилә дилинә хас олан мүәјјән үнсүрләр, һәтта ејни мә'налы үнсүрләр үмумхалг дилиндә мүвази сурәтдә ишләнмишдир»[130]. Белә мүвазилик һәтта илк дөврләрдә шифаһи вә јазылы әдәбијјата аид әсәрләрин дилиндә дә мүәјјән дәрәҹәдә әкс олунмушдур. Азәрбајҹан јазылы әдәби дилиндә белә мүвазилик кетдикҹә азалмыш олса да, үмумијјәтлә XVIII әсрә гәдәр нәзәрә чарпачаг дәрәҹәдә давам етмишдир. Демәлијик ки, Нәсиминин, Хәтаинин, Фүзулинин әсәрләриндә ишләнән олмаг-болмаг, етмәк-гылмаг, кетмәк-вармаг, демәк-ајитмаг, тој-дүкүн, јахшы-јек, сағ-әсән кими онларла сөзләрин мүвазилији мәһз бу просесин изидир.

Белә бир ҹәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, сонралар һәмин мә'налы әрәб вә фарс сөзләри илә әсил Азәрбајҹан сөзләринин биркә мүбаризәси дә Азәрбајҹан әдәби дилиндә хүсуси шәкилдә әкс олунмуш вә узун мүддәт давам етмишдир.

Һәтта бу мүбаризәдә бир сыра әсил Азәрбајҹан сөзләри мәғлуб олмуш, дилин лүғәт тәркибиндән чыхмыш, унудулмушдур (јалныз бә'зи диалектләрдә өз изини сахламышдыр).

[127] А. И. Ефимов. Стилистика художественной речи, М., 1961, сәһ. 260.

[128] Јенә орада, сәһ. 264.

сәһ. 264.

[129] Термин Ә. Дәмирчизадәнин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили адлы әсәриндән көтүрүлмүшдүр.

[130] Ә. Дәмирчизадә. Китаби-Дәдә Горгуд дастанларынын дили, Бакы, 1962, сәһ. 7.

Бунун әвәзиндә әрәб вә фарс сөзләри вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

Мирзә Мәһәммәд Әфшар кечән әсрин орталарында јазмыш олдуғу «Фәнни-сәрф-нәһви-түрки» китабынын мүгәддимәсиндә бу просеси белә тәсвир етмишдир: «Әкәр бир кәс Истанбулда (атәш) әвәзинә (од) вә ја Азәрбајҹанда (ҹәһәннәм) әвәзинә (даму), нахош, начаг бәдәлинә (сајры) сөјләсә әксәрүнүн — нас мурадыны анламајыб суала мәҹбур олур»[131].

* * *

Үмумхалг данышыг дили јазычыларымыза да рәнкарәнк експрессив ҹәркәләр јаратмаг үчүн олдугҹа гијмәтли материал вермишдир. Белә бир рәнкарәнкликдән Хәтаи дә өзүнүн «Дәһнамә» поемасында истифадә етмишдир.

Хәтаи ајдын вә садә халг дилиндә јарадан бир сәнәткар олмушдур. Өз дилинин руһуну нә дәрәҹәдә билмәси онун «Дәһнамә»синдән көрүнүр. Доғрудан да, Хәтаинин «Дәһнамә» мәснәвисиндә мүәјјән мигдарда алынма сөзләр олса да, ҹанлы халг дили хәзинәсиндәки сөз вә ифадәләр даһа үстүн јер тутур. Мәһз буна көрәдир ки, шаирин дөврүндән бу күнә гәдәр беш әср мүддәтиндә Азәрбајҹан ше'ри инкишаф едиб, јени мәзмун вә формаларла зәнкинләшмишсә дә Хәтаи ше'рләри өз садәлијини, аһәнкдарлығыны вә тәравәтини сахламагдадыр: Гыш кетди јенә баһар кәлди; Күл битди вә лаләзар кәлди, Гушлар гамусу фәғанә дүшдү; Ешг оду јенә бу ҹанә дүшдү. Дк. 8 (13).

Поемада белә садә дил вә үслуб халг руһунун тәрәннүмү вә шаирин халг јарадыҹылығындан истифадә етмәси илә әлагәдардыр. Хәтаи ајры-ајры һадисәләри даһа тә'сирли вермәк мәгсәди илә үмумхалг дилиндәки охшар сөз вә ифадәләри сечиб, өз јарадыҹылыг мәгсәдинә мүнасиб шәкилдә истифадә етмишдир.

* * *

Синонимләрин семантик характери онларын бәдии әдәбијјатда тәһлилини, конкрет бир јазычынын үслубундакы тәснифини дә фәргләндирир. Лексик синонимләр вә семантик ҹәркәләрдә бирләшән сөзләр, әсасән, бир үмуми мә'наны билдирән ејни мә'налы сөзләр олур. Лакин бир синонимик ҹәркәдә елә сөзләр бирләшир ки, бунлар ади һалда нәинки бир-биринин синоними дејил, һәтта чох вахт узаг мә'налы сөзләрдир.

Контексдә исә бу сөзләр јазычынын вермәк истәдији бир мәзмунун ифадәсиндә бирләшир вә үмуми мә'наны мүхтәлиф шәкилдә ајдынлашдырмаға хидмәт едир. Белә синоним ҹәр-

[131] Ситат Ә. Дәмирчизадәнин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дили адлы әсәриндән көтүрүлмүшдүр (сәһ. 14).

кәләрә дахил олан сөзләрин бир һиссәси мүтләг, бир һиссәси исә нисби (мәтни) олур. Буна көрә дә јазычынын дилиндәки синонимләр, хүсусилә, лексик, семантик, грамматик вә үслуби хүсусијјәтләринә көрә груплашдырылыр. Бүтүн бу чәһәтләри нәзәрә алараг Хәтаинин «Дәһнамә» поемасындакы синонимләр нитг һиссәләри үзрә ајрылмыш, синонимик чәркәләр вә онлары тәшкил едән сөзләр грамматик хүсусијјәтләринә, мә'насына, һәм дә үслуби мәгамларына көрә тәһлил едилмишдир.

Сонра синонимик чәркәјә дахил олан сөзләрин мәнбәји, мәншәји, һансы үслуби категоријаја дахил олмасы да ајдынлашдырылмыш вә мүвафиг груплашдырмалар апарылмышдыр.

«Дәһнамә» поемасында синонимләрин әксәријјәтини адлар (исим, сифәт) вә фе'лләр тәшкил едир. Буна көрә дә онлар әсәрдә исми синонимләр вә фе'ли синонимләр ады алтында ики әсас групда бирләшдирилир вә һәмин бөлкү үзрә тәдгиг олунур.

Исми синонимләр

Синоним сөзләрин мәншәјинә көрә

а) Дилимизин өз сөзләри илә әмәлә кәлән синонимләр.

Хәтаи өзүнүн «Дәһнамә» поемасында истәр мүтләг[132], истәрсә дә нисби (мәтни) синонимләрин јаранмасында, әсасән, Азәрбајчан дилинин өз сөзләриндән кениш истифадә етмишдир. Мәсәлән: *Гапы-ешик, бала-дөл, ган-јаш, әсән-сағ, өмр-варлыг, огру-әјри, чин-доғру, јан-гат, јүкүш-чох, сары-тәрәф.* Бу синоним чәркәләри тәшкил едән сөзләр әсил Азәрбајчан сөзләри олуб, гәдим дөврләрдән башлајараг Хәтаи дөврүнә гәдәр ишләк олмуш, Хәтаидән сонракы дөврә кәлдикчә артыг мәһдудлашыб әдәби дилимиз үчүн архаикләшмишдир (бә'зиләри исә диалектләримиздә өз изини сахламышдыр).

Шаһлар ешијимдә гул гамусу; Күл јәрпағы һичрејиәрусу. Дк. 33 (57). *Кирән чү диләнчи һәр гапыдән; Көрмәз көзү әматәк сәбудән.* Дк. 32 (54); *Бири -бирини говур кејикләр; Бала дөлүмү гылыр пејкләр.* Дк. 11 (16); *Дер вар белә сәнинлә гајғу. Ган-јашыла рәнку руји сару.* Дк. 72 (135); *Саг әсәндир ол пәри-ру; Сәндән еләмиш дили-бәри-у.* Дк. 35 (60); *Јарын диләјиб бәгаи-өмрүн; Өз варлығыны фәна гылан дил.* Дк. 14 (21); *Часусмусан ки, јохса оғру; Ја әјримисән ки, јохса доғру.* Дк. 19 (33). *Чох етди Хәтаиә чәфа һичр; Ол әһди вәфасы чин сәнми.* Дк. 61 (114); *Кәлкил ки, әкәрчи бәр хәтасән; Чин олду јанымдан һәр хәталәр.* Дк. 63 (118). *Доғру баханын алырды чанын; Көзү көрәнин төкүрдү ганын.* Дк. 16 (26). *Искәндәр она бир ајинәдар; Дараб јанында бәндә кирдар.* Дк. 16 (26); *Мән варајым ол никар гатына; Ол дилбәри күлүзар гатына.* Дк. 29 (48). *Ол шеј ки, өлүдүр онда јохсан; Ол тән ки, диридир онда чохсән.* Дк. 37 (65); *Гылдым мән о она јүкүш дуалар; Адын тутуб охудум сәналар.* Дк. 24 (41); *Кәлмәз јавуға һәзар гылыр ол; Дәркаһә сару нәзәр сылыр ол.* (29—49); *Кәһ гәдди-бәнәфшә хәмдир ондан; Кәһ тәрәфи чәмән хүррәмдир ондан.* Дк. 23 (39).

Хәтаи дилиндә синоним чәркә јарадан *гапы-ешик* сөзләри *«һәјәт»* мә'насында ишләнмишдир.

Азәрбајчан дилинин бу гәдим сөзләри мүасир дилимиздә ишләнмир. Јалныз *ешик* вә *гапы, һәјәт* мә'насында Көјчај вә Ағдаш шивәләриндә һәлә дә галыр.

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *гапы, евә дахил олмаг үчүн јол* мә'насында ишләнир ки, бу да *һәјәтин* синоними ола билмәз.

Бала-дөл, ган-јаш саг-әсән, өмр-варлыг Азәрбајчан дили сөзләриндән јаранан синонимләрдир.

Әсән[133] гәдим сөз олуб *саг, саламат* сөзүнүн синонимидир. Тамамилә дилдән чыхмыш бу сөз мүасир әдәби дилимиздә *саг, саг-саламат* сөз вә тәркибләри илә әвәз олунмушдур.

Чин гәдим Азәрбајчан сөзү олуб, *доғру* сөзүнүн синонимидир. Инди тамамилә сырадан чыхмыш, јалныз *јухусу чин чыхмаг* тәркибиндә галмышдыр. *Доғру* сөзү исә *дүз* сөзү илә әвәз олунмушдур. *Доғру* сөзү данышыг дилиндә *доғру данышмаг, доғру демәк* кими ифадәләрдә галыр. *Гат* сөзү *јан* сөзүнүн синонимидир. Мүасир дилимизи тәрк едән бу сөз өз јерини *јан* вә *тәрәф* сөзләринә вермишдир.

Јүкүш чох сөзүнүн синонимидир. Бу синоним сөзләрдән бири *(јүкүш)* гәдим сөз олуб, *чохлуг* анлајышы билдирмишдир.

Хәтаи тәкрардан гачмаг вә јекнәсәглик јаратмамаг мәгсәди илә бу сөзләрдән истифадә етмишдир. *Јүкүш* сөзү мүасир әдәби дилимизи тәрк етмиш, өз јерини исә *чох* сөзүнә вермишдир.

б) Алынма сөзләрлә ифадә олунан синонимләр.

Синонимләрин јаранма мәнбәләриндән бири дә алынма сөзләрдир.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында алынма сөзләр васитәсилә дүзәлән синонимләр 4 групда бирләшдирилмишдир.

[132] Мүтләг синонимләр дә мүәјјән тарихи дөвр үчүн нисби ола биләр.

[133] Синоним чәркәләрдә иштирак едән, әдәби дилимиз вә мүасир чанлы данышыгдан, әсасән силинмиш олан гәдим (архаик) сөзләр һаггында, монографијанын гәдим (архаик) сөзләр һиссәсиндә кениш вә мүгајисәли шәкилдә данышылдығы үчүн бурада јалныз мүасир дил бахымындан тәдгиг олунур.

Азәрбајҹан дилиндә, о ҹүмләдән Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында синонимләрин, хүсусилә, исми синонимләрин әксәријјәтиндә алынма сөзләр иштирак едир. «...белә алынма сөзләр һесабына синоним ҹәркәләрин тәркибиндәки сөзләрин мигдары артыр, бунунла да синонимләр хејли зәнкинләшмиш олур[134]».

С. Ҹәфәров гејд едир ки, «синонимләрин јаранмасында әрәб вә фарс дилләриндән кәлмә сөзләр үстүнлүк кәсб едир»[135]. Бу бахымдан Хәтаинин «Дәһнамә» поемасындакы синоним ҹәркәләр һәр ики дилин сөзләри һесабына зәнкинләшмишдир. Лакин һәр бир јад сөзү дә кор-коранә дилә кәтирмәк олмаз.

Проф. А. Н. Гвоздјев «Рус дилинин үслубијјаты үзрә очеркләр»и әсәриндә синонимләрин тәснифини верәрәк гејд едир ки, синонимләр әкәр мүәјјән кејфијјәт дәрәҹәләрини фәргләндирән инҹә хүсусијјәтләрә маликдирсә, онда һәмин хүсусијјәтләрин тәләбинә көрә синонимләр ичәрисиндән һансыны сечмәк, иши асанлашдырыр[136].

* * *

Әлбәттә, тарихилик бахымындан синоним ҹәркәләри әмәлә кәтирән алынма сөзләрин бир гисми әдәби дилимизи тәрк етмиш, хејли һиссәси дилимизин грамматик ганунларына ујгунлашараг, лүгәт тәркибиндә сабитләшмишдир.

Әдәби дилимиздән чыхмыш бу гисим алынма сөзләр кечичи, тарихи[137] характер дашыјыр.

Ә. Дәмирчизадә «Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты» китабында алынма сөзләрин синонимлијиндән бәһс едәрәк јазыр: «Алынма сөзүн синоним олмасы үчүн синонимлик әламәтләрини кәсб етмәси зәруридир. Јә'ни үмумиләшдиричи бир әсас мә'на илә дахил олдуғу ҹәркәдәки дикәр синоним сөзләрдән мүәјјән әлавә мә'на чаларлыгы илә фәргләнмәлидир вә бу хүсусијјәтинә көрә дә үслуби мәгамда вә фразеолоҗи тәркибдә әвәзедилмәз јери олмалыдыр»[138]. Бу нөгтеји-нәзәрдән чыхыш едәрәк, Ә. Дәмирчизадә бә'зи ејни анлајыш билдирән мүхтәлиф мәншәли сөзләри (*сијаһ-гара, аг-бәјаз* типли сөзләри) башга мә'на чаларлыглары олмадыгда синоним кими гәбул етмир, чүнки, онун фикринчә, бу сөзләр әлавә һеч бир мә'наја малик олмајыб садәҹә ејни анлајыш билдирән мүхтәлиф мәншәли сөзләрдир[139]. Һалбуки дилдә олан синонимләрин һамысы мә'на чаларлығы илә фәргләнмир. «Ејни мәфһуму билдирән онларла паралел сөзләр — синонимләр вардыр ки, бунларда хүсуси мә'на чаларлыглары јохдур»[140].

Классик әдәби дилимиздә, еләҹә дә Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында јүзләрлә мүхтәлиф мәншәли синоним сөзләр вардыр ки, онлар һеч бир әлавә мә'на чаларлыгларына малик дејилдир. Демәли, «Синоним сыралары (хүсусилә, мүтләг синонимләри) јарадан сөзләрдә һеч дә һәмишә әлавә лексик мә'на ахтармаг лазым дејилдир»[141]. Чүнки «синоним сөзләр елә сөзләрдир ки, бунлар өз лексик мә'наларында нә исә үмуми бир ҹәһәтә малик олурлар. Бу үмуми ҹәһәт онун нәтиҹәсиндә јараныр ки, синонимләр ејни бир әшјаны, керчәклији, ејни бир һадисәни билдирир, јахын анлајышлар ифадә едир»[142]. Бу бахымдан классик әдәби дилдә әрәб вә фарс сөзләриндән ибарәт синонимләрә раст кәлирик ки, бунларын да әксәријјәти мүтләг синоним хүсусијјәти дашыјыр. Бунун Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында даһа кениш јер тапдығыны көрүрүк.

а) Әрәб дили сөзләриндән ибарәт олан синонимләр.

Елм—дәрс. Гылмышды мәнимлә елм тәһсил; Чох ај рәфигим иди, чох ил. Дк. 43 (75); *Һәм дәрс охујарды бир сәбәгдә; Анчаг нә сәбәгдә бир вәрәгдә.* Дк. 43 (75).

Хәтаи *охујуб өјрәнмә, билмә* кими үмуми бир мә'наны бу синоним ҹәркәдә ифадә етмишдир.

Сәбр-гәрар-ихтијар. Ким сәбрү, гәрарә чарә јохдур; Бағрымда нә дүрлү јарә јохдур. Дк. 37 (63); *О дәм ки, үзүнү көрдүм анын; Галмады дәхи гәрары ҹанын.* Дк. 29 (50); *Бир дәм дедим еј гәрарым әјлән, кетмә бу күн, ихтијарым әјлән.* Дк. 25 (44).

Мисалларда верилән вә әрәб сөзләриндән әмәлә кәлмиш

[134] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 125.

[135] С. Ҹәфәров. Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексикасы, Бакы, 1958, сәһ. 50.

[136] А. Н. Гвоздьев. Очерки по стилистике русского языка, М., 1952, сәһ. 33.

[137] А. В. Шапиро «Синонимләр нәзәријјәсинин бә'зи мәсәләләри һаггында» адлы мәгаләсиндә вә Р. Мәһәррәмова «Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы» (синонимләр, омонимләр, антонимләр) адлы әсәриндә синонимләрә тарихилик принсипи илә јанашмаг мәсәләси барәдә доғру олараг јазырлар ки, мүәјјән тарихи дөврдә синоним кими гәбул едилән сөзләр башга бир тарихи дөврдә синоним олмаја биләр вә ја әксинә әввәлләрдә синоним олмајан сонракы дөврләрдә синоним ола биләр. Бах: Институт языкознания, Доклады и сообщения, т. III. выпуск VIII, М., 1958; Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы, Бакы, 1968, сәһ. 38—39.

[138] Ә. Дәмирчизадә. Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты, 1962, сәһ. 125.

[139] Јенә орада, сәһ. 37—38.
сәһ. 37—38.

[140] Рәһилә Мәһәррәмова. Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы, Бакы, 1968, сәһ. 37.

[141] Јенә орада, сәһ. 37—38.

[142] В. И. Кодухов. Лексико-семантические группу слов, Л., 1955, сәһ. 3.

1286—7

бу синоним чәркәләри тәшкил едән мүтләг синонимләр мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә вә ејни заманда данышыг дилиндә ејни мә'нада ишләнир.

Һ и ч р-һ ә с р ә т. Зөвгү тәрәбү һүзру вәһдәт; Әфсанеји-һ и ч р ү гөвлү һ ә с р ә т. Дк. 70 (130).

«Дәһнамә» поемасындакы бу мүтләг синонимләрдән *һ и ч р* бәдии дилдә, *һ ә с р ә т* исә әдәби дилдә ишләнир.

З ә м а н ә-ә j j а м. Оламы мәним чаһанда һәм там; Нә көрдү з ә м а н ә, нә худ ә j j а м. Дк. 33 (56).

Зәманә-әјјам сөзләри дилимизин мүтләг синонимләриндәндир. Хүсусилә данышыг дилиндә *заман, зәманә* илә *әјјам* сөзләри мә'нада әсаслы дәјишиклик олмадан бир-бирини әвәз едир. Мүасир әдәби дилдә исә *заман, дөвр* синонимләри ишләнир. О дөвр әдәби дили үчүн *зәманә, әјјам* сөзләри мүтләг синоним олмуш, Хәтаи дә тәкрардан гачмаг мәгсәди илә бу синоним сөзләрдән истифадә етмишдир.

М ә'ш у г ә-а ш и г. Мә'шугә кедәр зи сузи а ш и г; Әзрајә кедәр зи куји-вамиг. Дк. 21 (36); *М ә'ш у г ә саруја бахса а ш и г; Бәхти сијәһин нигаб едән сиг.* Дк. 18 (31).

Әрәб дили сөзләриндән ибарәт олан вә әрәб дилинин ганунларына табе олан *мә'шугә ашиг* сөзүнүн там (мүтләг) синонимидир. Шаир ики севәни бир-бириндән фәргләндирмәк үчүн бу синоним сөзләрдән истифадә етмишдир.

Мүасир данышыг дилиндә өз шәклини вә мә'насыны сахлајан бу синоним сөзләр мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә *севән, севкили* сөзләри илә әвәз олунмушдур.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын лүгәт тәркиби поетик, үслуби, мәтни синонимләрлә даһа зәнкиндир. О, дилиндәки мүтләг синонимләрлә јанашы, үмумхалг данышыг дили сөзләриндән, ифадә тәрзләриндән бачарыглы бир сәнәткар кими истифадә етмишдир.

Ш ө һ р ә т-һ ө р м ә т. Јүз ејблә ким бу ш ө һ р ә т и н вар; Ш ө һ р ә т илә нә һ ө р м ә т и н вар. Дк. 32 (55).

Көрүндүјү кими шаир *шөһрәт* сөзүнә шәрти синоним кими *һөрмәт* синонимини ишләтмишдир.

М ә һ ә б б ә т-и л һ а м. Көз көрмәсә дил көтүрмәз арам; Ким көзә верир, м ә һ ә б б ә т, и л һ а м. Дк. 15 (24).

Мәһәббәт сөзүнә исә *илһамы* синоним ишләтмишдир.

б) Д и л и м и з и н ө з с ө з л ә р и и л ә ә р ә б д и л и н ә м ә х с у с с ө з л ә р и н ә м ә л ә к ә т и р д и j и с и н о н и м л ә р.

Ј а з ы-с ә һ р а-д ү з. Каһ ј а з ы кәсиб кедәрди јола; Каһ јел апарарды ону көлә. Дк. 45 (79); *Јох дәхи чаһанда гәмгүсарым; С ә һ р а д а кејкләр олду јарым.* Дк. 30 (50); *Јол кәсмәк ишин бу д ү з л ә р д ә; Гопарма көнлүнү кирвәләрдә.* Дк. 32 (54).

Хәтаи дилиндә ишләнән *јазы* сөзү гәдим дөврләрдән XVIII әсрин сонуна гәдәр *сәһра, дүз, дәшт, бијабан* сөзләри илә синонимик чәркә тәшкил етмиш, XVIII әсрдән сонра исә дилдән чыхмыш, јалныз мүасир Азәрбајчан дилинин диалектләриндә өз изини сахламышдыр.

Сон дөвр әдәби дилимиздән вә мүасир чанлы данышыгдан әсасән, силинмиш олан вә јалныз бә'зи сөзләрдә (*Гарајазы*[143], *јазы пишији*) өз изләрини сахлајан, *чөл, дүз, сәһра* мә'насында ишләнән *јазы* сөзү Хәтаи дилиндә ишләк сөзләрдән бири олмушдур.

Чөл, сәһра мүасир әдәби дилимиздә мөһкәмләнмиш *дүз* исә данышыг дилиндә галыр.

Д а м у-ч ә һ ә н н ә м-в ә һ ш ә т. Ким гәдри-беһишти ол билир һәм; Ким јанмыш ола о дәр ч ә һ ә н н ә м. Дк. 61, 62 (116); *Д а м у л а р одуну јандырансан; Сирләри ачыб утандырансан.* Дк. 32 (55); *Бу вәһдәт илә ки, бахар идим; В ә һ ш ә т д ә көнлүнү јахар идим.* Дк. 18 (32).

Јанмаг, горху анлајышыны билдирмәк үчүн Хәтаи мүәјјән мә'на чаларлыглары илә һәм мүтләг (*даму, чәһәннәм*), һәм дә мәтни (нисби) (*вәһшәт*) синонимләриндән истифадә едәрәк бир синонимик чәркә јарадыр. Бу синоним чәркәләрдән *вәһшәт* вә *чәһәннәм* әрәб сөзү, *даму* исә Хәтаи дөврү әдәби дилиндә ишләк сөз олмуш, мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн там архаикләшмишдир. Јалныз мүасир Азәрбајчан дили диалектләриндә өз изини сахламышдыр.

Һ ө р м ә т-и з з ә т, с ө з-к ә л а м, б а ш-г ә ф а, а л г ы ш-д у а, а j р ы л ы г-һ и ч р а н синонимләри. *Һәр јердә ки, вар һ ө р м ә т и н вар; һәр ганда ки, олса, и з з ә т и н вар.* Дк. 57 (105); *Отурду сәба вә ол јериди; С ө з демәјә фүрсәт истәр иди.* Дк. 29 (49); *Гылдым алыбан нәзәр бә мәктуб; Көрдүм јазылы к ә л а м и-мәһбуб.* Дк. 29 (49); *Алдым гәләмин ки, намә јазым; Әһвали-дилим к ә л а м ә јазым.* Дк. 25 (44); *Бир јүмруг уруб г ә ф а м ә мөһкәм; Б а ш ы м а јетирди дәхи үч бәм.* Дк. 19 (33); *Нә бахды сәламә, нә кәламә; Нә а л г ы ш ы м а, нә худ д у а м ә.* Дк. 19 (32); *Олдур чү мәним ишимә гәмхар; А j р ы л ы г одунда чәкмәзәм гәм.* Дк. 25 (42); *Һ и ч р а н охундан булам сәламәт; Көрсән гылысан јарама мәһрәм.* Дк. 25 (42).

Хәтаи өзүнүн «Дәһнамә» поемасында тәкрардан вә јекнәсәгликдән гачмаг мәгсәди илә бу (*һөрмәт-иззәт, сөз-кәлам, баш-гәфа, алгыш-дуа, ајрылыг-һичран*) синоним чәркәләрдән истифадә етмишдир. Бу синонимләрдән бири әрәб сөзү, о бириси Азәрбајчан сөзүдүр. Мәсәлән: *һөрмәт* әрәб, *иззәт* әрәб, *сөз* Азәрбајчан, *кәлам* әрәб, *баш* Азәрбајчан, *гәфа* әрәб, *алгыш* Азәрбајчан, *дуа* әрәб.

Синоним чәркәләрдә иштирак едән *иззәт* сөзү мүасир

---

[143] Б а х: Азәрбајчан дилинин Муған групу шивәләри, сәһ. 167; Һ. И. М и р з ә з а д ә. Фүзули дилинин лексик тәркиби һаггында, Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, VIII чилд, Бакы, 1957, сәһ. 171.

Азәрбајчан әдәби дилиндә тәкликдә ишләнмир, јалныз тәркиб дахилиндә (*һөрмәти, иззәти олмаг*) данышыг дилиндә ишләнир.

Сөз-кәлам синоним чәркәнин компоненти олан *кәлам* сөзү *кәлмә* шәклиндә мүасир дилимиздә вәтәндашлыг һүгугу газанмышдыр.

Дуа сөзүнә синоним кими ишләнмиш *алгыш* сөзү өз мә'насына көрә мүасир Азәрбајчан дилиндән фәргләнир. Мүасир Азәрбајчан дилиндә *алгышламаг* фе'л формасында *гаргышламаг* мә'насында ишләнән бу сөз Хәтаи дилиндә *дуа етмәк* аллаһа вә ја *мүгәддәс адама јалвармаг* мә'насында ишләнмишдир.

Мүасир әдәби дилимиздә ишләнмәјән һәмин сөз Көјчај шивәсиндә *аллаһа* вә ја *мүгәддәс адама јалварма* мә'насында галмышдыр.

Мүлк-вәтән-чәмән. Мүлкүмдә кәрәкдир абичејһун; Сүрхаб кәрәк ким, ола дәмкун. Дк. 58 (106); *Ахыр вәтәнимдә Шәтти-Багдад; Кәзсин чәмәнимдә рухнүабад.* Дк. 59 (106).

Мүасир дилимиздә синоним чәркә тәшкил етмәјән бу сөзләр Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында синоним кими чыхыш едир. Бурада *мүлк* вә *чәмән* сөзү *вәтән* сөзүнә синоним кими көтүрүлмүшдүр. Һалбуки ајры-ајрылыгда бу сөзләрин һеч бириси синоним дејилдир. Лакин Хәтаи бу сөзләрдән истифадә едәрәк вәтән, јер мәфһумуну (анлајышыны) вермәк үчүн мәтни синоним чәркә јаратмышдыр.

Вүгар-гејрәт-ар-намус. Бу сәбрү гәрар кетди мәндән; Намус илә ар кетди мәндән. Дк. 42 (74); *Јох сәндә вүгару гејрәту ар; Ту үзүнәдир нә јердә ким вар.* Дк. 32 (54).

Бу синоним чәркәдә Хәтаи *намуслулуг* вә *чиддијјәт* анлајышыны вермәк үчүн синоним чәркә јаратмышдыр.

в) Фарс дилинә мәхсус сөзләрин әмәлә кәтирдији синонимләр.

Күлзар-күлшән-лаләзар, күл-гөнчә. Һәр күлшәни ол мүзәјјән ејләр; Күлзар ичиндә мәскән ејләр. Дк. 22 (38); *Гыш кетди, јенә баһар кәлди; Күл битди вә лаләзар кәлди.* Дк. 8 (13); *Гөнчә дәһани чәмәндә хәндан; Күлмәкдән әнар ачылды дәндан.* Дк. 8 (13).

Бу мисаллардакы *күлшән-күлзар-лаләзар-күллүк күл-чичәк* чох олан јерә дејилдијинә көрә синоним сөзләрдир. Бунлары фәргләндирән чәһәт исә *күлзар* сөзүнүн ејни заманда *көзәл, севкили јар* мә'насында ишләдилмәсидир. *Күлшән, күлзар* вә *лаләзар* сөзләри там (мүтләг) синонимлик кәсб етдији һалда, *күл* илә *гөнчә, күлшән, күлзар* вә *лаләзар* сөзүнә мәтни (нисби) синоним кими ишләнмишдир. Хәтаи дилиндә бу синоним чәркәни тәшкил едән *күлзар* вә *лаләзар* сөзләри кет-кедә әдәби-бәдии дилдә мәһдудлашмыш, мүасир әдәби

дилимиздә өз ишләнмә даирәсини итирмишдир. *Күлшән* сөзү исә Азәрбајчан данышыг дилиндә галмышдыр.

* * *

Башга дилләрдән алыныб, өз сөзләримизлә бәрабәр һүгугда ишләнән ики вә ја даһа артыг сөз там (абсолјут) синоним һесаб едилир.

Белә синоним чәркәләрдәки сөзләрин бир гисми Азәрбајчан дилинин инкишаф тарихиндә баш верән мүхтәлиф һадисәләрлә әлагәдар олараг, мүхтәлиф дөврләрдә активләшир, бир гисми дә пассивләшир, мәһдудлашыр, Азәрбајчан дилинин мүасир дөврүнә гәдәр кәлиб чата билмир.

Белә һал Хәтаи дилиндә дә өзүнү көстәрир.

Од-атәш, сач-зүлф, сајру-хәстә, үчмаг-беһишт, ад-нам, әл-дәст, шәкәр-гәнд, гулаг-куш, күн-руз, дәрја-дәниз, чу-чај, ләб-додаг, аб-су. Ким ајрылыг атәши-сәгәрдир; Әл гураб чиваримө'тәбәрдир. Дк. 15 (24); *Ешг оду јамандыр, еј хирәдмәнд; Бу бәнд дә долашмакил ешит пәнд.* Дк. 17 (28); *Кәшфин тәк иши ајагә дүшмәк; Сачын кими сола-сагә дүшмәк.* Дк. 39 (69); *Лалә кими чәкди бағрыма даг; Ол зүлфи-кәлалеји-сәманса.* Дк. 44 (77); *Зүлфүн бәнәфшәдир, үзүн күл; Күлләр диләмәзми совти-бүлбүл.* Дк. 39 (67); *Көзүн тәки чисми сајрулугда; Гашын кими тағы ајрылыгда.* Дк. 40 (70); *Дил бәстәвү хәстә көрүнүрсән; Гәмкүнү шикәстә көрүнүрсән.* Дк. 47 (84); *Олдур бу кечә ки, әһли-иман; Үчмаг илә чавидан гавышды.* Дк. 65 (124); *Ким гәдри-беһишти ол билир һәм; Ким јанмыш ола о дәр чәһәннәм.* Дк. 61—62 (115—116); *Аллаһын адыны јазу әввәл; Сөз хәтми сәлам булду әввәл;* Дк. 44 (76); *Намәдә гылыб бу ше'ри мәктуб; Үнваны ичиндә нами-мәһбуб.* Дк. 44 (76); *Кәлди вә әлимдән алды мәктуб; Әзм етди, јериди суји-мәһбуб.* Дк. 27 (46); *Пејвәстә гылыр итаби-нази; Дәстимдә инани-сәрфәрази.* Дк. 16 (26); *Шәһ тути охур шәкәр кәламин; Гәнд илә пүр етди бәнду дамын.* Дк. 11 (16); *Бир хош гулағын бурајым мән; Үзүнә тапанчә урајым мән.* Дк. 30 (51); *Һатифдән ешитди кушим аваз; Бу сази дилин ки, гылды агаз.* Дк. 20 (35); *Бу нөв илә иш ким олду бәдһал; Һәр руз мәнә кечәрди бир сал.* Дк. 14 (22); *Билмән нечәдир кәминә һалым; Артар күнү-күн гәмү мәлалым.* Дк. 13 (19); *Ашыг кими сүбһ чүш едирсән; Дәрјалары пүрхүруш едирсән.* Дк. 37—38 (65); *Бу једди јерин гәрары сәнсән; Һәм једди дәниз нәччары сәнсән.* Дк. 37—38 (65); *Вермиш ләбин ағзыма чү сордум; Ачдым көзүмү, үзүнү көрдүм.* Дк. 66 (126); *Ширин додағы илә тохдады чан; Өлүрмү ичәнләр абиһејван.* Дк. 66 (126).

Јухарыда көстәрдијимиз синонимләрдән *сајру, учмаг, беһишт, зүлф, атәш, куш, нам, дәст, руз, ләб* вә с. синоним сөзләр Хәтаи дилиндә ишләк олмушса да, дилимизин сонракы инкишафында тәдричән лүғәт тәркибиндән чыхмыш, бә'зиләри исә (мәсәлән, *атәш* өз мә'насыны дәјишәрәк *атәш ачмаг* тәркибиндә *атмаг* мә'насында) Азәрбајҹан дилинин мүасир дөврүнә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

г) Д и л и м и з и н өз сөзләри илә әрәб вә фарс дилләринә мәхсус сөзләрин әмәлә кәтирдији синонимләр.

Бу групу да јалныз мүәјјән тарихи дөврдә, хүсусилә конкрет әсәрләрдә ишләнмиш, сонралар исә синоним чәркә тәшкил едән сөзләрдән бә'зиләри тәдричән дилин лүғәт тәркибиндән чыхмыш сөзләр тәшкил едир.

Г а м ә т-б о ј-в ү ҹ у д-г ә д д-т ә н-ҹ а н-ҹ и с м

Хош г а м ә т и рәшки сәрви-рә'на; Һаша ки, үзүндә дудиһәмра. Дк. 12 (18); *Дөндәрди гәмин, т ә н и м һилалә; Бир көз мәнә көстәр ахыр әбрү.* Дк. 53 (96); *Ол инҹә мијаныныз гәминдән; Һиҹр илә в ү ҹ у д у м олду бир му.* Дк. 53 (96); *Руһуму гылам гашына гурбан; Ҹ и с м и м и гылан турабә јексан.* Дк. 70 (130); *Зүлфүн кими г ә д д и хәм олубдур; Түррән гәминдән баһәм олубдур.* Дк. 39 (69); *Чәкдим бир әлиф чү г а м ә т и јар; Јаздым гаму г ә д д и н и дикәр бар.* Дк. 26 (45); *Мә'шугәдән алса гәрз бусә; Ҹ а н ү сәр илән әда гылан дил.* Дк. 14 (21); *Наләм кечәләр олурду јаһу; Инҹәлди т ә н и м мисали-јек му.* Дк. 14 (22).

Мисалларда верилән *вүҹуд, гамәт, гәдд* әрәб, *бој* Азәрбајҹан сөзләриндән әмәлә кәлмиш бу чәркә мүтләг синонимләрдир. Хәтаи бу мүтләг синонимләрдән чох усталыгла истифадә етмишдир. О, севдији көзәлин бојуну көстәрмәк үчүн *гәдд, гамәт* сөзүнү ишләтмиш, севки һәјәҹанларындан бәдәнинин дүшдүјү вәзијјәти исә башга синоним сөзләрдән истифадә едәрәк көстәрмишдир. Мәсәлән: *ҹисм, вүҹуд, ҹан, тән* вә с.

Бу синоним сөзләрдән олан *тән* дилдән чыхмыш, *гамәт, гәдд, вүҹуд* бәдии дилдә вә данышыг дилиндә, *бој* исә мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә ишләнир.

Ј а р-с е в к и л и-н и к а р-р ә'н а-п ә р и-м ә л ә к-м ә'ш у г ә-д и л д а р-һ ү р ү-д и л б ә р-д и л р ү б а-ҹ а н а н-к ө з ә л-п е ј к ә р-к ү л з а р-ш ә к и л-ш ә м а ј и л-ш у х-н а з. Хош јолдур ол ким улаша ба јар; Мәнзур ола она руји- д и л д а р. Дк. 66 (125); *Хош варә о дәм бә суји-д и л б ә р; Мәнзур ола она куји-д и л б ә р.* Дк. 66 (125); *Вавејла ки, ј а р кетди әлдән; Ол с е в к и л и н и к а р кетди әлдән.* Дк. 42 (74); *М ә'ш у г ә д ә н олса гәрз бусә; Ҹанү сәр илән әда гылан дил.* Дк. 14 (21); *Ј а р ы н диләјиб бәгаи-өмрүн; Өз варлығыны фәна гылан дил.* Дк. 14 (21); *Һушуму чү мәркәб етди намә; Әзм етди кедә о д и л р ү б а м ә.* Дк. 45 (79); *Мән варајым ол никар гатына; Ол д и л б ә р и күлүзар гатына.* Дк. 28 (48); *Ол көнлүн алан көзәл п ә р и д и р; Күлзари-ҹинан онун јеридир.* Дк. 14 (23); *Һ ү р и һәшәми м ә л ә к сипаһәм; Сән билмәмисән ки, мән нә ш у х ә м.* Дк. 30 (51); *Еј н а з мәкан сәрви-р ә'н а Еј дидә мәгами һүсни зиба.* Дк. 44 (77); *Хош дәм ки бу ҹисмү ҹан гавышды; Ҹ а н а н илә һәм ҹаһан гавышды.* Дк. 65 (124).

Мисалларда верилән *мәләк, мә'шугә, һүрү* әрәб, *јар, никар, рә'на пәри, дилдар, дилбәр, дилрүба, ҹанан* фарс, *севки* Азәрбајҹан сөзләриндән әмәлә кәлмиш мүтләг синонимләрдир. Шаир бу мүтләг синонимләрлә (*јар, севки-никар-рә'на, пәри, мәләк, мә'шугә-дилдар-һүри-дилбәр-дилрүба, ҹанан-јар*) јанашы, *пејкәр-күлзар-шух-наз* (фарс), *шәкил-шәмајил* (әрәб), *көзәл* (Азәрбајҹан) сөзү кими мәтни синонимләр дә јаратмышдыр. Мәсәлән:

Тән ҹаны јетирди һәр нәчүк вар; Көрдүм чү пәри бә сәһни-к ү л з а р. Дк. 66 (125); *Еј ш у х, һәмишә оласан шад; Һәр сәрв мисалы гәмдән азад.* Дк. 59 (110); *Сән билмәмисән ки, мән нә н а з ә м; Сөз әһлијәмү нә әһли-сазәм.* Дк. 30 (51); *Һүри һәшәмү мәләк сипаһәм; Сән билмәмисән ки, мән нә ш у х ә м.* Дк. 30 (51); *Бир ш ә к л көрүндү, бир ш ә м а ј и л; Әглим илә һушум олду зајил;* Дк. 66 (129); *Аһ севки никар сән гал имди; Еј ш и в ә л и ј а р сән гал имди.* Дк. 71 (134).

Бу сөзләрин мәншәјинә диггәт едилдикдә һеч бир јахынлыг вә ја әлагә олмадығы мә'лум олур. Поемада исә бу сөзләр васитәсилә шаир севдији гыза мүраҹиәт едир вә беләликлә дә бу сөзләр арасында мә'нача умумилик јарандығына көрә, синонимлик тәшкил едирләр.

Бу синоним чәркәни тәшкил едән сөзләрдән мүасир әдәби дилимиздә *јар*, данышыг дилиндә *ҹанан, рә'на пәри, мәләк, дилдар, һүри, дилбәр, дилрүба* дилдән чыхмыш, *көзәл* сөзү исә бәдии дилдә ишләнир.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, бәдии әсәрләрдә синонимләрин башлыҹа үслуби хүсусијјәтләриндән бири ејни сөз вә ифадәнин тәкрар едилмәсинин гаршысыны алмаг вә охуҹуда експрессив-емосионал* һисс јаратмаг васитәсидир. Ејни сөз вә ифадәнин тәкрар едилмәси әсәри үслуби ҹәһәтдән ағырлашдырыр, ифадәнин көзәллијини позур, ширинлијини итирир.

А һ-в а ј-з а р-н а л ә-ф ә г а н-ф ә р ј а д. Бу ешгә мәни дүчар гылдын; Ишими ф ә ғ а н ү з а р гылдын. Дк. 15 (23); *Ф ә р ј а д илә а һ ешг әлиндән; Өмүр олду табаһ ешг әлиндән.* Дк. 17 (27); *Дил буну ешитди; нарә дүшдү; Ф ә р ј а д ү ф ә ғ а н ү з а р ә дүшдү.* Дк. 36 (61); *Кирән сәнә бу ф ә г а-*

* Б. Т. Абдуллајев өз тәдгигатында експрессив-емосионал сөзләри емосија јаратмаг үчүн ишләдилән ифадә васитәләри һесаб едир. Бах: Мүасир Азәрбајҹан дилинин лексик синонимләри. Бакы, 1963, сәһ. 150.

нү аһи; Ол күлшән ичиндә бәзмкаһи. Дк. 20 (35); *Kaһ зари кими дилиндә налә; Дүшдүм јенә мән ешг шикәстә һалә.* Дк. 43 (75).

Гәм-дәрд-гүбар-фикир-бәла-мәлал-гајғу-дад-ҹөвр-ҹәфа. Лүтф ејлә мәни-фәгирә бары; Өлдүрмә гәм ичрә зар-зари. Дк. 14 (23); *Дәрман едә јари-дәрдимәндә; Кар етди онун дәрди мәндә.* Дк. 28 (48); *Сән бил дедим еј мәнә мүрәффәг; Олдум бу гүбар илә мүһәггәг.* Дк. 52 (94); *Фикр едиб ашағә салды башын; Дер, көндәр ол ајә чешм јашын.* Дк. 52 (94); *Биәглү кәламү һуш болдум: Јүз дәрдү бәлајә туш болдум.* Дк. 30 (50); *Ол дәхи ешитди уш бу һали; Ашиглијими, гәму мәлали.* Дк. 21 (36); *Тәһсиним едәрди ол пәрирү; Чәкдинми фәрагү, дәрд, гајғу.* Дк. 68 (128); *Дәрс имди фәғанә, дадә дөндү; Билиш гаму мәнә јадә дөндү.* Дк. 43 (76); *Гәм көнлүнә хејли кар гылмыш; Ја ҹөвру, ҹәфаны јар гылмыш.* Дк. 55 (101).

Аһ-вај-зар-налә-фәған вә *гәм-дәрд-гүбар-фикир-бәла-мәлал-гајғу-дад-ҹөвр-ҹәфа* кими синоним ҹәркәләрдәки сөзләри ишләтмәклә Хәтаи тәкрардан вә јекнәсәгликдән гачараг, поемада аһәнкдарлыг, бәдиилик, рәнкарәнклик јаратмаг мәгсәди илә мүәјјән һадисәнин кејфијјәтини бир нечә ҹәһәтдән хүсусијјәтләринә көрә тәсвир етмишдир.

Мәктуб-намә-питик. Дер — бир дәхи көндәр она мәктуб; Мејл едә мәкәр көрәндә мәһбуб. Дк. 43 (76); *Јаздым питији гаму сәрасәр; Тутдум ону гаршыма бәрабәр.* Дк. 25 (43); *Алдым гәләми ки намә јазым; Әһвали-дилим кәламә јазым.* Дк. 25 (43).

Поемада ишләнән *питик* вә *намә* сөзләри гәдим дөврләрдән әдәби дилимиздә ишләк олмуш, сон дөвр әдәби дилимиздә артыг мәһдудлашмышдыр. *Мәктуб* сөзү исә фәал сөз кими мүасир дөврүмүзә кәлиб чыхмышдыр. *Питик*[144] сөзү јалныз данышыг дилиндә *дуа-питик* тәркибиндә өзүнү сахламышдыр.

Хәтаи охучуда експрессив-емосионал һисс јаратмаг мәгсәди илә әсасән, ҹүмләнин һәмҹинс үзвләри кими чыхыш едән синонимләри о гәдәр мәһарәтлә ишләдир ки, бурада һеч бир ифадә ағырлыгы һисс олунмур.

Фәләк-көј-асиман. Кәр фиргәти салсан асиманә; Көјләрдә мәләк ҹәмиси јанә. Дк. 68 (129); *Көрдү ки, бир улу шаһ имиш ол; Нә јердә, фәләкдә маһ имиш ол.* Дк. 28 (47).

Аллаһ-рәбб-һәгг-танры-худа. Дедим ки, јери худа биләнҹә; Әр һиммәти һәм дуа биләнҹә. Дк. 26 (46);

[144] «Питик» сөзү һаггында бах: Минајә Ҹавадова. Хәтаинин дилиндә ишләнмиш бир сыра гәдим Азәрбајҹан сөзләри һаггында, «Азәрбајҹан ССР ЕА Хәбәрләри» (әдәбијјат, дил вә инҹәсәнәт серијасы), Бакы, 1973, № 4.

Бу мүшкүлүмү кәл ејлә сән һәлл; Һәгг тута әлин ки, тутасан әл. Дк. 24 (41); *Дедим ки, әја, сәбаји-Хошдәм; Аллаһ дәмини гылмасын кәм.* Дк. 23 (40); *Јарәб мәнә сән о јары веркил; Әғјардан ајры јары веркил.* Дк. 15 (24); *Зинһар гылыр ки, танры чүн вар; Ја рәһм едә мән фәгирә ол јар.* Дк. 50 (91);

Бу синоним ҹәркәни тәшкил едән *рәб, һәгг, аллаһ* (әрәб), *танры* (Азәрбајҹан), *худа* (фарс) сөзләри классик әдәби дилдә кениш ишләнмишдир. Бураја дахил олан сөзләрин һәр бири ајрылыгда хүсуси мә'наја маликдир. Мәсәлән: *һәгг доғру, һәгигәт дүрүст, рәбб саһиб, јијә* мә'насындадыр. Лакин Хәтаи дөврү әдәби дилиндә вә Хәтаинин «Дәһнамә»синдә бу сөзләрин һамысы *аллаһ, јарадан* мә'насында ејни синоним ҹәркәни әмәлә кәтирәрәк мүтләг синонимлик тәшкил етмишдир. Мүасир данышыг дилимиздә *худа, худавәнд, һәг* сөзү *һаг билир, аллаһ һаггы, рәбб* сөзү, *ја рәб* дини ифадәләрдә, хүсусилә, јашлы нәслин дилиндә мәһдуд шәкилдә ишләнир.

Һазырда бунлардан *аллаһ* сөзү мүасир дилимиздә (*аллаһ* вә *аллаһ кәлмәси* вә с. сөз вә ифадәсиндә) ишләдилир.

Кечә-гарангу-зүлмәт-шәб. Кәлди гулағыма сази-бүлбүл; Шәб пәрдәсин ачды чөһрәдән күл. Дк. 26 (46); *Ол маһә ки, ҹан мүштәри иди; Висләт кечәсиндә хош тәр иди.* Дк. 68 (128); *Хош булә гарангу кечәләрдә; Көрүнә түлүн-маһи-табан.* Дк. 67 (127); *Ја зүлмәт ара галан Искәндәр; Хош булду Зүлали-аби-һејван.* Дк. 67 (127).

Гаранлыг анлајышыны билдирмәк үчүн Хәтаи мүәјјән мә'на чаларлыглары илә *кечә, шәб, гарангу, зүлмәт* сөзләрини бир синоним ҹәркәдә бирләшдирир. Бу синоним ҹәркәләрдән олан *гарангу* сөзү гәдим Азәрбајҹан сөзү олуб мүасир әдәби дилдә ишләнмир. Јалныз бә'зи диалектләрдә өз изини сахламышдыр (Бакы диалектиндә).

Чешм-дидә-ејн-көз. Мүјин тәки мүјәдән чү мудур; Тиғин кими чешми долу судур. Дк. 39 (69); *Мүштаг рәсулә кечә бихаб; Төкәрди рәфиг дидәдән аб.* Дк. 47 (84); *Мәрдүмә дедим ки-нури-ејним; Ким сәндән алыр бу нури ејним.* Дк. 52 (94); *Көрүндү көзүмә бир пәрирү; Хошләһҹәву, хошҹәмалу, хошбу.* Дк. 12 (18).

Бурада Хәтаи *чешм, дидә* (фарс), *ејн* (әрәб), *көз* (Азәрбајҹан) сөзләрини бир синоним ҹәркәдә бирләшдирмишдир. Әлбәттә, *дидә* сөзү дә мә'нача *көзү* ифадә едир (мәншәҹә бу сөз *дидән* фе'линдән олуб, көрмүш мә'насына кәлир). Лакин фарс дилиндә инди дә *көз* мә'насында ишләнир вә әввәлки үч сөзлә там синонимлик тәшкил едир. Бу синоним ҹәркәнин фарс вә әрәб сөзләри мүбаризәдә мәғлуб олуб, јалныз мәншә дилдә галмышдыр. *Көз* сөзү исә мүасир Азәрбајҹан әдәби вә бәдии дилиндә кениш шәкилдә ишләнир.

Ејн-дидә сөзләринә ҹәнуб зонасы диалектләриндә раст кәлмәк олар. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу ики сөз (*ејн-дидә*)

ориҗинал мә'насындан башга, јени мә'на алмышдыр. Мәсәлән: *еіним* сөзү *әһвали-руһиіјә, кеіф* мәфһумларыны ифадә едир. Мәсәлән: *Нәдәнсә бу күн ејним ачылмыр. Пис хәбәр ешидәндән ејним позулуб* вә с. ифадәләри ишләтмәк олар.

Дидә сөзү *көзүн бәбәји* мәфһумуну ифадә едир. *Көзүнүн дидәсинә аг кәлмишдир* вә с. кими ифадәләр мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнир.

* * *

Мә'лумдур ки, синоним сөзләр мүәјјән чәркәјә дахилдир. Бу чәркәјә дахил олан синонимләрдән бири әсас, апарычы мә'наја маликдир ки, ејни чәркәдә дуран дикәр синоним сөзләр исә һәмин әсас мә'наја јахын олур. Демәли, синонимләрин һамысында үмуми бир мә'нанын олмасы онлары мүәјјән бир синоним чәркәјә дахил етмәјә имкан верир. Буну биз Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында ашағыдакы синоним чәркәдә көрә билирик.

Бағыр-дил-үрәк-көнүл-чикәр. Бағрын кими сәд һәзар дилләр; Чәнкимдә мәним дилләнди чүн неј. Дк. 34 (58); *Ол дәм ки, сәни-пәријә бахдым; Чану дили очаға бурахдым.* Дк. 30 (50); *Одлара салыб фәрағәт әһлин; Јахуб чикәрини кәбаб едән ешг.* Дк. 18 (30); *Һәр дәм үрәјим гылырды тыб-тыб; Чаным зи һәвәс едәрди куп-куп; Шајәд сәни һәр көрәндә ол јар; Көнлүндә мүрүввәт едә изһар.* Дк. 15 (24); *Бағрым јаралы мисали-лалә; Гәмдән үрәјим долу пијалә.* Дк. 12 (18); *Доғру јолуна мисали-балә; Пүрхун чикәри бесани-лалә.* Дк. 41 (70).

Јухарыда верилмиш мисаллардакы бу беш сөзүн һамысында үмуми бир мә'на мөвчуддур. Јә'ни *үрәк (гәлб)* бунларын бешинә дә аиддир. Һамысынын әсас мә'насы *гәлбдир*. Лакин мүасир дил нөгтеји-нәзәриндән диггәт етдикдә, бу синоним чәркәни тәшкил едән сөзләрдән *бағыр* вә *чијәр* анатомик термин кими синонимлијини итирмишдир.

Хәтаи дилиндә вә Хәтаидән әввәлки дөвр әдәби дилиндә *бағыр, чијәр* сөзләринин *үрәк* мә'насында ишләндијини көрүрүк. Сонракы дөврләрдә артыг бу сөзләрин мәһдудлашдығы һисс олунур. Мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн *бағыр* сөзүнүн *үрәк* мә'насы архаикләшмишдир. Јалныз *бағры чатламаг (үрәји дарыхмаг), бағры партламаг (үрәји дајанмаг дәрәчәсинә кәлмәк* мә'насында), *чијәр* сөзү исә *чијәринә даг чәкилмәк (бөјүк бир фачиәјә дүчар олмаг* мә'насында) ифадәләриндә галмышдыр. *Дил* сөзү дилдән чыхмыш, јалныз *чану-дилдән* ифадәсиндә өзүнү сахламышдыр. *Чијәр* сөзү башга бир анатомик термин кими әдәби дилимиздә, *көнүл* исә бәдии дилдә ишләнир. *Үрәк* сөзү исә дилимизин фәал ишләнән сөзләриндәндир.

Ру-һүсн-чәмал-үз-сифәт-рух-сурәт-чөһрә. Саташды көзүмә руји-мәһвәш; Күл үзлү пәри никари-мәһвәш. Дк. 43 (76); *Јусиф тәки көрдү күн чәмалын; Дил дүшдү зәвалә чүн Зүлејха.* Дк. 44 (77); *Көрмәјә чаһан ичиндә нөгсан; Ол һүсни-мәләк, рухи-пәризад.* Дк. 59 (60); *Үлкәр кими јолда галды чешмим; Көстәр үзүнү, еј никари-мәһру.* Дк. 53 (97); *Чох нәстә сифәтдә заһир олмаз; Көрсәт үзүнү бизә нәһани.* Дк. 73 (138); *Ол нури-рухүндән ајры, еј маһ; Јахды мәни нар, беләми олур.* Дк. 50 (90); *Һеч көрмәјирсән бу һејәтимини; Бу шәкли-бәди сурәтимни.* Дк. 22 (39); *Кәлди гулағыма сази-бүлбүл; Шәб пәрдәсин ачды чөһрәдән күл.* Дк. 26 (46).

Мисалларда верилән *һүсн, чәмал, сифәт, сурәт* (әрәб), *ру, рух, чөһрә* (фарс), *үз* (Азәрбајчан) сөзләриндән әмәлә кәлмиш бу чәркә мүтләг синонимләрдир.

Шаир севдији көзәлин үзүнү даһа ајдын, емосионаллыг кејфијјәтини нисбәтән даһа габарыг вермәк үчүн бу сөзүн (*үз*) рәнкарәнк вә тә'сирли синонимләриндән истифадә етмишдир.

А. Н. Гвоздјев һаглы олараг јазыр ки, синонимләри фәргләндирмәји бачармаг, бунлардан даһа әлверишли оланларыны сечмәји бачармаг бөјүк үслуби вәрдиш тәләб едир[145].

Јухарыдакы синоним чәркәни тәшкил едән сөзләрдән *ру, рух* сөзләри дилдән чыхмыш, *чәмал, сурәт, чөһрә*, әсасән, бәдии дилдә ишләнир.

Маһ-ај-һилал-гәмәр. Бир дилбәрү дилрүбаји севдим; Мән зәррә бу күн аји севдим. Дк. 24 (41); *Гәдр етмән аја ки, вар һилалын; Бахман күнәшә ки, вар завалын.* Дк. 33 (56); *Кәр мунда сәни дујарса ол маһ; Ишләр гыла сәнә аллаһ-аллаһ.* Дк. 19 (34); *Узун кечәләр сәһәр көрүнмәз; Зүлмәтдә мәнә гәмәр көрүнмәз.* Дк. 13 (19).

Бу синоним чәркәни тәшкил едән сөзләрдән *маһ* (фарс), *гәмәр, һилал* (әрәб), *ај* (Азәрбајчан) мүтләг синонимләрдир. Бу мүтләг синонимләрдән *маһ, һилал* вә *гәмәр* XVIII әср әдәби дилиндә фәал сөзләрдән олмуш, XVIII әсрдән сонра, әсасән, дилимизи тәрк етмишләр.

Ај сөзү исә мүасир әдәби-бәдии дилимиздә фәал сөздүр.

Сифәтлә ифадә олунанлар

Биәгл-бибәсәр-биһуш-әбләһ-кәчхәјал-диванә-ахмаг. Еј әбләһү бинәвүјү биһуш; Пејғамына дәхи тутманам куш. Дк. 54 (100); *Биәглү зәбан, бибәсәрсән; Онунчүн мүдам хак сәрсән.* Дк. 46 (82); *Кеј әбләһи-кәч-хәјал, биәгл; Бу сөзү дурур ки, ејләдик нәгл.* Дк. 12

[145] А. Н. Гвоздьев. Очерки по стилистике русского языка. М., 1952, сәһ. 32.

(17); *Олдум бәмәсли-д и в а н ә бидар; Нә мәсту нә агиләм. нә һушјар.* Дк. 12 (18); *Д и в а н ә м и с ә н вә јахуд а х м а г; Кет, јохса јеjәрсән әлли тохмаг.* Дк. 19 (33).

Бу синоним чәркәдәки *бибәсәр* сөзү дилдән чыхмыш, *биәгл, биһуш, әбләһ, кәчхәјал* вә *диванә* сөзләри данышыг дилиндә, *ахмаг* исә әдәби дилдә ишләнир.

д) К о м п о н е н т л ә р и әрәб вә фарс дили сөзләриндән ибарәт олан синонимләр.

А л ә м-ч а һ а н-д ү н ј а-х а н и м а н-м ә к а н-б ә з м к а һ-м ә к а н. Јох дәхи ч а һ а н д а гәмгүссарым; Сәһрада кејкләр олду јарым. Дк. 30 (50); *Јохса сәни мән бир ишә саләм; Фәрјадын одујла дола а л ә м.* Дк. 39 (55); *Дүнјада һәр әһли-х а н и м а н и; Б и м ә с к ә н ү хүрдү хаб едән еша.* Дк. 18 (30); *Верән сәнә бу фәғанү аһи; Ол күлшән ичиндә б ә з м к а һ и.* Дк. 20 (35); *Бағи-пәри дерләр ол м ә к а н ә; Бәнзәр дәрәчати-асиманә.* Дк. 20 (35).

Бурадакы сөзләрин бир һиссәси мүасир әдәби дилимиздә мүтләг синоним кими ишләнир. Лакин әдәби дилимиздә бунларын да ишләнмә мәгамлары вар. Белә ки, сөзләрин бә'зиси мүәјјән тәркиб, ибарә вә ја идиоматик ифадәнин үзвү һиссәсини тәшкил етдијиндән, ону өз синоними илә әвәз етмәк олмаз. Мәсәлән: *Дүнја мүһарибәси, чаһан мүһарибәси* дејилдији һалда, *аләм мүһарибәси* дејилә билмәз. *Дүнја ичтимаијјәти* дејилдији һалда, *аләм, чаһан ичтимаијјәти* дејилә билмәз. Белә әвәзләнмә нәтичәсиндә тәбиилик позулур, сүн'илик вә ејбәчәрлик јараныр[146].

Бундан *(аләм, чаһан, дүнја)* башга, Хәтаи «Дәһнамә»дә *ханиман, мәкан, бәзмкаһ, дүнја мәтни* синоним чәркәләр верир. Ајры-ајрылыгда бунлар *(аләм, чаһан, дүнја)* синоним дејилдир. Лакин контексдә бу сөзләр синонимлик кәсб етдији үчүн синоним чәркәјә дахил едилмишдир.

Хәтаи *јер, вәтән, өз өлкәси* анлајышыны вермәк үчүн бу сөзләрдән истифадә етмишдир.

Ј а р-һ ә м д ә м-р ә ф и г. Јандым гәм одуна сәрбәсәр мән; Гәм һ ә м д ә м и ј а р кетди әлдән. Дк. 42 (74). *Чаным диләји р ә ф и г ү јарым; Һәр нәстә ки, вар, кетди әлдән.* Дк. 42 (74); *Мән дәхи никарә бағибанәм; Ашигләрә ј а р и-меһрибанәм.* Дк. 28 (48).

Бу синоним чәркәдә иштирак едән сөзләрдән *јар* сөзү *јолдаш* мә'насында әдәби дилдән чыхмыш, *һәмдәм* сөзү данышыг дилиндә, *рәфиг* сөзү исә *рәфигә* шәклиндә мүасир әдәби дилдә ишләнир.

Р ө в ш ә н-м у н ә в в ә р-н у р. Көрдү ки, чәмән јенә м у н ә в в ә р; Зүлфүндән онун чаһан мүәттәр. Дк. 4 (71); *Та нечә Хәтаи дәрдимәндин; Р ө в ш ә н күнүнү сән ејләдин тар.*

[146] Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 129.

Дк. 48 (86); *Мәрдүмлә һәмишә ашинасән; Көзләрдә мүдам р ө в ш ә н а с ә н.* Дк. 59 (109); *Олду гәм илән белим хәмидә; Рәһм ејлә мәнә, еј н у р и-д и д ә.* Дк. 29 (49); *Мәрдүмә дедим ки, -нури-ејним; Ким сәндән алыр бу н у р и ејним.* Дк. 52 (94).

Марағлы һалдыр ки, бу синоним чәркәни тәшкил едән сөзләр мүасир дөврүмүздә ишләнмир. Һәр үч сөз әдәби дилимиздән чыхмыш, буну Азәрбајчан сөзү олан *ишыг* сөзү әвәз етмишдир. *Нур* сөзү исә *үзүндән нур төкүлүр* ифадәсиндә өзүнү сахламышдыр.

Г ә б а-д о н. Јүз дүрлү г ә б а кејиб чәмәнләр; Аг д о н у н у кејди јасәмәнләр. Дк. 9 (14); Бу синоним чәркәни тәшкил едән вә *палтар* мә'насыны верән һәр ики сөз мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмир. Лакин *дон* данышыг дилиндә *үстдән кејилән палтар* мә'насында ишләнир.

Ф ә р ә һ-д ә м-х ү р р ә м-х о ш д ә м-е ј ш. Гуллуға иришди, дурду бир дәм; Көнлүнү арады, көрдү х ү р р ә м. Дк. 29 (49); *Ајдыр ки, дејим сөзү мәһәлдир; Көнлү ф ә р ә һ ү д ә м и көзәлдир.* Дк. 29 (49); *Көрдүм ки, кәзәр чәмәндә х о ш д ә м; Күлләр вәрәгини ејләмиш нәм.* Дк. 22, 23 (39); *Өз е ј ш и н ә, өз д ә м и н ә мәшғул; Бу аләм онун гатында бир пул.* Дк. 22 (39).

Јухарыдакы мисалларда верилән *фәрәһ, ејш* (әрәб), *дәм, хүррәм, хошдәм* (фарс) сөзләри мүтләг синонимләрдир.

Бурада шаир *кејф, севинч, шадлыг* анлајышыны вермәк үчүн һәмин синоним сөзләрдән мәһарәтлә истифадә етмишдир. Бу синоним чәркәдәки сөзләрдән *хошдәм, хүррәм, дәм* мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә ишләнмир. *Ејш ејш-ишрәт* тәркибиндә данышыг дилиндә, *дәм* исә *дәм олмаг, дәм чәкмәк* тәркибиндә галмышдыр. Хәтаи дилиндә ишләнән вә синоним чәркәни јарадан бу сөзләри *(дәм, хүррәм, хошдәм, ејш) кејф* вә *фәрәһ* сөзләри әвәз етмишдир.

Фе'ли синонимләр

а) Д и л и м и з и н өз сөзләри илә әмәлә кәлән синонимләр.

Азәрбајчан дилиндә фе'ли синонимләрин әксәријјәтини садә данышыг сөзләри тәшкил едир. Садә данышыг дилинин фе'лләри бир сыра үслуб хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Белә ки, әдәби дил мүәјјән олунмуш нормаларда даһа чох мәһдуддурса, чанлы дил нисбәтән сәрбәст вә кениш имканлара маликдир. Ади данышыг дили бә'зи хүсусијјәтләринә көрә әдәби дил нормаларындан кәнарда галыр. Бунунла бәрабәр садә данышыг сөзләри әдәби дил сөзләри илә чох асанлыгла синоним чәркәдә бирләшә билир. Бу һал Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында өзүнү көстәрир.

Хәтаи тәкрар вә јекнәсәгликдән гачмаг мәгсәди илә Азәр-

бајчан дилинин өз сөзләриндән кениш шәкилдә истифадә етмишдир. «Дәһнамә»дә елә фе'ли синоним чәркәләрә раст кәлинир ки, бу синоним чәркәләрдә иштирак едән сөзләрин әксәријјәти мүасир дилимиз үчүн архаикләшмишдир. Мәсәлән: *Улашмаг-иришмәк-јетмәк. Пәһ-пәһ ки, мәнәм о чисми бичан; Ким накаһ она улашды бир чан.* Дк. 64 (121); *Пәһ-пәһ ки, мәнәм сәгими-мүһлик; Һатифдән иришди она дәрман.* Дк. 64 (121); *Сәндән иришир мәгамә әнбәр; Аләмин гылыр дәмин мүәттәр.* Дк. 23 (40).

Дөшүрмәк-дәннәмәк (јығмаг мә'насында). *Һәр бир чичәк үстә гонду зәнбур; Дөшүрмәјә чыхды дәнәсин мур.* Дк. 11 (16).

Вармаг-кетмәк. Вармаг һәвәсини тәрк гылдым; Гуртулмаға инди разы болдум. Дк. 20 (35); *Сәбр илә гәрарым алды, кетди; Нә сәбр ки, варым алды кетди.* Дк. 20 (35).

Дөнмәк-кәлмәк, гајытмаг. Дөнду вәтәнинә чүмлә гушлар; Кәлди јувасына гырлагушлар. Дк. 11 (16).

Етмәк-гылмаг-еjләмәк. Дурмуш чәмән үзрә сәрв ајага; Гылмагда тамаша сола-сағa. Дк. 11 (16); *Кеј әбләһи-кәчхајал, биагл; Бу сөзмү дурур ки, еjләдин нагл.* Дк. 12 (17); *Дедим ки, гәләм үзүн сијаһ ет; Јусиф тәк өзүн бәгә'ри-чаһ ет.* Дк. 25 (44).

Гонмаг-дүшмәк. Ја јолуму азыб бураја дүшдүн; Бир дәм бизим илә хуб дурушдун. Дк. 19 (33); *Дурна учубан һәвајә дүшдү; Лачын алубан овајә дүшдү.* Дк. 9 (13); *Һәр бир чичәк үстә гонду зәнбур; Дөшүрмәјә чыхды данәсин мур.* Дк. 11 (16).

Гахмаг-урмаг (вурмаг мә'насында). *Јохса ки, гашым јајын гурар мән; Јүз навәки бағрына урар мән.* Дк. 34 (57); *Гахыды Сәнәм олары варын; Мән верәјим чәзаји карын.* Дк. 31 (58); *Бир хош гулағын бурајым мән; Јүзүнә тапанчә урајым мән.* Дк. 30 (51); *Нәркиз көзүн ачмыш она бахыр; Сүнбүл јүзүнә тапанчә гахыр.* Дк. 23 (39); *Бир јүмруг уруб гәфамә мөһкәм; Башыма јетирди дәхи үч бәм.* Дк. 19 (33).

Демәк-ајдырмаг. Ајдыр ки, — Бәли Сәба мәнәм дер; Сөзү јетирим, ханы сәнәм дер. Дк. 28 (48); *Ајдыр ки: — Әја шәһи-Зәманә; Үз сүрмәјә кәлдин аситанә.* Дк. 31 (53); *Гахыды сәнәм олары варын; Дер: — Мән верәјим чәзаји карын.* Дк. 31 (53).

Јад гылмаг — унутмаг. Бу хәстә Хәтаи јад гылма; Зинһар унутма әһдү пејман. Дк. 72 (136).

Бу мисалларда фе'ли синоним чәркәләри тәшкил едән сөзләрдән *улашмаг, иришмәк, вурмаг, дөнмәк* (*кәлмәк* мә'насында), *гылмаг, гонмаг* (*дүшмәк* мә'насында), *ајдырмаг* (*демәк* мә'насында), *гахмаг, урмаг* (*вурмаг* мә'насында), *јад гылмаг* (*унутмаг* мә'насында) кими гәдим Азәрбајчан сөзлә-

ри ишләнир ки, бунлар Хәтаи дили вә дөврү үчүн ишләк олса да кет-кедә мәһдудлашмыш, сонра исә дилимизи тәрк етмишдир. Лакин изләри бә'зи диалектләрдә галмышдыр.

Гылмаг анчаг *«намаз гылмаг»* ифадәсиндә ишләнәрәк *етмәк, еjләмәк* сөзләринә синоним дејилдир. *Гонмаг* сөзү мүасир дилимиздә, әсасән, *учмаг* фе'ли илә бағлы һәрәкәти билдирмәк үчүн ишләнир.

б) Биринчи компоненти әрәб сөзүндән ибарәт олан мүрәккәб фе'лләрлә садә фе'лләрдән әмәлә кәлмиш синонимләр.

Атәш етмәк-јанмаг-јахмаг-јахылмаг. Јандым гәм одуна сәрбәсәр мән; Олдум јенә мәсту-бихәбәр мән. Дк. 43 (75); *Дилдән јенә атәш етди чуши; Һәм дәрди-дәрун едиб хүруши.* Дк. 43 (75); *Јандым гәм одуна сәрбәсәр мән; Гәм һәмдәми јар кетди әлдән.* Дк. 42 (74); *Ол нури-рухүндән ајры еј маһ; Јахды мәни нар беләми олур.* Дк. 50 (90); *Олдур ки, она јахылды Јә'губ; һәм чәкди бәласын онун Әјјуб.* Дк. 18 (30); *Одлара салыб фәрағәт әһлин; Јахуб чикәрини кабаб едән ешг.* Дк. 18 (30); *Бу вәһшәт илә ки, бахар идим; Вәһшәтдә көнлүнү јахар идим.* Дк. 18 (32).

Јухарыдакы мисалларда *јанмаг* вә *һәјәчанланмаг* анлајышыны вермәк үчүн Хәтаи бу синоним чәркәдән истифадә етмишдир. Бу синоним чәркәдә иштирак едән сөзләрдән *јахмаг* вә *јахылмаг* сөзләри әдәби дилимизи тәрк етмиш, јалныз *јаныб-јахылмаг* тәркибиндә өзүнү сахламышдыр.

Атәш етмәк сөзү исә мүасир дилимиздә *атәш ачмаг* тәркибиндә *атмаг, күлләјә тутмаг* мә'насында ишләнир.

Аллаһа шүкр гылмаг-јер өпмәк. Аллаһа шүкр гылыб јер өпдүм; Булмаға сәбаны јола гопдум. Дк. 22 (38).

Хәтаи мә'на рәнкарәнклији вә експрессив-емосионал чаларлыг јаратмаг мәгсәди илә *аллаһа шүкр гылмаг* синоним сөзүнә мәтни синоним олан *јер өпмәк* синоним компонентини јарадыр ки, биз буну башга синоним чәркәләрдә дә көрә билирик.

Өлмәк-гәтл гылмаг-гәрг олмаг-чүрүмәк-рәһмәтлик олмаг-һәлак олмаг. Ким өлдүрүбән, һәлак едәрләр; Хәнчәрлә тәнини чак едәрләр. Дк. 31 (53); *Бу һәсрәт илә һәлак болдум; Бу дәрд илә дәрднак болдум.* Дк. 21 (36); *Та дејә ону көрән мүһүбләр; Рәһмәтлик ола онун рәваны.* Дк. 73 (139); *Сәндән нечә ким чан ајры дүшдү; Тән ја чүрүдү, ја сајры дүшдү.* Дк. 72 (137); *Өлүнчән унутман ол һәбиби; Күл һеч унударны әндәлиби.* Дк. 72 (137); *Пәрвәрдә олурму чисми бир руһ; Олмаса кәмиси гәрг олур Нуһ.* Дк. 68 (128); *Јалныз мән өлүм әкәр гыла гәтл; Тәнһа мән олам әкәр гыла әзл.* Дк. 38 (66).

Өлмәк-гәтл гылмаг-чүрүмәк-рәһмәтлик олмаг-һәлак олмаг фе'лләри ејни анлајышлары ифадә етдикләринә көрә синонимдир.

Фе'лләрин иштиракы илә дүзәлән синонимләрдән истифадә јолу илә шаир һисси тә'сирлилик вә експрессив-емосионал чаларлыг јаратмаг мәгсәди илә синоним чәркә дүзәлтмишдир. Бу синоним чәркәдә иштирак едән *гәтл гылмаг* вә *чүрүмәк* артыг дилимизи тәрк етмиш, *рәһмәтлик олмаг* евфемистик бир сөз кими әдәби вә бәдии дилдә, *өлмәк* һәм әдәби, һәм дә данышыг дилиндә ишләк сөзләрдәндирләр.

Биринчи компоненти фарс сөзүндән ибарәт олан мүрәккәб фе'лләрлә садә фе'лләрин әмәлә кәтирдији синонимләр.

Охумаг-ағаз гылмаг-өтмәк-сајрамаг-аһәнк тутмаг. Шајәд ки, охуја намән ол јар; Бир вәдеји-вәслә верә играр. Дк. 31 (52); *Хәшм етди, һәмин дәм өз сәри-наз; Чох әрбәдә наз гылды ағаз.* Дк. 36 (60); *Сајрар ағач үстә јүз сығырчын; Аһәнк тутар она көјәрчин.* Дк. 10 (15); *Гол етди мәнә ки; «Сан атан чаг»; Бүлбүл будаға гонуб өтән чағ.* Дк. 25 (43).

Мисалларда верилмиш синоним сөзләрдән *өтмәк, аһәнк тутмаг* сөзү *охумаг* сөзүнүн синонимидир. Шаир *өтмәк, аһәнк тутмаг* синонимини образлы, һәм дә тәкрарланманын гаршысыны алмаг мәгсәди илә ишләтмишдир. *Өтмәк* сөзү һәм Хәтаинин дөврүндә, һәм дә мүасир дөврүмүздә ән чох гушларын сәсләшмәсинә мәхсусдур. Хәтаи *сајрамаг* сөзүнү *охумаг* сөзүнүн синоними кими вермишдир. Бу сөз *(сајрамаг)* Хәтаи дөврүндә *охумаг* мә'насында ишләндији һалда, мүасир дилимиз үчүн архаикләшмиш, јалныз өз мә'насыны дәјишәрәк мүасир диалектләримиздә *тојуғун јумуртламадан габаг чыхардығы сәс* мә'насында галмышдыр. Мәс.: *Тојуг сәјрији апар фал гој, јохса јазыхар* (Шамхор); *Бу тојуғун пешәси сәримәхди* (Газах)[147].

Јыртмаг (чырмаг) — чак етмәк. Јыртды алыбан јазан китабы; Биш етди итаб илән хитабы. Дк. 36 (60); *Ким, өлдүрүбән һәлак едәрләр; Хәнчәрлә тәнини чак едәрләр.* Дк. 31 (53); *Јыртды әлиндән алыб китабын; Сајды үзүнә үјуби варын.* Дк. 31 (53).

Бурада *чырмаг* мә'насыны верән *јыртмаг* вә *чак етмәк* бир синоним чәркә јарадыр. Бу синоним чәркәни јарадан һәр ики сөз мүасир дилимиздә ишләнмир. Јалныз *јыртмаг* данышыг дилиндә *гопартмаг, дешмәк* мә'насында ишләнир.

ОМОНИМЛӘР

Дилчилик әдәбијјатында сәс тәркиби е'тибарилә ејни, мә'нача мүхтәлиф олан сөзләр кими мүәјјәнләшдирилән омонимләр һәр бир дилин лүғәт тәркибиндә мүәјјән мигдарда мөвчуддур. Гејд етмәк лазымдыр ки, омонимләр бә'зән мәнтиги чәһәтдән јахын, чох вахт исә мәнтиги чәһәтдән һеч бир јахынлығы, әлагәси олмајан анлајышлары ифадә едир. Омонимләри тә'јин едиркән, әлбәттә, тарихилији дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

[147] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 357.

Мөвчуд дилчилик әдәбијјатында омонимләр мәншәјинә көрә ики әсас група бөлүнүр:

1. Дилин өз дахили имканлары һесабына, јә'ни сөзләрдәки чохмә'налыгдан јаранан омонимләр;

2. Мәншә чәһәтдән мүхтәлиф олан, бир-бири илә гоһумлуғу олмајан (башга дилләрдән кечмиш сөзләр васитәсилә әмәлә кәлән) омонимләр[148].

Бәдии әдәбијјатда башга лексик групалар кими, омонимләрин мүәјјәнләшмәсиндә јазычынын фәрди үслубу, јашадығы дөврдәки әдәби дилин һәчми, халг дилинин лүғәт тәркиби вә с. әсас рол ојнајыр.

Үмумијјәтлә, әдәби дилимизин әввәлки инкишаф дөврләриндә шәкилчә ејни олан сөзләр азлыг тәшкил етмишдир. Бу һал Хәтаинин «Дәһнамә»синдә дә өзүнү көстәрир.

Хәтаинин ишләтдији омоним сөзләрин бир нечәси онун үслубу вә дөврү илә әлагәдар олдуғу үчүн мүасир дилимиздәкиндән мүәјјән гәдәр фәргләнир ки, бунлар һаггында да бәһс едиләчәкдир.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасындакы омонимләри дә мәншәјинә көрә ики јерә бөлмәк олар: 1. Дилимизин өз сөзләринин чохмә'налығындан јаранан омонимләр; 2. Мәншә чәһәтдән мүхтәлиф олан, јә'ни алынма сөзләр һесабына јаранан омонимләр.

1. Дилимизин өз сөзләриндән јаранан омонимләри дә ики јерә бөлмәк олар[149]; а) ејни нитг һиссәсинә дахил оланлар вә ја лексик-семантик омонимләр; б) мүхтәлиф нитг һиссәләринә дахил оланлар вә ја лексик-грамматик омонимләр.

Бу група елә омонимләр дахилдир ки, сырф Азәрбајчан сөзләри олмасы шүбһә доғурмаса да, онлары изаһ етмәк, мәншәјини тапмаг, онларын арасындакы етимоложи әлагәни вә ја ајрылығы мүәјјән етмәк чәтиндир.

а) Лексик-семантик вә ја ејни нитг һиссәсинә дахил олан омонимләр.

Ајағ I — бәдәнин бир үзвү. *Даим јашын ол ајағә дамсун сәрв ајағы хуб олур тәр олса.* Дк. 39 (68); *Ким јолда*

[148] Бах: З. Тағыјева. Азәрбајчан дилиндә лексик омонимләрин әмәләкәлмә јоллары, «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (ичтимаи елмләр серијасы), Бакы, № 4, сәһ. 54.

[149] Бах: Р. Мәһәррәмова. Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы, Бакы, 1968, сәһ. 90—110.

ситәм чәкиб дурур бәс; Батмыш а ј а ғ ы н а хар иләи хәс. Дк. 35 (60).

А ј а ғ II — пијалә, каса, гәдәһ.

Даим јашын ол а ј а ғ ә дамсун. Сәрв ајағы хуб олур тәр олса. Дк. 39 (68).

Һ. Зәринәзадә бу Азәрбајчан сөзүнүн *ајағ* шәклиндә һәлә Хәтаи дөврүндән әввәл фарс дилинә кечдијини вә индијә гәдәр ишләндијини, һәтта фарс дилиндә јени бир мә'на *чахыр, шәраб* мә'насы кәсб етдијини дә көстәрир[150].

Ч и н I — өлкә, јер;

Ч и н II — дүз, доғру.

Ч и н ләшкәрини дағытды зүлмәт; Ислам чәрисини етди дә'вәт. Дк. 70 (131); *Кәлкил ки, әкәрчи бәрхәтасән; Ч и н олду јанымда һәр хәталәр.* Дк. 63 (118).

Ајдындыр ки, биринчи бејтдә *Чин* өлкәсиндән бәһс олунур, икинчи бејтдәки *чин* сөзү исә *доғру, дүз, дүзкүн* мә'насындадыр. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, *чин* сөзү халг дилиндә *доғру, дүз, дүзкүн* мә'насында ишләнмиш вә бу күнә кими бә'зи ифадәләрин тәркибиндә өзүнү сахламышдыр. Мәсәлән: *«Јухусу чин чыхмаг»* (олмаг), *(доғру чыхмаг), «оту чинләмәк» (дүзәлтмәк, сәлигә илә, бир истигамәтдә, дүз шәкилдә гојмаг), «чин-чин јығмаг». Чин* сөзүнүн *һәр һансы бир әшјанын сәлигә илә дүзәлмәси, дүз шәкилдә јығылмасы* мә'насы чанлы данышыг дилиндә дә ишләнир. Мәсәлән: *Китаблары рәфә чин-чин јығ.*

Д а ғ I — Јерин дәниз сәтһиндән јүксәк чыхынты һиссәси;

Д а ғ II — мәч. гәм, гүссә, кәдәр.

Чүләр ахадур кәнари-бағдан; Су ичмәјә аһу кәлди д а ғ д а н. Дк. 16 (15); *Ал илә јашыл кејинди бағлар; Ағ ләчәјин сәрпа салды д а ғ л а р.* Дк. 10 (15); *Каһ јүрүр идим чү аһу д а ғ д а; Каһ ахәр идим чү чу бағда.* Дк. 11 (17); *Недәр бу д а ғ ичиндә; Вар истәкил ону бағ ичиндә.* Дк. 22 (38); *Ләлә кими чәкди бағрыма д а ғ; Ол зүлфи-кәлалеји-сәмәнса.* Дк. 44 (77); *Ләлә кечәләр јахуб чырағы; Ашиг чијәринә чәкди д а ғ ы.* Дк. 10 (15); *Мәрһәм едәси чикәрдә д а ғ ә; Ол ләлә үзәр һәмдулиллаһ.* Дк. 59 (108).

Дилчилик әдәбијјатында* бу сөзүн бир нечә омонимик мә'насы гејд едилмишдир[151].

---

[150] Һ. З ә р и н ә з а д ә. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962, сәһ. 167.

[151] Бах: С. Ч ә ф ә р о в. Мүасир Азәрбајчан дилинин лексикасы. Бакы, 1958, сәһ. 39; Ә. Д ә м и р ч и з а д ә. Азәрбајчан дилинин услубијјаты. Бакы, 1962, сәһ. 145; Һ. З ә р и н ә з а д ә. Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри. Бакы, 1962, сәһ. 299; Рәһилә М ә һ ә р р ә м о в а. Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы (синоним, омоним, антоним), Бакы, 1968, сәһ 90—91.

* Гејд: Бу сөз С. Чәфәров вә Ә. Дәмирчизадәнин китабларында фарс дилиндән кәлмә сөзләр васитәсилә дүзәлән омонимләр сырасында верилмишдир Һ. Зәринәзадә исә һаглы олараг ону фарс дилинә кечмиш Азәрбајчан сөзләри сырасында вермишдир. О, *дағ* сөзү һаггында јазыр: «Фарс дилинә түрк дилләриндән кечмиш бу сөзүн Азәрбајчан дилиндә олан омонимик мә'насы әсасән галмышдыр (Б а х: Фарс дилиндә Азәрбајчан сөзләри, Бакы, 1962, сәһ. 299); Р. Мәһәррәмова Зәринәзадәнин бу фикрини тәсдиг едәрәк көстәрир ки, *Дағ* сөзү фарс дилиндән кәлмә дејилдир. Бу түрк мәншәли сөздүр, гәдим түрк дили абидәләриндә һәр ики мә'насына тәсадүф олунур (Б а х. Divanü lûgat-it-türk tercümesi, cilt III, Ankara, сәһ. 112).

Бир сыра мүасир түрк системли дилләрдә тағ шәклиндә инди дә ишләнмәкдәдир (Бах: Р. М ә һ ә р р ә м о в а. Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы (синонимләр, омонимләр, антонимләр), Бакы, 1968, сәһ. 91).

Бизчә бу сөзүн әсас ики мүстәгил мә'насы вардыр. Биринчи, јә'ни әсас мә'насы чоғрафи анлајышы билдирир. Икинчи мә'насы исә јүксәк һәрарәтлә әлагәдар олараг гыздырылмыш дәмирлә ат вә башга һејванлары дағламаг. Һәмин сөзүн лүғәтләрдә көстәрилән мәчази мә'насы мүстәгил исим кими ишләнир. Бә'зән исә көмәкчи фе'л тәркибиндә *(дағ чәкмәк)* верилир.

Јухарыдакы мисалларда *дағ* сөзүнүн ики мүстәгил омонимик мә'насы верилмишдир. Бунлардан биринчиси чоғрафи анлајышы, икинчи мә'насы исә мәчази мә'на кими чыхыш едән *гәм, гүссә, дәрд* анлајышыны билдирир.

А л I — гырмызы, ган (рәнк);

А л II — һијлә, кәләк, мәкр.

Сачын тәки гәдди дағә дөнмүш; Лә'лин кими јашы а л ә дөнмүш. Дк. 40 (70); *Көрдүм бу сөзүм тутуб едәр а л; Фәрзәндү-әзизү чамәси а л.* Дк. 52 (95).

Хәтаи дилиндә ишләнән һәр ики омоним сөзләр мүасир Азәрбајчан дили үчүн архаикләшмишдир. Лакин Азәрбајчан дилинин диалект вә шивәләриндә *һијлә, јалан* мә'насында галмышдыр. Мәсәлән: — *Мәни а л дилә тутма, нә сөзүн вар мәрдана дејнән* (Бәрдә)[152]. Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә исә, јалныз тәркиб дахилиндә биринчи омоним мә'на өзүнү сахламышдыр. Мәсәлән: *А л бајраг, ал гырмызы, а л јашыл.*

Ј а ш I — көз јашы;

Ј а ш II — чаван, кәнч.

Көз ј а ш ы буланды олду мејкун; Көнлү бу хәбәрдән олду мәһзун. Дк. 55 (101); *Шад олду көнүл ки, кәлди ј а ш ы м; Титрәр зи-һәвәс ичимдә дашым.* Дк. 55 (101).

С а р ы I — тәрәф;

С а р ы II — рәнк.

Дүшмән ганы тәк гызарды һәр су; Өткүн с а р у ј а јериди аһу. Дк. 11 (16).

С а р ы гылыбан нәһалә бәнзин; Суст етди дилин ләлә бәнзин. Дк. 11 (16); *Дер: Вар билә сәнинлә гајғу; Ган јашилә рәнку, рији с а р у.* Дк. 72 (135).

Бу омонимик мә'надан биринчиси мүасир әдәби дилимиз

---

[152] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 27.

үчүн архаикләшмиш, јалныз данышыг дилиндә галмышдыр: Бизә сары нијә кәлмирсән? Икинчи омонимик мә'на исә мүасир дилимизин сөзләриндәндир.

б) Лексик-грамматик омонимләр вә ја мүхтәлиф нитг һиссәләринә дахил олан омонимләр.

Вар I — дөвләт, әмлак, мал;
Вар II — олмаг;
Вар III — кетмәк (фе'л).

Сәбр илә гәрарым алды, кетди; Нә сәбр ки, варым алды кетди. Дк. 20 (35); *Вар һүммәти бојунуз тәк ә'ла; Зүлфүн тәки пүр дурур зи севда.* Дк. 40 (70); *Бир дәхи мәнимлә мәрдүм гыл; Вар јарә, јенә јени хәбәр бил.* Дк. 59 (109); *Вармаг һәвәсини тәрк гылдым; Гуртулмаға инди разы болдум.* Дк. 20 (35).

Вар сөзү биринчи мисалда исим, икинчи мисалда исми хәбәр, үчүнчү вә дөрдүнчү мисалларда исә фе'л вә фе'ли хәбәр кими ишләнмишдир.

Мүасир әдәби дилимиз үчүн *вармаг* фе'ли архаикләшмиш, бә'зи диалектләрдә, ән чох да Газах, Товуз, Шамхор диалект вә шивәләриндә[153] мәһдуд даирәдә ишләдилир.

2. Мәншәчә мүхтәлиф дилләрә мәнсуб олан вә ја дилимизин өз сөзләри илә башга дилә мәхсус сөзләрин әмәлә кәтирдији омонимләр.

а) Лексик-семантик омонимләр.

Бу група дахил олан омонимләр дә мүхтәлифдир. Белә ки, омоним мә'наларын һәр икиси әрәбчә, ја фарсча, бири фарс, дикәри әрәб, јахуд омоним мә'налардан бири әрәб, икинчиси исә азәрбајчанча олур. Белә омонимләри мүәјјән група ајырмаг мүмкүндүр.

1. Омоним сөзләрдән бири алынма, икинчиси азәрбајчанчадыр.

Дил I — үрәк (фарсча).
Дил II — дил (азәрб.)

Јондум гәләми, дилини дәлдим; Һәм јонуб онун үзүнү силдим. Дк. 25 (44). *Һичранын одунда кечә-күндүз; Дил јенә јанар, сән гал имди.* Дк. 71 (134); *Дилим тутулур кәһ өз тәһәјјүр; Гәм көнлүм ара гојмаз тәфәккүр.* Дк. 26 (45); *Бу ағзыма кәр булајды јүз дил; һәр дилим әкәр олајды мин дил.* Дк. 68 (129).

2. Фарс мәншәли омонимләр.

Јар I — севкили, никар.
Јар II — јолдаш, һәмдәм, дост.

Сән ејләмисән әкәр мүдара; Мән јетирәрәм сөзүмү јара. Дк. 45 (80); *Мән дәхи никарә бағыбанәм; Ашигләрә јари меһрибанәм.* Дк. 28 (48); *Јандым гәм одуна сәрбәсәр мән; Гәм һәмдәми јар кетди әлдән.* Дк. 42 (74).

[153] Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти, Бакы, 1964, сәһ. 97.

Чох вахт мүасир данышыг дилимиздә *јар-јолдаш* тәркибиндә ишләдилир. Беләликлә лексик-семантик омонимләрдә ејни сөз ики, бә'зән исә даһа артыг мә'на ифадә едә билирсә, лексик, грамматик омонимләр јалныз ики мә'на ифадә едир. Бунлар исим көкү илә фе'лин әмр формасынын икинчи шәхс тәкиндә, бә'зи һалларда исә исмә хәбәрлик шәкилчиси әлавә едилдикдә омонимләшир.

АНТОНИМЛӘР

Антонимләр дә синонимләр кими әдәби дилин бәдии тәсвир васитәләриндән бирилир. Бунлар бәдии дилин ән гүввәтли ифадә васитәләриндән олуб, фикрин емосионал-експрессив вә образлы ифадәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Антоним сөзләрин дилдә јаранмасына сәбәб бизи әһатә едән аләмин өзүнүн зиддијјәтли олмасыдыр.

Инкишафын әсасыны тәшкил едән бу зиддијјәтләрин дилдә ифадәси антоним сөзләрдә өзүнү көстәрир. Үмумијјәтлә, дилчилик әдәбијјатында антонимләрә, әсасән, белә тә'риф верилир: экс, зидд, гаршы мә'на вә мәфһумлары ифадә едән сөзләрә антоним сөзләр вә ја садәчә антонимләр дејилир. Бурадан ајдын олур ки, антоним бир-биринә экс[154] вә зидд мә'налары ифадә едән ики сөзүн бирликдә адыдыр. Антонимлик мәһз белә сөзләрин гошалыгы илә мүәјјән едилир. Мәсәлән: *ач-тох, өлү-дири, гүссә-севинч, кечә-күндүз, аг-гара* вә с. үмуми анлајышларын тәзадлы мүнасибәтләрини экс етдирән антонимләр синонимләр кими сөзүн мә'насыны дәгигләшдирмәјә көмәк едир. Антоним сөзләри ишләтмәк үчүн онларын бир-биринә зидд мә'насыны экс етдирән характерик контекст олмалыдыр. А. Н. Гвоздјев дүзкүн олараг гејд едир ки, бу вә ја дикәр вәзијјәти гијмәтләндирәркән биз, адәтән, онун мүсбәт вә ја мәнфи олуб-олмамасыны өјрәнмәјә чалышырыг вә онлары бир-биринә зидд олан чәркәдә гојуруг[155].

Антонимләр күман ки, дилин инкишафынын илк дөврләриндә јаранмышдыр. Инсанлар әтрафдакы мүһити дәрк едиркән јахшыны писдән, бөјүјү кичикдән, торпағы сәмадан, кечәни күндүздән вә с. фәргләндирмәјә чалышмышлар. Мәһз буна көрә дә тәсадүфи дејил ки, гәдим әфсанәләр, нағыллар, мифләр тәзадлар әсасында гурулмушдур. Аталар сөзү вә

[154] Бу барәдә Рәһилә Мәһәррәмованын Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы (синонимләр, омонимләр, антонимләр) адлы әсәриндә әтрафлы данышылдығындан, бу мәсәлә үстүндә дајанмағы мәгсәдәујғун һесаб етмәдик.

[155] А. Н. Гвоздьев. Очерки по стилистике русского языка, М., 1952. сәһ. 38.

халг мәсәлләринин әксәријјәти тәзадлыдыр. Мәсәлән: *Ел илә кәлән гара күн, тој-бајрамдыр* (сәһ. 216); *Ел тикәни аләм јыха билмәз* (сәһ. 216). *Намәрдин пловундан, мәрдин гашыг ашы* (сәһ. 148); *Намәрддән кеч, мәрддә әјлән* (сәһ. 148); *Нисјә балдан сиркә јахшыдыр* (сәһ. 152); *Ағы көрүб гара еви јыхмазлар* (сәһ. 19); *Алмаг асандыр, гајтармаг чәтин* (сәһ. 30)[156].

Антонимләрин мүәјјәнләшмәсиндә чохмә'налылыг вә мәчази мә'наларын мүһүм ролу вардыр. Јә'ни бәдии әсәрләрдә ишләдилән антонимләри тә'јин едиркән мүтләг антонимләрлә (*кечә-күндүз, ач-тох, јухары-ашағы*) јанашы, контекстуал мәтни антонимләрдән, мүәјјән мүһитдә антоним кими чыхыш едән сөзләрдән дә кениш истифадә олунур. *Ағыр* сөзү контекстдән кәнарда *хош* сөзү илә антоним дејилдир. Һәмин сөзүн антоними *јүнкүл* сөзүдүр. Лакин *күн, хасијјәт, рәфтар* кими сөзләрлә бирләшмә тәшкил едиркән *ағыр* вә *хош* антоним кими чыхыш едир. Мәсәлән: *хош (күн), ағыр (күн), ағыр (хасијјәт)* вә с.

Белә мәчази мә'налар јазычылара конкрет мәтндә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн сөзләри јени мә'на вә функсијаларда ишләдәрәк рәнкарәнк антонимләр јаратмаға имкан верир.

Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән Хәтаи мүтләг антонимләрдән истифадә етмәклә јанашы, мәтндән кәнарда антоним олмајан, лакин онун мә'насына көрә антонимлик кәсб едән сөз вә ифадәләр ишләтмишдир.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг, Хәтаинин «Дәһнамә» поемасындакы антонимләр тәдгиг едиларкән онлара ики чәһәтдән јанашылмышдыр.

1. Дилин лүгәт тәркибиндә мөвчуд олан мүтләг антонимләр вә онларын семантик хүсусијјәтләри.

2. Нисби-мәтни (контекстуал) антонимләр вә онларын конкрет бир мәтндәки мә'на хүсусијјәтләри.

Мүтләг антонимләр

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында *баш-ајаг, кечә-күндүз, јахшы-јаман, сол-сағ* вә с. бу кими антоним сөзләрин иштиракы илә дүзәлән гоша сөзләрә дә тез-тез тәсадүф етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: *Дурду, јериди чәмәндә рә'на; Башындан ајаға чандыр әз'а.* Дк. 16 (26); *Ишим кечә-күндүз аһу-зари; Тутмазды дәли көнүл гәрары.* Дк. 13 (19); *Ондан дурур ады пакидаман; Јаман демәз она јахшы-јаман.* Дк. 49 (88); *Кәшфин тәки иши ајаға дүшмәк; Сачын кими сола-сағә дүшмәк.* Дк. 39 (60).

Хәтаи дилиндә ишләдилән мүтләг антонимләрин бир гисми мүхтәлиф мәгсәд вә үслуби мәгамлар, мүгајисә, гаршы-

[156] Мисаллар Әбүлгасым Һүсејнзадә тәрәфиндән топланмыш «Аталар сөзү» китабындан көтүрүлмүшдүр (Бакы, Азәрнәшр, 1956).

лашдырма јаратмаг үчүндүр. Мүтләг антоним сөзләрә һәм ејни мисрада, һәм дә гафијәләрдә тәсадүф едилир.

Ајры ишләнән антонимләр дә мүхтәлиф мәншәли сөзләр олуб, нитг һиссәләри илә ифадә едилир.

а) Адла ифадә олунан антонимләр

Дилдә антонимләр әмәлә кәтирән сөзләр һәм кејфијјәт, һәм дә мәкан, заман вә кәмијјәт анлајышларыны ифадә едир. Бу һал Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында да өзүнү көстәрир. Хәтаи дилиндә ишләнилмиш антонимләр бир сыра мә'на групларына ајрылыр ки, бунлар да, әсасән, мүстәгил сөзләрлә ифадә олунур. Бу чәһәтдән һәмин антонимләри ашағыдакы групплара ајырмаг олар.

1. Заман, мәкан, кәмијјәт анлајышы илә әлагәдар олан антонимләр. Мәсәлән: *Гыш кетди, јенә баһар кәлди; Күл битди вә ләләзар кәлди.* Дк. 8 (13); *Һәзл етдим о дәмдә афитаби; Ким, нишә көтүрдү шәб нигаби.* Дк. 70 (131); *Һичран гышы бирлә зар гылдым; Еј, тазә баһар беләми олур.* Дк. 50 (90); *Һичранын одунда кечә-күндүз; Дил јенә јанар, сән гал имди.* Дк. 71 (134); *Әсмә каһи солда, каһи сағда; Тәзмә каһи јолда, каһи дағда.* Дк. 35 (55); *Көјдән јерә уш јағар јағышлар; Гуллар күнаһ етсә шаһ бағышлар.* Дк. 30 (50); *Ол шеј ки, өлүдүр онда јохсан; Ол тән ки, дирилдир онда чохсан.* Дк. 37 (65).

2. Билаваситә инсанын һал, вәзијјәт вә фәалијјәти илә әлагәдар олан антонимләр. Мәсәлән: *Ол сәхт дили мәкәр ола кәрм; Сәрд икән ола бизим илә кәрм.* Дк. 52 (95). *Часусмусан ки, јохса огру; Ја әјримисән ки, јохса доғру.* Дк. 19 (33); *Дерләр ки, олур бу чарә сәндән; Мәгсудә јетәр бичарә* сәндән.* Дк. 23 (40); *Чүн көрдү бу һалыны онун һуш; Кәлди мәнә бигәрар, биһуш.* Дк. 51 (93); *Дөврүндә сәнин бу хәстә һалын; Каһ зардыр иши, каһ бизар.* Дк. 48 (86); *Һејфа ки, башында нами һәгдир; Ким әксик ишин. тамам һәгдир.* Дк. 47 (82); *Гылдым көнүлә һәзар нифрин; Ким шад икән етди бизни гәмкин.* Дк. 13 (19); *Гәм јемә Хәтаи, шад ол ким; Меһр илә висалә дөндү һичрин.* Дк. 67 (127); *Сән адәм исән, фириштәјәм мән; Пак илә һәрам олурму напак.* Дк. 47 (83); *Һәм гари әнасирин бирисән; Чох мүрдәни ејләдин дири сән.* Дк. 37 (65).

* Р. Ч. Мәһәррәмова тәдгигатында лексик мә'нада антоним олмајан, лакин әкс семантикалы инкар шәкилчиләр гәбул едәрәк мүәјјән мә'наның зидд тәрәфини билдирән сөзләри дә шәрти антоним кими гәбул едир. Бах: Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы (синонимләр, омонимләр, антонимләр), Бакы, 1968, сәһ. 117.

Бу мисалларда *оғру-әјри* сөзү *доғру, чарә* сөзү *бичарә, зар* сөзү *бизар, әксик* сөзү *тамам, шад* сөзү *гәм, гәмкин, мүрдә* сөзү *дири* сөзүнүн антонимидир.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасында *дини анлајышлары* билдирән сөзләрә, терминләрә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр. Бә'зән бу сөзләр антонимләр кими дә ишләдилир. Мәсәлән: *Рәһм ејләкил имди бәр мүсәлман; Бүтсән нә әчәб ки, кафәр олсан.* Дк. 56 (103); *Ким гәдри беһишт ол билир һәм; Ким јанмыш ола о дәр чәһәннәм.* Дк. 61 (115); *Сән адәм исән, фириштәјәм мән; Пак илә һәрәм олурму напаг.* Дк. 47 (83).

Ағ вә *гара* сөзләри истәр чанлы данышыгда, истәрсә дә бәдии сәнәтдә тәзад (контраст) јаратмаг үчүн чох ишләнир. Хүсусән аталар сөзләриндә буна тез-тез тәсадүф олунур[157].

Ағ күн ағардар, гара күн гаралдар (сәһ. 19); *Гара ағармаз, су гуртармаз* (сәһ. 66); *Ағ пулу гара күн үчүн јығарлар* (сәһ. 19); *Ағын ады, гаранын дады* (сәһ. 19); *Ағ үздә гара хал зијнәтдир, гара үздә аг хал нијбәт* (сәһ. 19); *Ағы көрүб гара еви јыхмазлар* (сәһ. 19); Хәтаи *ағ* вә *гара* сөзү илә дүзәлән идиомлардан истифадә едәрәк көзәлин она вердији әзијјәти бәдии контрастда верир. Мәсәлән: *Ол шух ону јенә парә гылыр; Ағ үзүнү дәхи гарә гылыр.* Дк. 33 (66); *Мәктубуму алды парә гылды; Ағ үзүнү дәхи гарә гылды.* Дк. 43 (76).

Дағ-даш: Каһ дағ үзә әсди; Каһи дашда; Каһ мүшк үзә әсди; Каһи јашда. Дк. 28 (47); *Шаһ-кәда* (нөкәр, гул): *Јүз һөкмилә шаһ икән Хәтаи; Јар ешикинә кәда гылан дил.* Дк. 14 (21); *Көј-јер: Көјдән јерә уш јағар јағышлар; Гуллар күнәһ етсә, шаһ бағышлар.* Дк. 30 (50);

Ашина (дост)-јад; Чүн сәнә Хәтаи ашинадыр; Олмусан она нә мәнидән јад. Дк. 60 (110);

Чәфа (вәфасызлыг) — вәфа (вәфалы, сәдагәтли): Кәлкил бәри, еј көрән чәфаләр; Ким јар сәнә гылыр вәфаләр. Дк. 63 (118);

Дәрд-дәрман; Дәрман едә јари дәрди мәндә; Кар етди онун бу дәрди мәндә. Дк. 28 (48);

Виран (дағылмыш)-абад (абадлыг); Јарәб оласан гәм илә виран; Виранә әлиндән олмаз абад. Дк. 36 (62);

Јох-чох: Ол шеј ки, өлүдүр, онда јохсан; Ол тән ки, диридир онда чохсан. Дк. 37 (65).

Бунлардан башга поемада контрастлы лөвһәләр јаратмаг мәгсәди илә ашағыдакы сөзләр гаршылашдырылараг антонимлик кәсб етмишдир. Мәсәлән: *Билиш* (таныш)-*јад: Дәрс имди фәғанә, дадә дөндү; Билиш гаму мәнә јадә дөндү.* Дк. 43 (76); *Әждәр (әждаһа) — түлкү: Ким бурада муш олур гәзәнфәр; Түлкүјә дөнәр һүнәрвәр әждәр.* Дк. 19 (33); *Фил-мур (гарышга): Гәм јүкүнә гылды фил тәки зур; Олду гәм илән вичуди чүн мур.* Дк. 62 (116); *Муш (сичан)-гәзәнфәр (аслан, шир); Ким бурада муш олур гәзәнфәр; Түлкијә дөнәр һүнәрвәр әждәр.* Дк. 19 (33); *Мур (гарышга)—әждаһа: Бу мур кәзәрди бинәва тәк; Ешг ағзына салдын әждаһа тәк.* Дк. 14 (23); *Муш (сичан)-гәзәнфәр (шир, аслан)—әждәр (әждаһа): Ким бурада муш олур гәзәнфәр; Түлкүјә дөнәр һүнәрвәр әждәр.* Дк. 19 (33); *Түлкү-әждәр (әждаһа): Ким бурада муш олур гәзәнфәр; Түлкүјә дөнәр һүнәрвәр әждәр.* Дк. 19 (33).

Хәтаи дилиндә ишләдилән антонимләрин әксәријјәти садә сөзләрдир. Бунунла белә мүрәккәб сөзләрә вә бирләшмәләрә дә тәсадүф олунур.

Фе'ллә ифадә олунан антонимләр

Хәтаи «Дәһнамә»дә бәдии тәзады даһа габарыг вермәк мәгсәди илә фе'ли антонимләрдән дә истифадә етмишдир: *Сән мин јашакил бә намирани; Мән өлүр исәм нә гәмдир, еј чан.* Дк. 72 (136); *Бахдым ки, мунун гырымы өзкә; Мәнимлә алым-верими өзкә.* Дк. 20 (34); *Ол дурду чәмәндә, мән јеридим; Бир елчи дәхи булам дер идим.* Дк. 36 (63); *Көјдән јерә уш јағар јағышләр; Гуллар күнаһ етсә шаһ бағышлар.* Дк. 30 (50); *Гәтл ејләмәјинә фикр гылдым; Гуртулмаға сағ шүкр гылдым.* Дк. 36 (60); *Меһр етсә нә гәм олу һимајәт; Гәһр ејләсә бәс дејил кифајәт.* Дк. 41 (71); *Олмушду Хәтаи јарә васил; Јардан јенә дур едән күн.* Дк. 70 (132); *Чәм олмады гәминдә вәһ-вәһ; Еј зүлфү мәним тәки пәришан.* Дк. 72 (136).

Хәтаи јери кәлдикчә идиоматик ифадәләрдән истифадә едәрәк антоним јарадыр. Мәсәлән: *Чохларын ишини битирәнсән; Чохларын мурада јетирәнсән.* Дк. 23 (40); *Вәһдәт әтәјиндән тутду көнлүм; Өз һачәтини унутду көнлүм.* Дк. 10 (26); *Миндин јенә ничүн атәшин ат; Кәлдин чү пијадә галды шаһ мат.* Дк. 50 (91).

Нисби-мәтни антонимләр

Јухарыда гејд етдијимиз кими, һәр бир шаирин дилиндә мүтләг антонимләрлә јанашы, контекстуал (нисби-мәтни) антонимләр дә кениш јер тутур. Јазычы бәдии тәзад јаратмаг үчүн дилин мүтләг антонимләриндән истифадә етмәклә кифајәтләнмир, мүәјјән тәзадлы һадисәләри парлаг шәкилдә

[157] Аталар сөзү, Бакы, 1956.

1286—9

тәсвир етмәк мәгсәди илә јалныз мүәјјән контексдә, бәдии әсәрин мүәјјән һиссәсиндә антоним кими чыхыш едә билән сөз вә ифадәләр ишләдир. Әлбәттә, һәмин сөз вә ифадәләр контексдән вә бәдии парчадан кәнарда контраст (тәзад) јаратмыр. «Дәһнамә»дә дә белә антонимләрә раст кәлмәк олур. Мәсәлән: *Узун кечәләр сәһәр көрүнмәз; З ү л м ә т д ә мәнә г ә м ә р көрүнмәз.* Дк. 13 (19); *Бир дилбәрү дилрүбаји севдим; Мән з ә р р ә бу күн бир а ј и севдим.* Дк. 24 (41); *Бир з ә р р ә тәки вүчудә дүшсә; Мәшһур чү а ф т а б едән ешг.* Дк. 18 (30); *Бир з ә р р ә тәки күнәш јолунда; Ј ү з м и н һәвәсү һәва гылан дил.* Дк. 14 (21); *Буланды вә дашды чајә дөндү; Кәһ с у ј а вә кәһ һ ә в а ј ә дөндү.* Дк. 56 (104);

Јухарыда верилмиш мисаллардакы *зүлмәт-гәмәр, зәррә-ај зәррә-афитаб, зәррә-јүз мин, су-һава* сөзләри контексдә бир-биринин антонимидир. Һалбуки әслиндә бунлар ајрылыгда антоним дејилдирләр.

Белә сөзләр васитәсилә јарадылан тәзадлара Хәтаи тәсадүфи мүрачиәт етмир. Онун мәгсәди гејри-ади тәзадлар васитәсилә чанлы лөвһәләр јаратмагдыр ки, јухарыдакы мисалларда шаир буна наил олмушдур.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасы үзәриндә апардығымыз тәдгигат сүбут едир ки, конкрет дөврдә әдәби дилин мүәјјән бир инкишаф мәрһәләсиндә көркәмли сәнәткар нә кими рол ојнаја биләр.

Хәтаи XVI әсрин биринчи рүбүндә әдәби дилин формалашмасы, мүәјјәнләшмәси вә зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. О, Азәрбајчан дилинин бүтүн инчәликләриндән, онун лүғәтиндән бачарыгла истифадә едән сәнәткар олмушдур. Онун «Дәһнамә» поемасында сөзләрин мә'на системинин кенишләнмәси, синоним, антонимләрлә зәнкинләшмәси, сөз јарадычылығы, халг сөзләринин бәдии дилә кәтирилмәси вә с. буна чанлы мисалдыр. XVI әсрдә әдәби дилин лүғәт тәркибини мүәјјәнләшдирән бир сыра мүһүм амилләрин мејдана чыхарылмасы да Хәтаи үслубу илә мүмкүн олмушдур. Буну биз архаизмләрин, әрәб, фарс сөзләринин, мүасир дилдә сәсләнән әсил Азәрбајчан сөзләринин тәһлилиндә көрдүк.

Биз Хәтаинин «Дәһнамә»си васитәсилә Хәтаи дөврү әдәби дилинин бәдии голуна халг дилиндән кәлән рәнкарәнк ифадәләрин кәтирилдијини көрдүк.

Хәтаинин «Дәһнамә» поемасынын дили орта әсрин үмумхалг Азәрбајчан дили һаггында әјани тәсәввүр јарадыр. Поеманын лүғәт тәркибинин бөјүк һиссәси доғма Азәрбајчан сөзләриндән ибарәтдир.

Бунунла белә бир сыра сөз вә ифадәләр әрәб, фарс дилиндән алынмышдыр ки, бу сөзләрин бир чоху азәрбајчанлашыб, мүасир дилимиздә дә ишләнир.

Хәтаи «Дәһнамә»сини халга, мәһз, онун руһуну охшајан, она доғма олан сөз вә ифадәләр васитәсилә чатдырмаға наил олмушдур.

«Дәһнамә» өз лүғәви хүсусијјәтләринә көрә дилимизин тарихиндә нүмунәви әсәрләрдән биридир.

Мәһз бүтүн бу чәһәтләр шаирин ше'рләринин өз дөврүндә вә инди дә халга јахын етмишдир.

АРХАИК СӨЗЛӘР ЛҮҒӘТИ*

А

АҒУ آغو (48)—зәһәр.

АЈАҒ آیاغه (39)—пијалә, гәдәһ, чам.

АЈЫТМАГ آیرور (28), آیرر (18), (21), (24), (27),(28), (29), (30), (31), (38), (51), (54), (55), (56), (70), (58), (61)—демәк, сөјләмәк.

АЛ I ال (10), اله (40)—гырмызы.

АЛ II آل (52)—һијлә, мәкр.

АРИ آری (46), (61), آری‌در (52)—тәмиз, саф, пак.

АЧЫГ آچوغه (20)—дүз, чөл.

Б

БАЈ بای (52)—дөвләт.

БАҒЫР بغرنه (34), باغرمه (44), بغرملده (37), (21), بغر (35), (50), بغرم (12), باغری (11)—үрәк, гәлб, көнүл.

БИЛУРЧИН بیلورچین (10)—билдирчин (гуш).

БИРЛӘ برله (53), (44), (28), (49), (50)—илә бағлајычысы.

БИТИК // ПИТИК بتکنی (30), پتکنی (26)—јазы, мәктуб.

БУЛМАГ بولدم (52), (29), (21), (20), (18), (73), بولدی (20), (25), (67), (56), (64), بوله (15), (52), (59), (68), (57), (60), (67), بولام (52), بولب (63), (18), بولون (73), (72), (37), بولمیه (37), بولوب (18), بولگل (64), بواماغه (22), (21)—тапмаг.

* Баш сөзләрин әрәб әлифбасы илә јазылышы Хәтаинин тарих е'тибарилә ән гәдим диваны — шаирин вәфатындан он бир ил сонра 1535-чи илдә Шаh Маhмуд Әл-Нишабури тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш «Divani-Хәтаи» әлјазмасынын (бах: دیوان خطایی Диванн-Хәтаи, Өзбәкистан ССР ЕА Шәргшүнаслыг Институту Әлјазмалары Фонду, инв. №1339/1412, фото-сурәт) әсасындадыр. Мө'тәризәдәки рәгәмләр һәмин әлјазма нүсхәсинин сәһифәләринин көстәрир.

В

ВАРМАГ وارمق (21), (20), وارم (55), (22), (20), (47), (35), (28), (24), واردی (25), واریم (57), (54), (51), وار (22), (33), (44), (59), وارگل (30), (64), (62), واردم (51), (20), وارمینده (11), واره (37), (66), وارین (31), وارسه (32), وارسون (58), (44), (54), وارماغه (15), واردم (58), وارب (58), وارمز (16), (41), (22), وارمیة (49), (66)—кетмәк.

Г

ГАМУ, ГАМУСИ قمو، قمودن (25), (11), (9), (73), (49), (39), (19), قموسی (15), (26), (25), (16), (43), (73)—һамы, бүтүн һамысы.

ГАНАД قانلدینه (20)—бурун пәрәси.

ГАНДА, ХАНДА غنده (57), (52), (44), (41), (38), (21), (15), خندیم (12), خندهایم (13)—һарда, һарада.

ГАНДАН, ХАНДАН غندان (22), (36), (31), خندان (62), (31), (16), (31)—һардан, һарадан.

ГАНЫ, ХАНЫ قانی (49), خانی (26)—һаны, һансы.

ГАНЛАРДАН خنلردن (16)—һаралардан.

ГАРАНГУ قرانغو (67)—гара, гаранлыг.

ГАТ قاتنده (44), (39), (24), (22), (17), (16), (51), قاتنه (48), (51), (52), (65), (31), (28), (22), (12), قاتله (56), (44), قاتمده (54), قاتمدن (54)—јан.

ГАТЫ قاتی (60), (48), (28), (41), (44)—бәрк, мөһкәм.

ГАТЛАНМАГ قاتلنمیه (17)—дөзмәк.

ГАХМАГ قاخر (19), قاخدی (31)—вурмаг.

ГАЧАН, ХАЧАН خاجن (61), خچن (59)—нә заман, нә вахт, һачан,

ГЫЛМАГ قیل (25), (51), (50), (59), (49), قیلگل (14), قیلدی (70).

(45), (44), (42), (25), (18), (12), (11), (16), (60), (55), قیللم (13), (15), (20), (19), (22), (24), (30), (50), (35), (58), (50), (20), قیلور (29), (46), (10), (11), (70), (53), قیلین (13), (14), (34), قیلوبن (42), (31), قیله (60), (48), قیلایم (70), قلام (70), (63), (53), قیلسون (65), قیلسن (36), قیلورسه (38), (68), قیلماغده (53), (58), (66), قیلیمن (34), قیلمزم (34), (28), (31), قیلسام (47), قیلیپلرر (35), (51), قیلمش (56), قیوله (60), قیلو (37), قیلسم (25), قیله (25), (73), قیلمزم (35), قیلولر (49), قیلمز (37), قیلمزم (38), قیلماغه (11), قیلمه‌عسن، قیاورنگ (48), قیلورسه (54), قیلمزدم (48), قیلوردم (12), قیلمه (25), (19), (41), قیلیز (61)—етмәк.

ГЫРЫМ قرمی (20)—форма, шәкил.

ГЫРЛАГУШ قرلاقوش‌لر (11)—гарангуш.

ГУТЛУ قوتلی (21)—мүбарәк, шәрәфли, уғурлу, гүдрәтли.

ГУЧМАГ قوجمغ (40)—гучагламаг.

Д

ДАЈ دایلار (10)—икијашар ат.

ДАМУ دامولر (32)—ҹәһәннәм.

ДОҒРУ БАХМАГ دوغروباخماق (16), (19)—дүз, јалан олмајан.

ДӨЛ دول‌لر (10)—бала. دولومی

ДӨШҮРМӘК دشورمك (11)—јығмаг, дәрмәк.

ДҮН دون (50), (51), دونگه (51)—кечә.

Е

ЕШИК ایشکده (33), ایشکمده (59)—гапы, евин габағы.

Ә

ӘСӘН ایسنمی (35), (61)—сағ, саламат.

ӘР ار (27), (35), (52)—киши.

И

ИЛӘН ایلن (62), (63), (70)—илә бағлајычысы.

ИРИШМӘК ایرشدی (72), (70), (64), (63), (60), (41), (35), (29), (26), (56), ایرشدم (47), ایرشمدکین (51), ایرشمکه (56), یرشور (23), ایرشه (28), ایرشلی (28)—чатмаг, јетишмәк.

Ј

ЈАВУГ یاوغه (29)—јахын.

ЈАД ГЫЛМАГ یاد قیلمه (72)—өзкә билмәк, һесаб етмәк.

ЈАЗЫ یازی (45)—чөл, сәһра, дүз.

ЈАРЫЛҒАМАГ یارلخاسون (73)—јад етмәк, бағышламаг (күнаһы).

ЈАСТАНМАГ یاستنوبن (16)—гыврылмыш вәзијјәтдә дурмаг.

ЈАХМАГ یاخدی (50), یاخب (10), یاخوایدم (18)—јандырмаг.

ЈАХЫЛМАГ یاخلدی (18)—јанмаг.

ЈЫРТМАГ یورتدی (31), (36)—чырмаг, гопартмаг.

ЈӨРӘ یورسین (55)—тәрәф, јан.

ЈҮЗ یوز (14), (28), یوزم (20), یوزنده (16), یوزینه (23), (16), یوزی (16)—үз, сифәт.

ЈҮКҮШ یوکش (24), (43), (52), (72), (62)—чох.

ЈҮСТ یوسته (10)—үст.

ЈҮРҮМӘК یریریدی (56), یورردم (11), یررتدی (61)—кетмәк.

К

КЕЈИК کیکی (11)—аһу, ҹејран.

КИШИ کیشی (44)—адам.

М

МИЛЛӘТ ملتك (19)—мәзһәб.

МУНДА منده (19), (22), (43), مونگ (19)—бурада, бунда.

МУНУ مونی (73), (36)—буну.

МУНЧӘ مونجه (36), (58), (51), (47), (44)—бунун гәдәр (гејри-мүәјјән caj).

Н

НӘСТӘ, НӘСНӘ نسنه، نسته (64), (73), (43), (46)—шеј, әшја.

НӘЧҮК نچوك (16), نجوك (35), (45), (56), (66), (28)—нә чүр, нечә.

НИШӘ نيشه (42)—нә үчүн.

О

ОЛ اول (12), (14), اولدر (17), (28), (74), (15), (16), (17), (20), (21), (22), (25), (28), (29), (30), (31), (32), (34), (35), (37), (38), (39), (42), (44), (45), (46), (48), (49), (50), (51), (52), (53), (54), (55), (56), (59), (57), (60), (61), (65), (67), (68) —һәм шәхс, һәм ишарә әвәзлији.

С

САЈРАМАГ سيرا (10)—охумаг (гушлара аиддир).

САЈРУ, САЈРЫ صرو، صايرو (40), (72)—хәстә.

Т

ТАНРЫ طانری (50)—аллаһ, танры.

ТАПАНЧА طبانجه (30), (9)—силлә.

ТАПАНЧА ГАХМАГ طبانجه قاخر (23)—силлә вурмаг.

ТӘЗМӘК تزمه (33)—азмаг, намә'лум бир јерә кетмәк.

ТӘНКӘ تنگه (9)—пул.

ТӘР I تر (39), (46)—јаш, нәм.

ТӘР II تر (11)—тәзә.

У

УҒРАШМАГ اوغرشدی (17), (50), (17)—раст кәлмәк, растлашмаг.

УЈУТМАГ اويتدی (11)—јатыртмаг.

УЈХУ اويخو (10), (52), (53), اويخودن (70)—јуху.

УЛАШМАГ اولاشدی (64), اولاشه (66)—чатмаг, јетишмәк, говушмаг.

УЛУ اولو (28), (25), (16), اولوسی (33)—бөјүк.

УРМАГ اوررم (61), اوروسن (32), اوردی (42), اورب (19) اورر (34), اوريم (30), آورسم (19)—вурмаг.

УС اوسی (19)—ағыл.

УСУ ЈЕРИМӘК اوسميريدی (19), (мәч.)—ағлы тәрпәнмәк.

УЧМАГ اوچماغيله (65)—чәннәт, беһишт.

УШ اوش (68), (30), (44)—будур, артыг (әдат).

УШ БУ, ӨШ БУ, ИШ БУ اوش‌بو (49), (46), (17), (12)—бу, будур.

УШАТМАГ اوشتدی (31)—сындырмаг, парчаламаг.

УШӘНМӘК, ЕШӘНМӘК اوشندی (12)—ешитмәк.

Ү

ҮН اونونی (47), اونی (11), (9), اونوم (13), اوننه‌و (12)—сәс.

ҮН ЧӘКМӘК اون‌چکر (11)—бағырмаг, гышгырмаг, фәрјад етмәк, фәған етмәк.

Ч

ЧАЛМАГ چالميه (9)—вурмаг мә'насында.

ЧӘРИК چرسی (70)—гошун, әскәр.

ЧИН چين (61), (63)—дүз, доғру.

ЧӨЗМӘК جزب (36)—ачмаг.

Ш
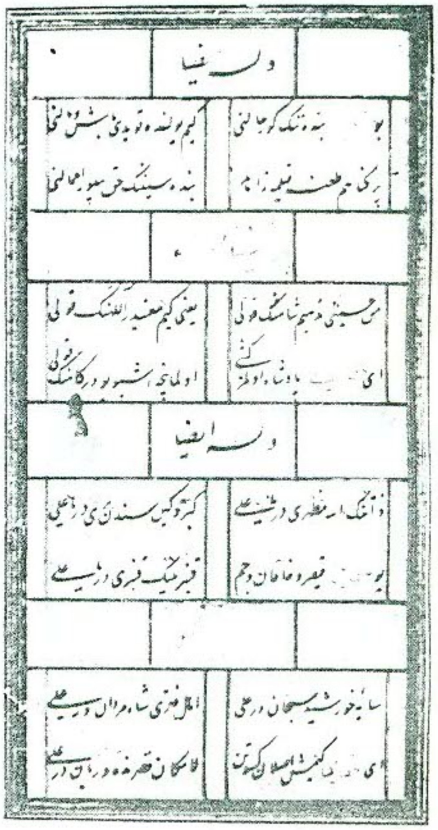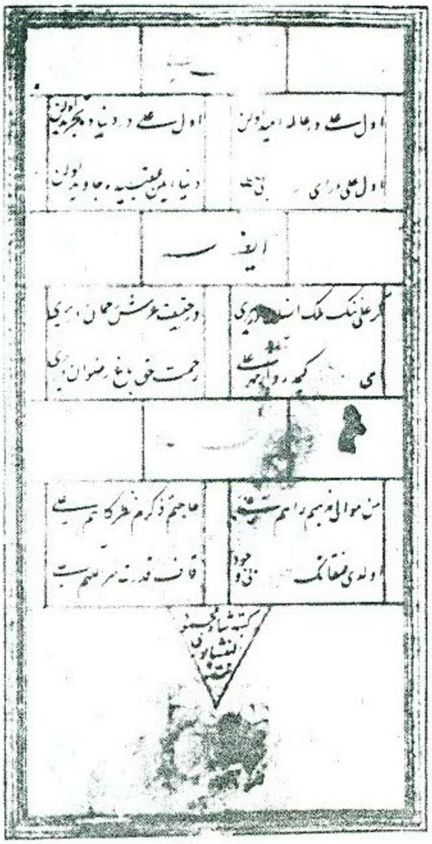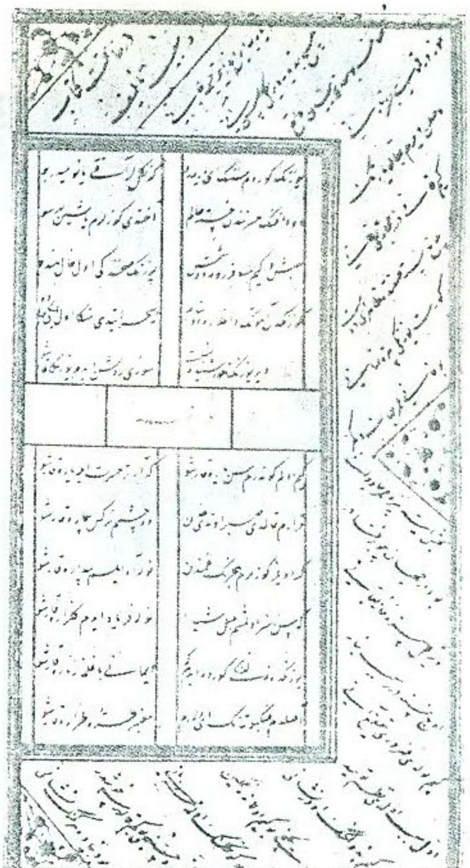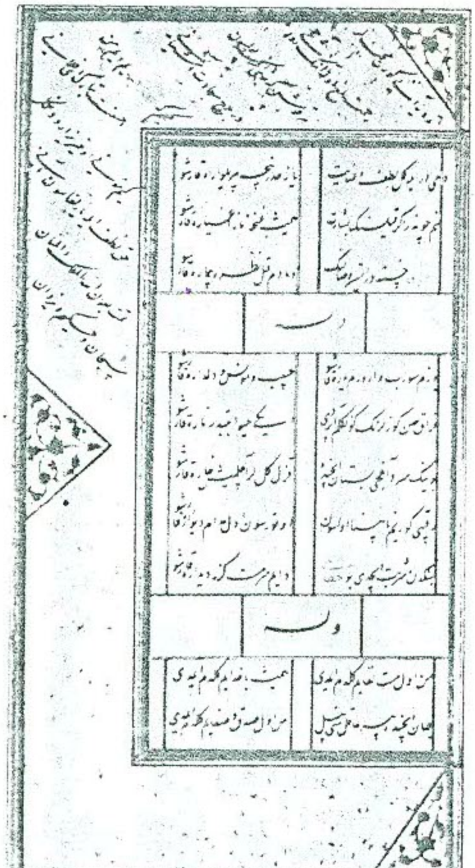
ШИМДИ شمدی (15), (26)—инди, һазырда.